

T.C

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**16. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE OSMANLI
DOĞU HUDUDUNDA NÜFUS VE YERLEŞME
(KÜÇÜK ARDAHAN- KARS)**

(DOKTORA TEZİ)

Müjge KARACA

BURSA-2023

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

16. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE OSMANLI
DOĞU HUDUDUNDA NÜFUS VE YERLEŞME
(KÜÇÜK ARDAHAN- KARS)

Müjge KARACA

Danışman

Prof. Dr. Nurcan ABACI

Bursa-2023

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/01/2023

Tez Başlığı / Konusu:

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 187 sayfalık kısmına ilişkin, 30/12/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 6'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Müjge KARACA
Öğrenci No: 711442004
Anabilim Dalı: Tarih
Programı:
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Prof. Dr. Nurcan ABACI
02.01.2023

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “16. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE OSMANLI DOĞU HUDUDUNDA NÜFUS VE YERLEŞME (KÜÇÜK ARDAHAN-KARS)”, başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığını ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına Őerefim üzerine yemin ederim.

Adı Soyadı: Müjge KARACA

Öğrenci No: 711442004

Anabilim Dalı: Tarih

Programı: Yeniçağ Tarihi

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Müjge KARACA
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim/Anasanat Dalı	: Tarih
Bilim/Sanat Dalı	: Yeniçağ Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	:
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Nurcan ABACI

16. YÜZYILIN SON ÇEYREĞİNDE OSMANLI DOĞU HUDUDUNDA NÜFUS VE YERLEŞME (KÜÇÜK ARDAHAN- KARS)

Osmanlı Devleti'nin malî, idarî, siyasi ve sosyal yapısı ile ilgili bilgi sahibi olunabilecek kaynaklardan biri olan tahrir defterleri aynı zamanda önemli birer arşiv malzemesidir. Bununla birlikte devlet içinde teşekkül etmiş bütün yerleşim yerlerinin nüfus ve yerleşme yapılarını ortaya çıkarmada başvurulacak kaynaklar içinde tahrir defterleri öne çıkmaktadır. Öte yandan, defterlerde kayıtlı verilerin, yöreden yöreye değişiklik göstermesi çalışılan bölgeyi özel ve önemli kılmaktadır.

16. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Doğu Hududunda Nüfus ve Yerleşme (Küçük Ardahan-Kars) adlı çalışmada tahrir defterlerindeki bilgiler ışığında bölgenin nüfus, yerleşme, ekonomik yapı, şahıs ve yer adları gibi sosyal yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tahrir defterleriyle ilgili yapılan çalışmalar ekseriyetle tek bir nahiye ya da sancağı temel alarak hazırlanmıştır. Son yıllarda ise tek merkez üzerinde çalışmaktan ziyade belli bir güzergâhı takip eden yerleşim yerleri ile ilgili çalışmalar artmıştır.

Bu amaçla araştırma sahamız olan ve birbirine yakın yerleşim yerlerini ihtiva etmesi bakımından Küçük Ardahan-Kars Sancakları güzergâhı üzerinde çalışmak uygun görülmüştür. Böylece iki sancak arasında benzerlik ya da farklılıklar üzerine karşılaştırma yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tahrir Defterleri, Kars, Küçük Ardahan, Şahıs ve Yer Adları, Hudut.

ABSTRACT

Name and Surname : Mjge KARACA
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History
Branch : Modern History
Degree Awarded : Doctorate
Page Number :
Degree Date :
Supervisor : Prof. Dr. Nurcan ABACI

**POPULATION AND SETTLEMENT ON THE OTTOMAN
EASTERN BORDER IN THE LAST QUARTER OF THE 16th CENTURY
(KK ARDAHAN-KARS)**

The tahrir registers, which are one of the sources of information about the financial, administrative, political and social structure of the Ottoman Empire, are also important archive materials. However, cadastral registers come to the fore among the sources to be used to reveal the population and settlement structures of all settlements formed within the state. On the other hand, the fact that the data recorded in the books vary from region to region makes the region studied special and important.

In the study titled Population and Settlement on the Ottoman Eastern Border in the Last Quarter of the 16th Century (Kk Ardahan-Kars), the social structure of the region such as population, settlement, economic structure, person and place names was tried to be revealed in the light of the information in the cadastral registers. Studies on tahrir registers were mostly prepared on the basis of a single sub-district or sanjak. In recent years, studies on settlements that follow a certain route rather than working on a single center have increased.

For this purpose, it has been deemed appropriate to work on the route of Kk Ardahan-Kars Sanjaks, which is our research area and contains settlements close to each other. Thus, a comparison was made on the similarities or differences between the two sanjaks.

Keywords: Tax Registers, Kars, Kk Ardahan, Names of Persons and Places, Border.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'ne ait nüfus, yerleşme, ekonomi, şahıs ve yer adları ile ilgili verileri kapsamı bakımında "tahrir defterleri" büyük öneme sahip arşiv kaynaklarıdır. Tarihin belli bir dönemine ve coğrafyasına ait bu çalışmanın zaman aralığı olarak 16. yüzyılın son çeyreği (1588-1595) belirlenmiştir. Araştırma sahası olarak ise birbirine yakın iki sancak olan Kars ve Küçük Ardahan Sancakları seçilmiştir. Bu sayede birden fazla birim üzerinde mukayeseli bir çalışma yapma imkânı olmuştur.

Çalışma boyunca, metni bir an önce yazmam yönünde bana sürekli telkinlerde bulunan ve anlayış gösteren tez danışmanım Prof. Dr. Nurcan ABACI'ya, tez izleme komitemin değerli üyeleri Prof. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI'ya ve Doç. Dr. Sadettin EĞRİ'ye; sık sık görüşüp değerli fikirlerini aldığım Prof. Dr. Cemal ÇETİN hocama, her fırsatta yardımını esirgemeyen Dr. Muhsin Önal hocama teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Son olarak çalışmanın hazırlık süresince bana desteklerini esirgemeyen bütün sevdiklerime, ayrıca bütün bu zorlu süreçte bana moral veren çocuklarım Azra, Araz Gökalp ve Gökçe Umay'a ve tabii ki çalışmamı ilgiyle takip eden ve bana her türlü destek ve imkânı sunan sevgili eşim Alisait KARACA'ya çok teşekkür ediyorum.

TABLULAR

Tablo 1. Kars Sancağı'nda 1588-1595 Yıllarında Nüfus Verileri	39
Tablo 2. 1588-1595 Yıllarında Virişan Nahiyesi'nde Nüfus Kaydı Olan Köyler	41
Tablo 3. 1588-1595 Yıllarında Küçük Ardahan Sancağı'na Bağlı Nahiyelerin Nüfus Verileri.....	47
Tablo 4. 1588 ve 1595 Yıllarında Kuzey Nahiyesi'nde Kaydı Bulunan Şahıslar	51
Tablo 5. Kars Sancağı'na Bağlı Yerleşim Yerleri	68
Tablo 6. Virişan Nahiyesi Yerleşim Yerleri	70
Tablo 7. 1588 Tarihinde Virişan Nahiyesi'nde Köylerin Listesi.....	71
Tablo 8. 1595 Tarihinde Virişan Nahiyesi'nde Köylerin Listesi.....	73
Tablo 9. 1575, 1588 ve 1595 Tarihlerinde Virişan Nahiyesi'ne Bağlı Köyler	75
Tablo 10. Döşkaya Nahiyesi Yerleşim Yerleri	76
Tablo 11. 1588 Tarihinde Döşkaya Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi.....	77
Tablo 12. 1595 Tarihinde Döşkaya Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi.....	78
Tablo 13. 1575, 1588 ve 1595'te Döşkaya Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler	79
Tablo 14. Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik Nahiyeleri Yerleşim Yerleri.....	80
Tablo 15. Kuzey Nahiyesi Yerleşim Yerleri.....	84
Tablo 16. 1574, 1588 ve 1595'te Kuzey Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler	85
Tablo 17. 1588 Tarihinde Kuzey Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi	86
Tablo 18. 1595 Tarihinde Kuzey Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi	87
Tablo 19. Güney Nahiyesi Yerleşim Yerleri.....	89
Tablo 20. 1588 Tarihinde Güney Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi.....	90
Tablo 21. 1595 Tarihinde Güney Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi.....	91
Tablo 22. 1574, 1588 ve 1595 Yıllarında Güney Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler	92
Tablo 23. Hoçuvan Nahiyesi Yerleşim Yerleri.....	92
Tablo 24. 1588 Tarihinde Hoçuvan Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi	93
Tablo 25. 1595 Tarihinde Hoçuvan Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi	94
Tablo 26. 1574, 1588 ve 1595 Yıllarında Hoçuvan Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler.....	95
Tablo 27. Germücek Nahiyesi Yerleşim Yerleri.....	96
Tablo 28. 1588 Tarihinde Germücek Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi.....	96
Tablo 29. 1595 Tarihinde Germücek Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi.....	97

Tablo 30. 1574, 1588 ve 1595 Yıllarında Germücek Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler.....	98
Tablo 31. Tahrirlere Göre İdari Birimlerde Kayıtlı Mezra Sayıları.....	101
Tablo 32. 1588-1595 Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Kayıtlı Çiftlik Sayısı.....	112
Tablo 33. Kars Sancağı'na Ait 1588-1595 Tarihli Zemîn Sayıları.....	116
Tablo 34. 1588-1595 Yıllarında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'na Ait Buğday Oranları	119
Tablo 35. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan'da Arpadan Alınan Vergi Miktarları	120
Tablo 36. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'ndan Alınan Bostan Vergisi Miktarı (Akçe).....	122
Tablo 37. 1588- 1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Toplanan Yonca ve Giyah Vergisi (Akçe) Mitarları.....	123
Tablo 38. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Âdet-i Ağnâm Vergisi Miktarı	125
Tablo 39. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'ndan Alınan Küvvare Vergisi Akçe Miktarları	127
Tablo 40. Kars ve Küçük Ardahan Sancaklarında Toplanan İspenç Vergisi Oranları	130
Tablo 41.1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Alınan Marhasiye Vergisine Ait Akçe Miktarları.....	132
Tablo 42. 1588-1595 Yıllarında Kars- Küçük Ardahan Sancaklarına Ait Bâd-ı Havâ ve Resm-i Arûsiye Vergisi Miktarları	134
Tablo 43. 1588-1595 Tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Tapu Resmi ve Âdet-i Deştâni Vergilerinin Akçe Miktarları	136
Tablo 44. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Kayıtlı Asiyâb ve Bâb Sayıları.....	138
Tablo 45. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'na Ait Padişah Hasları.....	140
Tablo 46. 1588-1595 Tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Mirlivâ Hasları	142
Tablo 47. 1588-1595 Tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda İsim Başına Düşen Kişi Sayısı	155

Tablo 48. 1588-1595 Tarihli Defterlerde Baba ve Oğul Neslinde Kaydı Tek Olan İsim Sayısı.....	156
Tablo 49. Kars- Küçük Ardahan Sancakları'nda "Veled-i O" ve "Birâder-i O" Tabirlerine Ait Veriler.....	157
Tablo 50. Kars Sancağı'nda Kullanılan 1588'de İlk 10, 1595'te İlk 5 İsim.....	158
Tablo 51. Küçük Ardahan Sancağı'nda Kullanılan 1588'de İlk 10, 1595'te İlk 5 İsim.....	160
Tablo 52. 1588-1595 Yıllarında Kars- Küçük Ardahan Sancakları'nda Kullanılan Ortak İsimler	161

GRAFİKLER

Grafik 1. 1588-1595 Tarihlerinde Kars Sancak Merkezi ve Nahiyelerinde Nüfus	44
Grafik 2. 1588 Tarihli Küçük Ardahan Sancağı Nahiyelerine Ait Tahmini Nüfus Oranları	53
Grafik 3. 1595 Tarihli Küçük Ardahan Sancağı Nahiyelerine Ait Tahmini Nüfus Oranları	54
Grafik 4. Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nın Karşılaştırmalı Nüfus Verileri	55
Grafik 5. 1588 Yılında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nın Nüfus Oranları.....	56
Grafik 6. 1595 Yılında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nın Nüfus Oranları.....	57
Grafik 7. 1588-1595 Yıllarında Meskûn Köyler.....	103
Grafik 8. Kars- Küçük Ardahan Sancakları'nda Boş Köy Sayısı	104
Grafik 9. 1588 Yılında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nda Vergi Oranları....	150
Grafik 10. 1595 Yılında Kars- Küçük Ardahan Sancakları'nda Vergi Oranları.	151

KISALTMALAR

Kısaltmalar	Bibliyografik Bilgi
a.g.e	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
a.g.t	Adı geçen tez
Bkz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
İÜEFTD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
KKA	Kuyûd-ı Kadîme Arşivi
MHM. D	Mühimme Defteri
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa sayısı
TADB	Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı
TKGM	Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
TTK	Türk Tarih Kurumu
Yay.	Yayımları

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
TABLolar.....	vii
GRAFİKLER.....	ix
GİRİŞ.....	1
ARAŞTIRMA SAHASININ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	11
a. Kars.....	11
b. Ardahan.....	13
ARAŞTIRMA SAHASININ TARİHÇESİ.....	14
a. Kars.....	14
b. Ardahan.....	17
FETİHTEN SONRA ARAŞTIRMA SAHASINDA İDARİ TAKSİMAT.....	22
a. Kars.....	22
b. Küçük Ardahan.....	24

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOGRAFİK VERİLERİN TESPİTİ VE İNCELENMESİ

1. NÜFUS VE TARİHSEL ÖNEMİ.....	26
2. TAHRİR DEFTERLERİ VE NÜFUSUN KAYDEDİLİŞİ.....	27
3. XVI. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜFUS, NÜFUSU ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE DOĞU HUDUDUNA YANSIMALARI....	31
3. 1. KARS SANCAK MERKEZİ VE KIRSALINDA NÜFUS.....	37
3. 2. KÜÇÜK ARDAHAN SANCAĞI.....	47

4. GENEL DEĞERLENDİRME.....	55
-----------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

YERLEŞİM YERLERİNİN TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

1. YERLEŞME YERLERİNİN TESPİTİ	59
2. OSMANLI DEVLETİ'NİN İSKÂN POLİTİKASI VE HUDUT SORUNSALI	59
3. OSMANLI DEVLETİ'NDE YERLEŞMELERİN TERK EDİLME SEBEPLERİ VE KARS-KÜÇÜK ARDAHAN SANCAKLARI'NA YANSIMASI	63
3. 1. KARS SANCAK MERKEZİNDE YERLEŞİM YERLERİ	67
3. 2. NAHİYE ve KÖYLER.....	69
3. 2. 1. Kars Sancağı'na Bağlı Nahiye ve Köyler	70
3. 2. 1. 1. Virişan Nahiyesi.....	70
3. 2. 1. 2. Döşkaya Nahiyesi.....	75
3. 2. 1. 3. Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik Nahiyeleri.....	80
3. 2. 2. Kars Sancağı Genelinde Yerleşme ile Alakalı Bazı Tespitler	81
3. 2. 3. Küçük Ardahan Sancağı'na Bağlı Nahiyelerde Yerleşim Yerleri.....	83
3. 2. 3. 1. Kuzey Nahiyesi	84
3. 2. 3. 2 Güney Nahiyesi	89
3. 2. 3. 3 Hoçuvan Nahiyesi	92
3. 2. 3. 4 Germücek Nahiyesi	96
3. 2. 4. Küçük Ardahan Sancağı Genelinde Yerleşme ile Alakalı Tespitler	98

3. 3. MEZRA.....	100
3. 4. GENEL DEĞERLENDİRME.....	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI VE ANALİZİ

1. TOPRAK.....	109
1. 1. Çiftlikler	110
1. 2. Zeminler	115
2. TAHRİRLERE GÖRE NARH FİYATLARI VE HUBUBAT ÜRETİMİ.....	117
2. 1. Buğday (Hinta).....	118
2. 2. Arpa (Şa‘ir)	120
2. 3. Bostan Vergisi	121
2. 4. Yonca ve Giyah.....	123
3. HAYVANCILIK VE HAYVANCILIKLA İLGİLİ RESİMLER...	124
3. 1. Âdet-i Ağnâm.....	124
3. 2. Hınzır (Domuz) Vergisi	126
3. 3. Küvvare Vergisi	127
4. ŞAHIS BAŞINA ALINAN VERGİLER	128
4. 1. Bennâk Resmi	128
4. 2. İspenç Resmi	129
4. 3. Mücerredler	131
4. 4. Marhasiye Vergisi	132
5. ARIZİ VERGİLER	133
5. 1. Bâd-ı havâ ve Arûsiye	133
5. 2. Tapu Resmi (Vergisi) / Âdet-i Deştânî	135
6. MAKTU VERGİLER	137

6. 1. Asiyâb (Değirmen) Vergisi	137
7. HASLAR	139
7. 1. Padişah Hasları	139
7. 2. Mîrlivâ Hasları	141
8. VAKIFLAR	148
9. GENEL DEĞERLENDİRME	150

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARS VE KÜÇÜK ARDAHAN SANCAKLARI'NDA KİŞİ VE YER ADLARI

1. KİŞİ ADLARI	153
1. 1. Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Kişi Adları ile İlgili Tespitler	154
1. 1. 1. Mezhepsel Adlar	165
1. 1. 2. Dini Anlam İçeren Adlar	166
1. 1. 2. 1. Abdal	166
1. 1. 2. 2. Derviş	167
1. 1. 2. 3. Hacı	167
1. 1. 2. 4. Keşiş	168
1. 1. 2. 5. Seydi	169
1. 1. 2. 6. Seyyid	169
1. 1. 2. 7. Şeyh	170
1. 1. 3. Meslek İhtiva Eden Adlar	170
1. 1. 4. Hayvan, Bitki ve Renk Bildiren Adlar	171
1. 1. 5. Boy ve Millet Adları	172
1. 1. 5. 1. Avar	172
1. 1. 5. 2. Azeri	173

1. 1. 5. 3. Bayat.....	173
1. 1. 5. 4. Bayındır.....	174
1. 1. 5. 5. Bulgar.....	174
1. 1. 5. 6. Ermeni.....	174
1. 1. 5. 7. Eymir.....	175
1. 1. 5. 8 Kımık.....	175
2. YER ADLARI.....	176
2. 1. Ardahan ve Kars Adının Kökeni.....	176
2. 2. Coğrafi Özelliklere Göre Verilen Adlar.....	181
2. 3. Hayvan Adlarından ve Renklerden Yapılmış Yer Adları	182
2. 4. Kale/ Kilise/Köy/Köprü/Viran/Kom Ve Mağara Gibi Kelimelerle Yapılan Yer Adları.....	183
2. 5. Büyük/Küçük Ve Aşağı/Yukarı (süflâ/ulyâ) İhtiva Eden Yer Adları	184
2. 6. Kişi/ Boy/ Millet ve Şehir-Ülke Adlarından Kaynaklanan Yer Adları	185
SONUÇ	187
KAYNAKÇA	191
EKLER.....	205
Ek-1. Belgeler.....	205
Ek-2. Haritalar	217
Ek-3. Kişi Adları.....	221

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, sınırlarının ulaştığı her yerde merkezi otoritesini kurmak ve ekonomik getirisi olan en ufak birimi dahi kontrol altına almak adına “kaydetme” işlemine önem vermiştir. Adına tahrir denen bu işlemle, tâbiyetindeki halkı tanımış, gelir kaynaklarını tespit etmiş ve bu uygulamaya süreklilik kazandırarak devlet mekanizmalarının düzenli işlemlerini sağlamıştır. Öyle ki kurulduğu andan itibaren çıkardığı kanunnamelerle de bu uygulamayı hukukî bir temele dayandırmıştır.

15.-16. yüzyıllarda çıkarılan kanunnameler çerçevesinde düzenli bir şekilde devam ettirilen tahrir işlemi, Anadolu’da ve Anadolu dışında kalan bütün topraklarda ekonomik ve sosyal yapının anlaşılması açısından önemlidir. Bu nedenle çok sayıda araştırmacı döneme ışık tutabilmek adına tahrir defterleri üzerinde inceleme yapmışlardır. Bu sayede devletin en küçük birimi olan köylerin yapısına kadar inilmiş ve idari, sosyo-ekonomik faaliyetler, nüfus yapısı gibi birçok konuda fikir sahibi olunmuştur.

Tahrir defterleri üzerine yapılan araştırmalar her ne kadar mühim bir bilgi birikimi ortaya koysa da beraberinde bazı problemleri de getirmiştir. Tahrir defterlerinin kullanımına başlandığı zamandan bu yana Anadolu ve Balkanların çoğu yerleşim yeri üzerinde sayısız çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla hazırlanan şehir, kaza ya da nahiye ölçeğindeki çalışmalar neredeyse tamamlanma safhasına gelmiştir. Ancak tek yerleşim yerine indirgenmiş ve birbirini tekrar niteliğindeki çalışmalar artık bir kısır döngü halini almıştır.

Kaza veya sancağa indirgenmiş çalışmaların ehemmiyeti göz ardı edilmemekle birlikte, geniş bölgeler üzerinde yapılacak olan karşılaştırmalı çalışmaların çok daha etkili olacağına dair pek çok araştırmacı hemfikirdir. Bahaeddin Yediyıldız’ın tahrir defterlerindeki verilerden hareketle Ordu Kazası üzerine yaptığı çalışma nüfus, nüfusu oluşturan dinamikler ve gruplar, Osmanlı’nın kuruluş dönemi iskân politikası ve merkez-taşra arasındaki ilişkilerini anlamak adına hazırlanmış olması önemlidir. Yazar eserinde tahrir defterlerindeki kayıtların muazzamlığını belirtmekle birlikte bölgesel çalışmaların artık yeni bilgiler ortaya koymada yetersiz kaldığını, oysaki bu işe hizmet edecek kurumlarla, interdisipliner yöntemler geliştirerek, birtakım kavramlaştırmalar

yapıldıktan sonra verilerin bilgisayar ortamına aktarılması zorunluluğunu ifade eder. Bu işi yaparken seçilecek birkaç yerleşim yeri üzerinden çalışmaya başlamanın ve bu seçilen pilot yerler üzerinden derinlemesine bir çalışma yapmanın daha etkili olacağını belirtir.¹

Larende Kazası üzerine yaptığı çalışmada Osman Gümüşçü'nün, Türkiye'de bir ilk olan "tarihi coğrafya"² sahasını ve tahrir defterlerini kullanmak suretiyle yeni metot geliştirip uyguladığı görülmektedir. Her ne kadar çağdaş metotların tarihi coğrafya araştırmalarında bir problem olacağı sanılsa da Gümüşçü birtakım değişiklikler yapmış ve yeni yöntemler geliştirerek çözüme ulaşmıştır. Bu sayede, coğrafya bilimine özgü "dağılıp, nedensellik ve karşılaştırma" prensipleri Larende Kazası'nın yerleşme ve nüfusunun doğal ortamla olan ilişkilerini belirlemede uygulanmıştır. Yazar hazırladığı çalışmayı Türkiye'de bir coğrafyacı tarafından Osmanlı Arşiv Belgelerine dayanarak hazırlanan ve birden fazla mufassal defterin kullanıldığı ilk araştırma olarak nitelemektedir. Gümüşçü'nün ifadesiyle "temel kaynak olarak mufassal tahrir defterlerinin alındığı bu çalışmada diğer arşiv belgeleri de dikkate alınarak XVI. yy Larende Kazası örneğinde tarihi coğrafya için metot üretip, uygulaması yapılmaya çalışılmıştır."³ Çalışma sahamızda bu metod tam anlamıyla olmasa da kısmen uygulanmıştır. Örneğin "dağılıp" ilkesinin uygulanmasında problem yaşanmıştır. Harita üzerinde yer tespitinin yapıldığı bu ilkeyi uygulamak mümkün olmamıştır. Zira bölgeye ait tahrir defterlerinde kayıtlı köylerin çok az kısmının günümüzdeki yeri tespit edilmiştir. Buna karşın nedensellik ve karşılaştırma ilkeleri çalışma sahamız olan Kars- Küçük Ardahan Sancakları'nda uygulanmıştır. Bilhassa 1595 yılı tahririnden hareketle azalan nüfusun ve boş köylerin sayısındaki artışın olası nedenleri üzerinde durulmuştur.

Ronald C. Jennings'in "On Altıncı Yüzyılda Anadolu'nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme" isimli

¹ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm bakanlığı Yayınları, Beşinci Baskı, 1985, s. 147.

² Tarihi coğrafya terimi, çevre ile insan arasındaki etkileşimin karşılaştırma, yayılıp ve nedensellik ilkeleriyle araştırıp sonuçlandıran bilimdir. İnsanın diğer tüm varlıklarla olan ilişkisini araştırması bakımından son derece geniş bir araştırma sahasına sahiptir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyılda Larende... (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK Yay., Ankara:2001, s. 1.

³Gümüşçü, *XVI. Yüzyılda Larende.....* , s. 5.

çalışması birkaç şehri aynı anda göz önüne alması bakımından önemlidir. Jennings çalışmasını şu şekilde tanımlar; “Bu çalışmanın hedeflerinden biri Osmanlı Anadolu’sunun beş şehrinin nüfus artışını bazı yeni verilerle ortaya koymak ve bu şehirlerdeki kentsel gelişimin doğası üzerinde fikir yürütmek ve nüfus hareketliliğinin, akışkanlığı ile yerel ve imparatorluk çapında gelişmeler arasındaki ilişkiyi keşfederek nüfusun ve nüfustaki değişkenliklerin on altıncı yüzyıl Osmanlı tarihini anlamaya ve açıklamaya katkı sunmasını sağlamaktır. Aynı zamanda yerel ve İmparatorluk çapındaki gelişmelerin dikkate alınması nüfus değişkenliğini açıklamaya katkı sunacak niteliktedir.”⁴

Alpaslan Demir, “XVI. Yüzyılda Samsun Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı” isimli doktora çalışmasında seçtiği kazaların karşılaştırmalı değerlendirmesini yaparak bölgenin nüfus ve ekonomik hayatına dair çıkarımlarda bulunmuştur. Biri Çarşamba-Nizip hattı üzerinde bulunan ve 16. yüzyıl idari bölünüşünde yer alan Nehrülceviz nahiyesi diğerleri ise “Arım, Niksar, Sivas, Besni, Divriği, Tokat ve Darende” kazalarının incelendiği çalışmada geniş bir alana yayılmış ve kuzey-güney yönündeki yerleşimler seçilmiştir. Bölgenin kısa mesafede fiziki ve beşeri özelliklerinin yoğun olması coğrafyayı önemli kılmaktadır.⁵ Ayrıca Demir, çalışmasında birden fazla yerin inceleme alanı olarak seçilmesinin, Osmanlı siyasi, ekonomik ve sosyal alanında meydana gelen değişimlerin geniş bir çerçevede anlaşılacağı üzerinde durmuştur.⁶ Rafet Metin’in, “XVI. Yüzyılda Orta Anadolu’da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin Örneği)” adlı tezi de geniş bir alanı ihtiva eden ama aynı zamanda yerleşim birimleri arasında mukayese imkânı veren bir çalışmadır.⁷ Yine son dönemde yapılmış bir başka çalışma olan Senem Karagöz’ün, “XV-XVI. Yüzyıllarda Deliorman-Tozluk Hattında Osmanlı Yerleşmesi (Fetih, İskân ve Nüfus)” başlıklı tezinde Niğbolu ve Rusçuk ile iç kesimde bulunan Şumnu ve

⁴ Ronald C. Jennings, “On Altıncı Yüzyılda Anadolu’nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme”, *Vakanüvis Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 5/ S. 2, (2020), s. 1127. Makalenin orijinal metni için bkz. Ronald C. Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, 7/1, Cambridge University Press: Cambridge, UK, January 1976.

⁵ Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s. 4-5.

⁶ Demir, a.g.t, s. 3.

⁷ Rafet Metin, *XVI. Yüzyıllarda Orta Anadolu’da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin Örneği)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.

Hezargard kazaları yer almaktadır. Bununla birlikte Tuna nehri karşı kıyısında bulunmasına rağmen Ziftövi Kalesi de çalışmaya dâhil edilmiştir.⁸

Birden fazla yerleşim yerini esas almak suretiyle hazırlanmış bu çalışmalar kendi çalışmamızın da öncüsü olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, belli bir yol güzergâhı üzerinde, birbirine sınırdas iki sancağa ait verileri karşılaştırmalı olarak değerlendirip, çıkan sonuçlara göre nüfus, ekonomik hayat, yerleşim, şahıs ve yer adları açısından bir değerlendirmeye varmaktır. Bu sebeple bahsini ettiğimiz üzere birbirine yakın iki sancak olarak Kars ve Küçük Ardahan sancakları seçilmiştir. Kuzey-güney yönünde uzanan bir güzergâh üzerinde bulunan sancaklara ve nahiyelere ait verilerle sancaklar arasında yıllara göre net farklılıklar olduğu üzerinde durulmuştur. Seçilen alanda yer alan sancakların birbirine sınırdas olmalarına rağmen beşeri ve sosyo-ekonomik yönde farklılıklar göstermeleri önemlidir.

Çalışmamızın ana kaynağını tahrir defterleri oluşturmaktadır. Kaynaklardan ilki; Tapu-Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivinde eski numarası 111 olan ve kapağında “Yeni No:175” şeklinde yazılı olan H/996, M/1588 tarihli mufassal tapu tahrir defteridir. Defterin kapağında “Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Kars” şeklinde yazılıdır. Defterde sırasıyla Livâ-i Kars, Livâ-i Ardahan-ı Küçük, Livâ-i Kağızman ve Livâ-i Geçvan’a ait kayıtlar bulunmaktadır. Sultan III. Murad’ın tuğrasından sonra Kars sancak merkezi ve nahiyelerine ait fihrist ve devamında ise livâlar ve nahiyelerin sırasıyla vergi veren nüfusu, vergi türleri ve miktarları gibi bilgiler yer almaktadır.

Tahrir defterleri özellikle nüfus ve ekonomi alanlarında geniş bilgi içermesi bakımında önemli kaynaklardır. Defterlerde yer alan kayıtlarda bir yerin sosyo-ekonomik özelliklerinden idari birimlerine, yerleşim yerleri ve bu yerlerde yaşayan nüfusun özelliklerine kadar pek çok konuda veri sunulmaktadır. Ayrıca kayıtlı nüfusa ve yerleşim yerlerine ait isimlerden hareketle bölgede kimlerin yaşadığına dair çıkarımlar yapmak mümkündür. Bu bağlamda mufassal tahrir defterleri bu tür çalışmalar için oldukça önemli kaynaklardır.

⁸ Senem Karagöz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Deliorman-Tozluk Hattında Osmanlı Yerleşmesi (Fetih, İskân ve Nüfus)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2019.

Çalışmamızın ikinci ana kaynağı ise; 669 numaralı H/1003 Z. 29, M/1595 tarihli mufassal tapu tahrir defteridir. Defterde 192 sayfa bulunmaktadır. Defterin 4, 5, 37, 39, 73, 77, 81, 98, 99, 125, 138, 141, 146, 149, 153, 172, 173, 191 ve 192 numaralı sayfaları boştur ve 78. sayfasına kadar Mamervan ve Aha livâlarına ait kayıtlar bulunmaktadır. Ardından Küçük Ardahan ve Kars livâları gelmektedir. Arşiv malzemesi olan tahrir defterleri digital kopya olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan temin edilmiştir.

Tahrir defterlerinin sunduğu istatistiksel verilerin yetersiz kaldığı durumlar özellikle tarihi olayların sebep-sonuç ilişkilerini açıklarken karşımıza çıkmaktadır. Zira sadece kayıt altına alınmış isimler ya da rakamların ne ifade ettiğini anlaşılması için başka kaynaklara da ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak o zaman eldeki veriler anlamlı hale gelmektedir. Dolayısıyla bu amaçla mühimme defterlerinden yeri geldikçe istifade edilmiştir. Mühimme defterlerinde yer alan eşkıyalık faaliyetleri, yöneticilerin görevini kötüye kullanmaları ya da adı geçen yerin abâd edilmesi gibi hususlarda bölgeye gönderilen hükümler sayesinde ne tür sıkıntılar yaşandığı hakkında fikir sahibi olunmuştur. Bu amaçla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden temin edilen BOA. A.DVNS. MHM. D. 30, 46, 48, 69 ve 73 numaralı defterler oldukça faydalı olmuştur. Bu defterlerin belirtilen sayfalarına <https://www.devletarsivleri.gov.tr> adresinden ulaşılabilir.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da belli bir zaman ve mekân aralığı olması gerekmektedir. Dolayısıyla XVI. yüzyılın son çeyreğinde 1588 ve 1595 yılları belirlenmiştir. Bu zaman aralığının seçilmesinin nedenleri arasında bölgenin Osmanlı Devleti topraklarına katılmasının yüzyılın ortalarına denk gelmesi ve 16. yüzyılın özellikle son dönemlerinde devlet içinde ve dışında yaşanan gelişmelerin bu yeni topraklara nasıl yansıdığı ile ilgilidir. Mekân bakımından ise 16. yüzyılın başlarında cereyan eden ve uzun yıllar varlığını sürdüren Sünni-Şîî mücadelesinin en çetin yaşandığı yerler olan doğu hududu, coğrafi açıdan çalışmaya seçilen bölgedir. Bilhassa hudut hadiselerinin bölgedeki izleri belgelerde aranmıştır.

Araştırmada, belli bir zaman diliminde insan ve çevreyi içine alan olaylar ve bu olayların sebep ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla çalışmanın birinci bölümünde nüfus, nüfusun sancaklar bazında oranları, yıllar içinde

geçirdiği değişimler ve nerelerde yoğunlaştığı değerlendirilmiştir. Her iki sancakta da nahiye ve köy birimlerine inilerek nüfusun sayımı yıllar bazında yapılmıştır. Bu sayede artış ya da azalma gösterip göstermediğine bakılmıştır. Yine nüfus bölümünde önemli nokta olan göç olgusu üzerinde durulmuş ve bu olgunun bölge nüfusunda olası etkisine bakılmıştır.

İkinci bölümde ise yerleşim yerleri konusu ele alınmıştır. Genel itibariyle köy tarzı yerleşimlere sahip olduğu görülen bölgede köylerin statüleri üzerinde durulmuştur. Özellikle göçe bağlı olarak köylerde meydana gelebilecek nüfus kaybına ya da köylerin nüfus bakımından tamamen boşalmasına bakılmıştır. Defterlerde köylerden kaç tanesinin her iki tahrirde ve hatta daha da öncesine ait 1574 tarihli icmal defterinde kaydı olduğuna dair sayım yapmak suretiyle her nahiye için listeleme yapılmıştır. Bununla birlikte tahrirler arasında nüfus yapısıyla birlikte değişen köyler hakkında tablolar eşliğinde bilgi verilmiştir.

Tahrir defterlerinin tutulmasındaki asıl amaç, bir yerin gelir kalemlerini bilmek ve bu gelirleri mümkün mertebe kayıt altına almaktır. Çalışma sahasında yapılan tahrirlerde, bölgede toplanan vergilerde çeşitlilik görülmektedir. Buradan hareketle üçüncü bölümde Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nda kayıtlı vergi türleri ve miktarları, tahrirler arasında vergi oranlarında herhangi bir değişiklik olup olmadığı, şayet varsa buna sebep olan şeylerin neler olduğu şeklindeki sorulara cevaplar aranmıştır.

Dördüncü bölümde ise Türkiye'de üzerinde henüz az sayıda çalışma yapılmış olan şahıs ve yer adları konusu ele alınmıştır. Kişi ve yer adları çalışmalarına bakıldığında bu konuda birçok eser vermiş olan Yılmaz Kurt'un daha önce yayımlanmış çalışmalarının kitaplaştırılmış hali olan "*Anadolu'da Kişi ve Yer Adları*" isimli eseri önemli bir yere sahiptir. Yazar eserinde birçok yerleşim yerine ait şahıs ve yer adlarının kökenleri, bir ismin en çok hangi millet tarafından kullanıldığı ya da ne sıklıkla kullanıldığı ve isimleri araştırırken uygulanılacak metot, dikkat edilmesi gereken hususlar nelerdir gibi daha pek çok sorunun cevabını vermektedir. Yurt dışında bu alanda çok sayıda çalışma yapıldığı göz önüne alınırsa Kurt'un bu alandaki çalışması oldukça faydalı olmuştur.

Yabancı kaynaklara bakıldığında isimlerin sosyo-kültürel ve psikolojik yansımalarının yanı sıra etnik kökenleri, kişilerin kimlik inşasındaki etkileri gibi farklı yönlerinin de incelendiği görülmektedir. Moises Selfa Sastre, “*About The Concept Of Onomastic Identity The Privileges' Parshments Of The City Of Balaguer (1211-1352)*” adlı çalışmasında Balaguer sakinlerinin ilk zamanlar Katalonya’da en çok tercih edilen isimleri tercih ettiklerini, soy isimlerinde ise yer adlarını kullandıklarını, nüfusa kimlik kazandırma noktasında coğrafi bakımdan sürekli yer değiştiren bu topluluğun yaşayış şeklinden ve onomastiğin etkisinden bahsetmektedir.⁹ Adbilimi şeklinde çevrilen onomastiğin incelenmesinde çok yönlülüğün esas alınması gerekmektedir. Başlı başına bir disiplin olmasına rağmen merkezinde insan olduğundan diğer disiplinlerle örtüşmektedir. Örneğin, “*Onomastics as an Interdisciplinary Study*” adlı çalışmada şahıs ve yer adlarının diğer disiplinlerle olan ilişkisi değerlendirilmiştir.¹⁰ Adbilim çalışmalarının ülkemize nazaran yurtdışında daha erken bir zamanda ve çok yönlü olarak ele alınmış olması kaynakların sayısını da artırmıştır. Buna örnek olabilecek bir başka kaynak türü digital olarak erişebildiğimiz “*Names*” isimli dergidir. *American Name Society*’ ye bağlı bir dergi olan “*Names*”, onomastik çalışmalarıyla dünyada önde gelen bir dergidir. Dergide isimlerin gerçekte neyi ifade ettiğini bulmaya çalışan ve isimler vasıtasıyla ortaya çıkan kültürel faaliyetleri, isimlerin dil özellikleri gibi birçok alanda araştırma yapan yüzlerce makale vs yer almaktadır.¹¹ Çalışma alanımız isimlerin bu çok yönlülüğünün incelenmesi bakımından oldukça zengin isim çeşitliliğine sahiptir. Dolayısıyla bölgeye ait kayıtlardan hareketle son bölüm hazırlanmıştır.

Çalışma zaman itibariyle III. Murad dönemini ihtiva etmektedir. Bu dönemde yaşanan siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal pek çok olayın yansımaları belgelerde görülmektedir. Bölgede yaşanan Osmanlı-Safevi savaşları bahsi geçen alanlarda olmakla beraber dini saha da oldukça etkilidir. Yüzyılın başından bu yana gelen pek çok hadise bölge halkında derin izler bırakmıştır.

⁹ Moises Selfa Sastre, “About The Concept Of Onomastic Identity The Privileges' Parshments Of The City Of Balaguer (1211-1352)”, *Imago Temporis Medium Aevum*, S. 8, 2014, s. 135.

¹⁰ John Algeo, Katie Algeo, “Onomastics as an Interdisciplinary Study”, *Names*, S. 48, 3/ 4, (September/December), 2000, s. 265.

¹¹ <https://www.tandfonline.com/journals/ynam20>.

İnceleme yapılan alanın hudutta yer almasından ötürü bahsi geçen devletle sosyal ve siyasi manada etkileşime girmesi kaçınılmaz olmuştur. Bilindiği üzere Türk ve İran ilişkileri çok eskiye dayanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı-Safevi arası sorunların sebebini anlamak ve tahlil etmek için 15. yüzyılın başında cereyan eden birtakım olaylar silsilesi iyi anlaşılmalıdır. Yıldırım Bayezid'in Timur tarafından esir edilmesi ve ardından vefat etmesiyle yaşanan otorite boşluğu ile Türkmenler çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Özellikle Türkmenler, Safevilerin¹² henüz siyasi birliğini kurmadığı dönemde İran'ın kuzeyinde güçlü bir şekilde hüküm süren Akkoyunlu ve Karakoyunlulara katılmışlardır. Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletlerinin ortadan kalkmalarının ardından Türkmenler farklı bölgelere dağılmıştır. Bir kısmı Safevi tarafına geriye kalanlar ise Osmanlı tarafına geçmiştir. İki tarafa da geçmeyen Türkmen beyleri ise Safevi ve Osmanlı Devleti'nin izledikleri politikayı dikkatle takip etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı ve Safevi Devletleri'nin sorun odaklı çözüm getirememeleri arada kalan Türkmenlerin giderek radikalleşmelerine neden olmuştur. Özellikle siyasi ve askeri alandaki hareketliliğin mezhep farklılıklarıyla birlikte sosyal ve kültürel alanları da etkisi altına aldığı görülmektedir.¹³

1501-1736 tarihleri arasında hüküm süren Safevi Devleti, tarikat öncüsü olarak çıktığı yolda Şah İsmail'le birlikte siyasi birliğini kurmuştur. Anadolu'da ciddi oranda taraftara sahip olan Safeviler aynı zamanda bölgede yayılma alanı bulmuşlardır. Safevilerin Sünni kesime, Osmanlı Devleti'nin de Kızılbaş unsurlara karşı uyguladıkları politikalar uzun yıllar sürecek olan olayların yaşanmasına neden olmuştur.¹⁴ Özellikle araştırmaya konu olan hudut yerleşimlerinde meydana gelen siyasi ve sosyal olayların izleri kayıtlara sansımıştır.

¹² Safevi adını Şah İsmail'in altıncı dedesi olan Şeyh Safiyüddin Ebu'l-feth İshak'tan alan devletin, temelde dini bir yapıda olduğunu bilmek Türk-İran düşmanlığının sebeplerini anlamak bakımından önemlidir. Bu sebeptendir ki, ortaya çıktıkları ilk andan itibaren Anadolu'da, İran, Irak ve Suriye gibi yerlerde kendilerine taraftar edinme çabasına girmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul: 1993, s. 1.

¹³ Hamidreza Mohammednejad, *Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 140-165.

¹⁴ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, (Bu eser daha sonra yayımlanmıştır.), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 203.

Yavuz Sultan Selim'in 1514'te Çaldıran'da ağır bir yenilgiye uğrattığı Şah İsmail çareyi kaçmakta bulmuştur. Şah'a yardım eden Kızılbaş beylerin büyük bir bölümü savaşta hayatını kaybetmiş ve bu savaşla birlikte Şah İsmail'e karşı duyulan inanç sarsılmıştır.¹⁵ Her ne kadar bütün bu yaşananlar Osmanlı Devleti lehine olsa da Safevileri ortadan kaldıracak mahiyette olmamıştır. Ayrıca Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki emellerinde bir değişiklik görülmemiştir. Bunun için Avrupa'da bazı devletlerle ittifak kurmuş fakat elçilerin bölgeye ulaşamamasından ötürü bu amacı yarım kalmıştır.¹⁶ Bununla birlikte Timur'un esir aldığı Türkmenler serbest bırakıldıktan sonra Erdebil'e yerleşmiş ve burada iki yüz asır kadar Kızılbaşlar'ın en büyük kuvvetlerini oluşturmuşlardır. Belli başlı isimleri kullanan bu Türkmenler Şah İsmail'in icraatları sonrasında devlet içinde nüfuzlarını artırmışlardır.¹⁷

Şah İsmail'in 1524'te ölümünün ardından yerine geçen I. Tahmasb'ın saltanatının ilk yılları Şah İsmail'e gönülden bağlı olanların çıkardıkları iç karışıklıkları çözmekle geçmiştir. Bu sırada ülkenin doğu ve batı sınırları da bu karışıklıktan nasibini almıştır. Batı sınırında Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a kadar ulaşmış ve Azerbaycan hanı Ulama Han'ın kendisine sığınıp bölge hakkında bilgi vermesinin ardından Ulama Han "paşa" unvanıyla Bitlis'e gönderilmiştir. 1534 tarihinde Kanûnî Sultan Süleyman, Safevilerin iç karışıklıklarından istifade ederek Tebriz'e saldırmıştır. Bu saldırı bazı Kızılbaşların Osmanlı'dan yana savaşmalarına rağmen olumsuz sonuçlanmıştır. Tahmasb'a isyan eden şehzade Elkas Mirza başarısızlığı sonrasında İstanbul' gelerek Sultan Süleyman'a sığınmış ve Sultanı İran seferine ikna etmiştir. Fakat 1547 yılında yapılan sefer de beklendiği gibi sonuçlanmamıştır. Ardından yeni bir sefere hazırlanan Osmanlı Devleti ile savaşmak istemeyen Tahmasb, Sultan'a mektuplar göndererek bu isteğini açıkça ilan etmiş ve 1555 yılında Amasya anlaşması yapılmıştır.¹⁸

1574 tarihinde II. Selim'in ölümüyle tahta geçen III. Murad, iktidarı kendinde toplaması yönündeki telkinleri dikkate almış ve Sokullu Mehmed Paşa'nın nüfuzunu azaltmıştır.¹⁹ Safeviler tarafında ise uzun süren sükûnet ortamı

¹⁵ Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 451.

¹⁶ Küpeli, *a.g.t.*, s. 203.

¹⁷ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 3.

¹⁸ Gündüz, *a.g.m.*, s. 453.

¹⁹ Bekir Kütükoğlu, "Murad III", *DİA*, C. 31, Ankara, (2020), s. 172-176.

Tahmasb'ın ölümü ve İran'da çıkan taht mücadeleleri yeni sorunlara neden olmuştur. Bu mücadeleler 1578 yılında Hüdabende tahta oturuncaya kadar devam etmiştir. Dolayısıyla İran'da yaşanan otorite boşluğu Osmanlı için yeni bir seferin zeminini hazırlamıştır. Üç aşamada gerçekleşen İran seferine Lala Mustafa Paşa serdar olarak tayin edilmiştir.²⁰

1578 yılında Ardahan üzerinden Gürcistan'a giren Lala Mustafa Paşa ile İran Hanı arasındaki savaş Çıldır'da meydana gelmiştir.²¹ Hudut bölgeleri Hoy, Urmiye, Selemas gibi yerlerin alınmasının ardından Osmanlı Devleti'nin Çıldır muharebesini kazanmasıyla Gürcistan da Osmanlı topraklarına katılmıştır.²² Lala Mustafa Paşa, bu başarısı ardından yönünü Tiflis'e çevirmiş ve hükümdarlarının korkup kaçmaları üzerine Tiflis ele geçirilmiştir. Gürcü ve Kartli beylerinin itaat etmeleri sonucu Tiflis eyalet haline getirilmiştir.²³ 1580'de Lala Mustafa Paşa'nın ölümüyle seferden görevli kişi Sinan Paşa olmuştur. Görevini gerektiği şekilde yerine getiremeyen Sinan Paşa azledilip yerine Siyavuş Paşa görevlendirilmiştir. Diğer taraftan Şirvan'ın Osmanlı'nın elinde kalması son derece mutluluk vermiş ve Paşa vezîriâzamlığa getirilmiştir.²⁴ Osmanlı Devleti'nin, Safevilerle olan uzun mücadelesinin temelinde onların "rafîzî" olduklarına inanması yatmaktadır. Bu belki ilk zamanlardaki mezhepsel mücadelede ileri sürülebilenecek bir durumken zamanla etkileyciliğini kaybetmiştir. Oysaki bütün bu çatışmaların temelinde yine siyasi, ekonomik ya da coğrafi birçok etken vardır. Özellikle coğrafi konumları itibarıyla iki taraf da birbirlerine karşı siyasi üstünlük elde etmek için uğraşmışlardır.²⁵

Osmanlı Devleti, III. Murad döneminde batıda da savaşın içine girmiş ve 15 yıl sürecek olan bu savaşlara "uzun savaşlar" adı verilmiştir.²⁶ Osmanlı'nın doğuda yaptığı uzun ve yıpratıcı savaşlar, batıda yürütülen diplomatik ilişkileri de etkilemiştir. Devlet savaşlar dolayısıyla içine düştüğü krizle mücadele ederken aynı zamanda piyasada yükselen fiyatların etkisiyle ekonomik sorunlarla uğraşmıştır. Devlet, sosyal, ekonomik, siyasi, askeri sıkıntılar ve bozulan asayiş

²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, I. Kısım, TTK Yay. Ankara, 1998, s. 57.

²¹ a.g.e, s. 58.

²² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1992, s. 34.

²³ Uzunçarşılı, a.g.e, s. 59.

²⁴ Kütükoğlu, a.g.m, s. 172-176.

²⁵ Küpeli, a.g.t, s. 204.

²⁶ a.g.m, s. 172-176.

ortamı vb. birçok problemin çözümünü yeni bir savaşta bulmuştur. Vergilerden şikâyetçi köylü, hizmetlerinin karşılığını alamadığını düşünen sipahi ve yeniçerilerin masraflarına karşı böylesi bir sefer mantıklı görünmekteydi. Fakat asıl sorun savaşın uzun sürmesiydi. Bu savaşın diğer bir handikabı ise teknolojik olarak Osmanlı'nın oldukça geride kalmasıdır. Safevî ordusuna nazaran Avusturya ordusu gelişmiş silah ve ordu disiplini bakımından çok daha ileriydi. Avusturya bu savaştan, 1533'ten beri verdiği vergiden tek seferde kurtulduğu, protokolde artık padişahla arşidükün eşit sayıldığı ve önceki anlaşmalarda savaş başladığında anlaşmanın hükmü kalmazken Zitvatorok Anlaşması'nda 20 yıldan 50 yıla kadar geçerlilik devam etmesiyle kazançlı çıkmıştır.²⁷

Çalışma alanımız ve kaynakların tarihi bakımından III. Murad dönemi iç ve dış olayları hakkında kısa bilgilere yer vererek dönem anlaşılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın tarihi, Osmanlı'nın siyasi, askeri yönden son derece hareketli dönemine denk geldiğinden gerçekleşen olayların bölge insanına ve devlete ekonomik, sosyal yönden etkileri gözlemlenmiştir.

ARAŞTIRMA SAHASININ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

a. Kars

Araştırma sahamız, kuzeyde Ardahan, güneyde Ağrı, batıda Erzurum ve güneydoğuda ise Iğdır illeri arasındadır. Şehrin, güneyinde Iğdır Ovası ve Aras nehri, kuzeyinde Akbaba ve Kısır Dağları-Çıldır Gölü, kuzeybatıda Allahuekber Dağları'nın bulunduğu, kuzeydoğu-güneybatı yönündeki platolarda yer almaktadır²⁸ Başka bir ifadeyle Kars, Anadolu'da yükseltisi en fazla olan ve Kuzeydoğu Anadolu'da bulunan Kür ve Aras nehirleri ile Hazar Denizi'ne, Çoruh Nehri ile de Karadeniz'e bağlanılan kesimde bulunmaktadır.²⁹

²⁷ Türkan Polatçı, Alican Batmaz, "Doğu-Batı Gölgesinde Konstantinopolis ve Beç: XVI: ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg İlişkileri", *Akademik Bakış*, C. 6, S. 12, (2013), s. 63.

²⁸ Mucip Demir, "Kars İlinin Nüfus Gelişimi ve Başlıca Demografik Özellikleri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 34, Eylül 2015, s. 129.

²⁹ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, C. 1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 1.

<https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Bolgeler/18Bolge/iller/IlKars.aspx>.

Yükseltinin ekseriyetle batı-doğu yönünde azaldığı Kars'ta, en yüksek kesimlere Sarıkamış'ta ulaşılmaktadır. Şehir merkezinde 1750 m, Akyaka'da 1480 m, şehrin güneyinde bulunan Aras Vadisi'nde ise 1100 m'ye kadar inmektedir.³⁰

Kars merkez ilçesinin kuzeyinde Akyaka, Arpaçay, Susuz ilçeleri, güneyinde Kağızman, güneybatısında Selim ve güneydoğusunda ise Digoz ilçeleri bulunmaktadır. Kente sınırı olmayan ilçe ise Sarıkamış'tır. Aynı zamanda Kars'ın Ermenistan ile 164 km uzunluğunda hudut komşuluğu vardır. 1,810 km²'lik yüzölçümüyle merkez ilçesi ikinci idari konumdadır. Merkeze bağlı 72 köy bulunmaktadır. En yakın ilçe Susuz, en uzak olanı da Kağızman'dır.³¹ Merkez ilçeyle beraber 8 ilçesi, 383 köyü olan Kars'ın yüzölçümü yaklaşık 9939 km²'dir.³²

Kars'ın klimatolojik özelliklerine bakıldığında ise kışları soğuk ve uzun, yazları ise kısa ve yağışlı geçmektedir. Kentin sert karasal iklime sahip olmasında,

³⁰ Sinan Kocaman, "Kars İli'nin İdari Coğrafya Analizi", *International Journal of Social Science*, S. 29, 2014, s. 274.

³¹ Mucip Demir, *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013, s. 1.

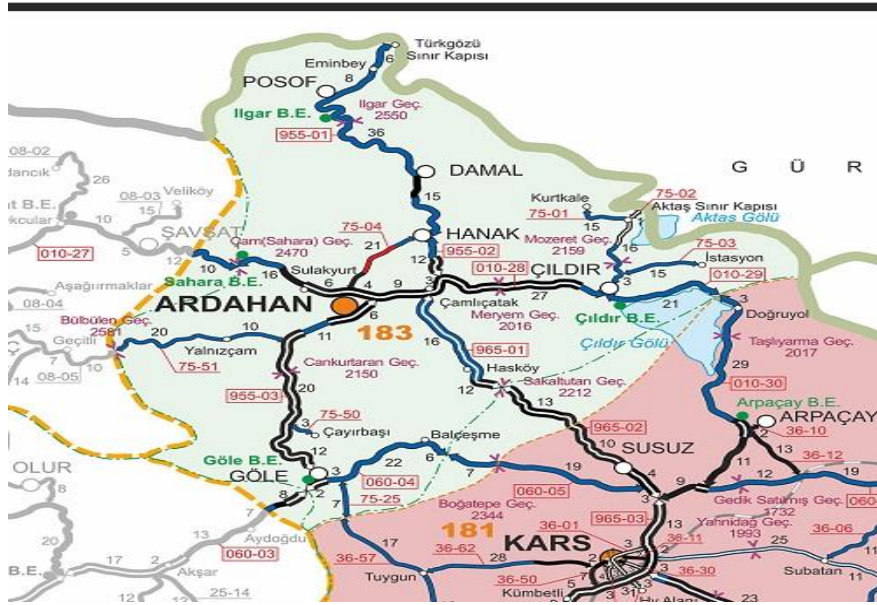
³² Demir, *a.g.m.*, s. 129.

kentin çevresinin deniz etkisine kapalı olması ve denizden yüksekliğin fazla olması gibi özel konumunun yanı sıra rüzgâr ve basıncın da etkisi büyüktür.³³

Erzurum-Kars platosu üzerinde bulunan Kars, aynı zamanda Kars Çayı'nın kuzey-güney kesimi, Karadağ yamaçları ve volkanik zemin üzerinde konuşlanmıştır. Kuzey-güney ve doğu-batı yönünde yükseltisi azalan kentin, topoğrafik görüntüsü ise hafif eğimlidir.³⁴

b. Ardahan

Araştırma alanı olan Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi'ne bağlı Erzurum-Kars Bölümü'ndedir. Ardahan kuzeyde Hanak, batıda Ardanuç, Şavşat, doğuda Çıldır, Susuz, güneyde Göle ilçeleriyle sınırı bulunmaktadır.1465 km²'lik yüzölçümüne sahip olan kent, ülkenin kuzeydoğusunda stratejik ulaşım güzergâhları üzerindedir.³⁵ 1860 m yüksekliğe sahip olan şehir, Kura Nehri'nin iki yakasında kurulmuştur.³⁶

<https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Bolgeler/18Bolge/Subeler/SbArdahan.aspx>.

³³ Demir, *a.g.t.*, s. 26.

³⁴ Demir, *a.g.t.*, s. 4.

³⁵ Emrah Polat, *Ardahan Merkez İlçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 1.

³⁶ Yusuf Halaçoğlu, "Ardahan", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 350.

1992 tarihinde Kars'tan ayrılarak il statüsüne geçen Ardahan, Erzurum'a 230 km, Artvin'e 200 km ve Kars'a da 190 km uzaklıktadır. Kent, geniş arazilere sahip olmakla birlikte ekonomik faaliyetler çerçevesinde ve önemli ulaşım yolları üzerinde olmasına rağmen az nüfusa sahiptir.³⁷

Karasal iklimin hâkim olduğu kentte kışlar uzun ve kar yağışlı, yazlar ise kısa ve yağışlı geçmektedir. Hem yaz-kış hem de gece-gündüz arasında sıcaklık farkı fazladır. 1800-2000 rakımlı kentte Posof ilçesi hariç merkez ilçe ve diğer dört ilçede (Göle, Damal, Çıldır, Hanak), karasal iklimin tipik özellikleri görülmektedir. Posof ise 900-1700 m rakımla ve aldığı yağış miktarıyla mikro klima özelliği göstermektedir. Bu sayede ilçede bitki örtüsü uzun süre yeşil kalmaktadır.³⁸

ARAŞTIRMA SAHASININ TARİHÇESİ

a. Kars

Arkeolojik veriler neticesinde Kars'ın tarih öncesinden bu yana yerleşim alanı olduğunu ve Hurriler'in M.Ö 3000 yıllarında bölgede hâkimiyet kurduğu bilinmektedir.³⁹ Şehir adını, M.Ö 130-127 yıllarında Dağıstan'dan gelen Bulgar Türkleri'ne Karsak oymağından almaktadır.⁴⁰

Arapların desteğini alarak Kars'a hâkim olan Bagratlar, merkezlerini Ani yaparak buraya yerleşmişlerdir.⁴¹ Akabinde 962 yılında III. Aşot tarafından Kars merkezi ve Vanand adlı bölge kardeşine bırakılmıştır.⁴² M.S. 928 tarihinde ise bölge Bagratlıların önemli merkezlerinden olmuştur.⁴³

Selçuklular, Tuğrul ve Çağrı Beyler zamanında bölgeye akınlar düzenlemiştir. Bu akınlar daha çok bölgeyi sindirme amaçlı yapılmıştır.⁴⁴

³⁷ Polat, a.g.t, s. 1.

³⁸ Süreyya Emre Dumlu, *Ardahan İli Meralarının Uzaktan Algulama ve Coğrafi Bilgi Sistemi Teknikleri ile Sınıflandırılması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 22.

³⁹ Nazan Atak, *45 Numaralı /989 (1581) Tarihli Mükimne Defteri ve Kars İle İlgili Hükümlerin Transkribi-Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 6.

⁴⁰ Kırzioğlu, a.g.e, s. 15.

⁴¹ Atak, a.g.t, s. 7.

⁴² Tufan Gündüz, "Kars", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 515.

⁴³ Demir, a.g.m, s. 130.

⁴⁴ Kırzioğlu, a.g.e, s. 321.

Akabinde bölge Vanand Prensini Selçuklulara itaat etmesiyle birlikte bölge savaşılmadan Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir.⁴⁵

Bu gelişmenin ardından Türklerin Anadolu'ya doğru akınları başlamıştır. Çok yönlü gerçekleştirilen bu akınlarda söz konusu araştırma sahası göz önüne alındığında aradan geçen zaman sonrasında Selçukluların bölgedeki güçleri zayıflamaya başlamış ve bölge Türk-Gürcü mücadelesine sahne olmuştur. Kars Kalesi'nde yer alan 1153 tarihli kitabede ise kentte hâkim gücün Saltuklular olduğu anlaşılmaktadır. 1226'da Gürcüler'in idaresine giren şehir, Celâleddin Hârizmşah'ın Moğol tehlikesinden kaçtığı sırada fethedilmiş ve bu durum İslâm dünyasında büyük sevinç uyandırmıştır. Sonrasında ise Curmagan Noyan tarafından 1239'da büyük tahribata uğramıştır. Ardından bölge sırasıyla, 1336'da İlhanlılar, 1356'da Altınordu, 1358'de Celâyirliler, 1380'de ise Karakoyunlu idaresine girmiştir. 1386'da Timur'un fethiyle bölge tekrar el değiştirmiş ve bu durum Timur'un ölümüyle Karakoyunlu'nun kenti geri almasına kadar sürmüştür.⁴⁶

1453'te Akkoyunlu Hükümdarı olan Uzun Hasan, hem Osmanlı Devleti'ni hem de Karakoyunluları ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. İlk olarak Karakoyunlulara saldıran Uzun Hasan, 1468'de bütün bölgeyi içinde de Kars'ı almıştır. Osmanlı Devleti ile 1473 Otlukbeli Savaşı'yla karşı karşıya gelmiş ve yenilmiştir. Bu durum giderek güç kaybetmesine ve sonunda Safeviler tarafından yıkılmasına neden olmuştur.⁴⁷ Daha sonra Kars'ın bir süre Avşar Türkleri'nden olan Savündük Han tarafından idare edildiği bilinmektedir. Kentin Osmanlı Devleti'ne katılmasının kesin tarihi Dulkadirli Mehmed Han zamanında 1537 tarihindedir. Bölgenin sık sık el değiştirmesi şehri fiziki bakımdan oldukça tahrip etmiştir.⁴⁸ Çaldıran Savaşı sırasında Sultan Selim'e bağlılıklarını bildiren Avşarlar bir zaman sonra Safevilere meylettikleri için 1534'te ilga edilerek bölgedeki harap durumdaki kaleler Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁴⁹ 1548'de Kars Kalesi'nin onarımı yapıldığı sırada Şâh-Tahmasp'ın bunu haber alması üzerine büyük oğlu İsmail-

⁴⁵ Gündüz, *a.g.m.*, s. 515.

⁴⁶ Gündüz, *a.g.m.*, s. 516., Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1988, s. 180-183.

⁴⁷ Selçuk Ural, vd, *Kars Tarihi-Geçmişten Cumhuriyete*, Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 268.

⁴⁸ Gündüz, *a.g.m.*, s. 516.

⁴⁹ Ural vd, *a.g.e.*, s. 270.

Mirza'yı bölgeye göndermiş ve kale tekrar tahrip edilmiştir. Bu baskınla sınır boylarında görevli yapı ustaları ile 2 ya da 3 bin civarında koruyucu atlıyı ve şehrin muhafazası ile görevli yeniçeri kethüdası da dâhil herkesi katletmiştir.⁵⁰ Aynı yıl ve sonraki yılda da Şâh-Tahmasp'ın doğuda birçok yerde ve aynı zamanda Erzurum ve Kars'ta büyük yıkımı devam etmiştir. Bunun sebebi ise Osmanlı'nın İran üzerine yapacağı muhtemel seferleri engellemektir.⁵¹ Tahmasb bununla da kalmayıp, Osmanlı'nın batıda seferde olduğunu fırsat bilip Kafkaslarda işgale başlamış ve Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türkmenler üzerinde Şîî propagandası yapmıştır. Osmanlı'nın uzun yıllar süren seferleri sonrası 1555 yılında Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında Amasya Antlaşması imzalanmıştır. Bu sayede Osmanlı Safevileri, Safeviler ise doğu hududunu tanımış ve Doğu Anadolu, Gürcistan ve Irak' ta bulunan kaleleri Osmanlı'ya vermiştir.⁵²

Şehzade Bayezid'in Osmanlı Devleti'ne iadesi karşılığında Kars'ın İran'a bağlanması ve beraberinde yüklü miktarda altın verilmesi kararını uygulamada Osmanlı Devleti yavaş davranmış ve 1565 yılında Kars İran'a verilmiştir. Ancak 1576'da tekrar Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Kars'ın Gürcistan, Azerbaycan gibi yerlere ulaşımında önemli bir konumda olması buranın sürekli tahribata uğramasına neden olmuştur. Dolayısıyla buranın mamur edilmesi devletin önceliği olmuştur. 1579 yılında Lala Mustafa Paşa'nın uğraşları ile Kars'ta cami, hamam, değirmen vb. halkın ihtiyacı olan yerlerin inşası yapıldı.⁵³

1604'te Kars'ın Safevilere geçtiği görülmekte ve 1616'da tekrar Osmanlı topraklarına katıldığı bilinmektedir. Şehrin bu denli sık sık el değiştirmesi ardından nihayet 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşmasıyla bölgede yüzyıl sürecek bir sükûnet ortamı kurulmuştur. İran'dan Kars üzerinde tehdit oluşturan yeni bir devlet olarak Rusya ortaya çıkmıştır.⁵⁴

⁵⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, TTK Ankara, 1998, s. 188-189.

⁵¹ Ural vd, a.g.e, s. 271.

⁵² Remzi Kılıç, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan-Revân-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, 2020, s. 193.

⁵³ Gündüz, a.g.m, s. 516.

⁵⁴ Yücel Öztürk, *527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Timar İcmal Defteri (II Selim Dönemi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 10.

19. yüzyılda güçlü bir rakip olarak karşımıza çıkan Rusya, 1828-1829 yıllarında yapılan savaşta Kars'a ağır bir darbe vurmuş ve nüfusu 10 binlere kadar düşmüştür. Dolayısıyla toplanan vergide de ciddi düşüş yaşanmıştır.⁵⁵ Rusya daha sonraki yıllarda da (1855-1877) bölgeyi işgal etmeye devam etmiştir. 1878 Berlin Antlaşmasıyla da Kars Rusya'ya bırakılmıştır. Bu sayede Rusya, Tiflis-Gümrü demiryolu hattını Kars'a bağlamışlardır. 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması sonrası bölgeden çekilen Rusya, Kars, Ardahan ve Batum Ermeniler'e teslim etmiştir. 23 Nisan 1918 tarihiyle ise bölge Ermenilerin elinden alınmıştır. Mondros Mütarekesiyle ordunun çekilmesi şartı sonrası 1919'da şehir İngilizler tarafından işgale uğramış, kurulmuş olan Kars İslam Şûrası da dağıtılmış ve şehir Ermenilerin denetimine bırakılmıştır. Kâzım Karabekir Paşa ordusuyla 30 Ekim 1920'de şehre girmiş. 3 Aralık 1920'de ise Gümrü Antlaşması imzalanarak Ermeni tehdidi ortadan kalmıştır. 16 Mart 1921 ve 13 Ekim 1921 tarihleri itibariyle de yapılan sınır düzenlemeleriyle de Kars, Türk Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır.⁵⁶

b. Ardahan

Ardahan Kalesi'nde yapılan kazılar sonucunda kentin tarihinin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Urartu, Pers ve Araksların varlıklarına dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷ Çıldır'ın Taşköprü köyünde bulunan bir yazıtın Urartulara ait olduğu bilgisi oldukça önemlidir. Çivi yazısıyla yazılmış olan yazıtın benzer örnekleri Kars, Erzurum, Erzincan ve Elazığ gibi yakın yerlerde de görülmektedir. Öte yandan varlıklarını kısa süre devam ettirebilen ve batıya doğru yol alan Medler, Kimmerler ve Sakalar bölgede kısa süreli hâkimiyet kurmuşlardır.⁵⁸

Sınırlı sayıdaki kaynaklar üzerinden Romalıların doğudaki faaliyetleri sırasında Ardahan'ın rolüne bakılacak olursa 5.yüzyıl itibariyle hem İran'daki hareketliliğin Anadolu'ya yansımaması hem de Hun akınlarını önlemek adına Karin Ovası'ndaki bir tepeye, Theodosiopolis, İberia, Armenia arasında yeni bir

⁵⁵ Hürü Sağlam, *H. 1287-1288-1290-1293-1294 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Kars Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 18.

⁵⁶ Gündüz, a.g.m, s. 516.

⁵⁷ Halaçoğlu, a.g.m, s. 350.

⁵⁸ Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ajans-Türk Basın Basım, Ankara, 1999, s. 53.

şehrin kurulduğu ve bu şehrin kurulmasıyla birlikte Ardahan'ın da stratejik bir önem kazandığı görülmektedir. Bununla birlikte, Sabirlerin Kafkasya üzerinden başlattıkları akınların Kür Nehri boyunca devam ettiği ve bu durumdan Ardahan'ın da etkilendiği bilinmektedir. Diğer taraftan kuzeyden gelecek olası tehlikelere karşı Bizan İmparatorunun gerekli tedbirleri aldığı görülmektedir.⁵⁹ II. Basileios döneminde bu tehlikeleri önlemek adına Taik bölgesinde bir İberia katepanlığı oluşturulduğu fakat bunu hazmedemeyen İberia Kralı'nın 1001-1002 tarihlerinde Taik bölgesini işgal ettiği görülmektedir. Bu haber üzerine İmparatorun (II. Basileios) bölgeye ordu gönderdiği ve Taik bölgesinin iki taraf arasında paylaşıldığı yer almaktadır. Böylece Kuzey Taik Bölgesi'nde yer alan Artan (Ardahan), Kola (Göle), Şavşat ve Javakheti bölgeleri İberia Kralı Gurgen'e bırakılmıştır. Güney kesiminde kalan Basean ve Karin ise Bizans'a kalmıştır. Gurgen'in ölümüyle yerine sırasıyla oğlu Bagrat ve sonrasında da torunu Abhazia geçmiştir. Kartli Kralı Giorgi ile Abhazia'nın Bizans ile aralarının bozulduğu dönemde bölgeye Selçuklu akınları başlamıştır. Her ne kadar başarılı bir sefer olmasa da Erzurum ve Artvin'e kadar olan sahada Gürcülerin ve Karadeniz'de de Ermenilerin gücü görülmüştür. Bu sırada, Kral Giorgi'nin Artan, Javakheti, Kola ve Şavşat üzerindeki hak iddiaları tekrar gün yüzüne çıkmış ve bu hak talebinin İmparator tarafından rededilmesi sonrası İmparatorun 1021 yılında güçlü bir orduyla bölgeye gelmesine neden olmuştur. Yapılan savaşla büyük mağlubiyet yaşayan Giorgi'nin ardından Bizans bölgeye hâkim olmuştur.⁶⁰

Ardahan ve çevresinin İslâm akınlarıyla karşılaşması ise 642 yılına rastlamaktadır. Sonrasında ise yukarıda ifade ettiğimiz üzere Selçuklu akınları başlarmıştır. 1053 yılında Kutalmış'ın yaptığı akının devamında 1054'te Tuğrul Bey Kars'ı fethetmiş ve 1058'de Çağrı Beyin akınları devam etmiştir. Kars'ın Sultan Alparslan tarafından 1067'de alınması Ardahan'ın da bu tarihlerde fethedildiğini düşündürmektedir.⁶¹ 1080 yılında Kol Kalesi dolaylarında yapılan savaşta II. Giorgi'nin mağlup olacağını anlayarak Ardahan'ın kuzeyine yani Acara bölgesine sığınması sonrasında bölge (Şavşad, Ardanuç ve Acara)

⁵⁹ Konukçu, a.g.e, s. 53.

⁶⁰ Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, S.8/5, 2013, s. 708-709. Ayrıca yazar yabancı kaynaklara dayanarak Artan yani Ardahan'ın konumunu, Çıldır Gölü'nün batısı olarak belirtmektedir. Aynı zamanda Artan'ın yukarı ve aşağı diye ikiye ayrıldığını ve Kola yani Göle'nin ise Çıldır Gölü'nün doğusu ile Tao bölgesi arasında yer aldığını ifade etmektedir.

⁶¹ Halaçoğlu, a.g.m, s. 350.

Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. Böylece bu durum Ardahan'ın Türkleşmesi noktasında etkili olmuştur. 13. yüzyıla gelindiğinde ise Harezmsaltuklu ittifakına karşı Erzurum ve Konya Selçukları sefer düzenlemiş ve Erzurum Kalesi alınmıştır. Ardahan'ın Türkleşmesinde büyük etkiye sahip olan bu olay sonrasında Moğol tehlikesinden kaçan Türkmenlerin bir bölümü Ardahan Yaylalarına sığınmıştır.⁶² 1239'da Ani'yi alan Moğolların yaptığı tahribatın karşısında Kars halkı her ne kadar şehri teslim etse de yağmadan kurtulamamışlardır. Hâkimiyeti altına aldığı bölgeyi daha da genişleten Moğollar başta Şavşat, Artvin, Göle, Ardahan ve Anı gibi yerler başta olmak üzere oldukça geniş bir sahada yağma yapmışlardır. Ayrıca Artan (Ardahan), Gürcistan ve Ermenistan'daki ova ve dağları rütbe sırasına göre askerleri arasında bölüştürmüştür.⁶³ Moğolların halefi olan İlhanlı Devleti ise Ardahan ve çevresindeki halkla iyi geçinmiştir. Hatta Samagar Yaylası da bir Moğol ailenin kullanımına verilmiştir.⁶⁴ İlhanlılar döneminde Hülagü Han ile başlayan ve ondan sonra gelen hanlar ile Anadolu ve Kafkasya'ya doğru ilerleme politikası izlenmiştir. Ardahan ve çevresi Ermeni, Gürcü, Moğol istilalarına sahne olmuştur.⁶⁵

İlhanlıların ortadan kaldırılmasının ardından Atabegler dönemi başlamış ve Erzurum-Kür nehri dolaylarında hâkimiyet kurmuşlardır. Aynı tarihlerde Karakoyunlu tehlikesi de ortaya çıkmıştır. Karakoyunluların bölgedeki varlıklarına örnek olarak Ardahan ve Oltu'da görülen koç ve koyun heykelleri kanıt olarak gösterilmektedir. Aynı tarihlerde Çıldır, Ahıska, Kars ve Ani gibi yerlerde Timur tehlikesi devam etmiştir. Diğer taraftan Akkoyunlular da bölgedeki seferleri sırasında Ardahan'ı işgale devam etmiştir. Otlukbeli Savaşı (1473) ardından zayıflayan Akkoyunlu hâkimiyeti yerini tekrar Atabeglere bırakmış ve Ardahan, İspir ve Oltu'daki mücadelede Atabegler başarı göstermiştir.⁶⁶ Safevilerin ortaya çıkışına kadar bölgede varlık gösteren Akkoyunlulardan sonra bölge Sünni-şii mücadelesinin bir parçası olmuş ve bu

⁶² Konukçu, a.g.m, s. 56.

⁶³ Esra Timuçin, *Selçukludan Osmanlıya Kadar Ardahan ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ardahan: Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021, s. 141-142.

⁶⁴ Konukçu, a.g.e, s. 56-57.

⁶⁵ Timuçin, a.g.t, s. 144-149.

⁶⁶ Konukçu, a.g.e, s.57.

durum Osmanlı Devleti'nin doğuya seferler düzenlemesine neden olmuştur.⁶⁷ Özellikle Safeviler için Gürcistan ve Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan topraklar son derece önemliydi. Dolayısıyla Kars, Ardahan, Tebriz, Karabağ, Revan, Nahçıvan ve Ahıska gibi stratejik açıdan öneme sahip yerlerin idaresi hem ticari hem de güvenlik açısından Osmanlı Devleti için de gereklidi.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin, Kanuni Sultan Süleyman dönemiyle birlikte doğu-batı yönündeki genişlemesi devam etmiştir. Bu dönemde doğuda Erzurum Beylerbeyliği kurulmuştur. Kars ve Oltu istikametindeki birçok kale alınmıştır. 1536'da bölgede içlerinde Ardahan'ın da bulunduğu çok sayıdaki yer Erzurum Beylerbeyi tarafından fethedilmiştir.⁶⁹ İskender paşa'nın Erzurum Beylerbeyliğine atanmasıyla Ardahan'da fethedilmemiş yerlerin fethi tamamlanmıştır. Çoruk boylarından doğuya giderek Kür boyunda Ardahan'ın Yalnızçam Dağları ve etrafındaki köyleri ile Kinzodamal ve Ardahan bölgesini de Osmanlı topraklarına katmıştır.⁷⁰

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bağlanan Ardahan 1800 tarihinde Gürcistan'ın Rusya tarafından alınması ardından Osmanlı –Rusya sınırında yer almıştır. Bu tarihten itibaren Ardahan, iki devlet arasında sınır teşkil etmesinden ötürü mücadele alanı olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen sınır çatışmaları özellikle Revan'ın idaresinin Rusya'ya geçmesiyle yoğunluk kazanmıştır. Zira bu gelişme ile Ermenilerin bölgeye göçü başlamıştır. 1828'de Ardahan'ın Ruslar tarafından işgali ve işgalden kaçan halkın Erzurum'a sığınması dahi çözüm olmamıştır. Bir sene sonra (1829) Erzurum da Rusya işgalinden nasibini almıştır. Osmanlı Devleti'nin kaybetmesi sonrası imzalanan 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Ardahan Osmanlı topraklarında kalmıştır. Bu durum buranın aynı zamanda doğudaki sınır şehri konumunu almıştır.⁷¹ Antlaşma sonrası tayin edilen “sınır komisyonu” tarafından Ardahan ile Ahıska'yı ayıran fakat Kars'ı Osmanlı topraklarına alan sınır çizilmiştir. Bu sınır tayini sonrası Rusya Ermeni nüfusu bölgeden çıkarmaya ve sınırın gerisine yerleştirmeye

⁶⁷ Öztürk, a.g.t, s. 9.

⁶⁸ Timuçin, a.g.t, s. 184.

⁶⁹ Konukçu, a.g.e, s. 60.

⁷⁰ Kırzioğlu, a.g.e, s. 207.

⁷¹ Erkan Cevizliler, Mustafa Özyürek, “Türk, Gürcü ve Ermeni tarihçilere Göre Ardahan'da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 12, S. 28, 2019, s. 1226-1227.

başlamıştır. Fakat durumdan memnun olmayan Ermenilerin bir kısmı tekrar çeşitli yollarla Osmanlı tarafına geçmiştir.⁷²

1853 Ekim tarihinde başlayan ve 1855 Paris Antlaşmasıyla sonuçlanan Kırım Savaşı'nda Rusya, Osmanlı topraklarını işgal etmiştir. Antlaşmanın yürürlüğe girdiği 16 Ocak 1856 tarihinde Avusturya'nın Rusya'ya antlaşma şartlarını dayatmasına rağmen Rusya işgal edilen yerleri terk etmemiş ve bunu şeref meselesi saymıştır.⁷³ Daha sonrasında Rusya antlaşma gereği 30 Mart 1856 tarihinde işgal ettiği Kars ve Ardahan'dan çekilmiş ve Ardahan hudutta Osmanlı'nın parçası olmaya devam etmiştir.⁷⁴

1877-1878'de patlak veren yeni bir Osmanlı-Rus savaşıyla birlikte Ardahan tekrar işgal edilmiş ve bu yüzden bölgeden 100.000'e yakın insanın Erzurum'a doğru göçü gerçekleşmiştir. Kars, Ardahan ve Batum'un işgali sonrasında bölgede işgallere karşı kurulan teşkilât faaliyet göstermiştir. Teşkilân faaliyetleri I. Dünya Savaşı'nda da devam etmiş ve Osmanlı'yı içerde Gürcü ve Ermeni çetecilere karşı desteklemiştir.⁷⁵ 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ardından mütarekenin 11. maddesi Osmanlı'nın Kars, Ardahan ve Batum'u içine alan bölgeyi terk etmesini içermektedir. Bu durum Ermeni ve Gürcü çekişmesini artırmıştır. Bu çekişmenin benzeri Rusya ile İngilizler arasında yaşanmış ve İngiliz hükümeti barış konferansının kararları gereğince Kars, Ardahan ve Batum'u işgal ettiklerini açıklamışlardır. 26 Aralık'ta işgal edilen Ardahan'ın ardından Osmanlı'nın sınır hattı Oltu'ya kadar çekilmiştir.⁷⁶

Tahliyeler sonrası Kars ve Ardahan'da vatanperver kişiler tarafından Türk-İslâm Şurası kurulmuştur. Her iki şura da birlikte hareket etmiştir. Fakat durumdan rahatsız olan Gürcüler, İngilizler gibi hareket etmiş ve "*Ardahan Milli İslâm Şurası*"nın dağıtılması için ne lazımsa yapmıştır. Sonuçta şura 26 Nisan 1919'da dağıtılmıştır. Ardından bölge Gürcüler tarafından işgal edilmiş ve büyük bir zayıf verilmiştir. Gürcülerin buradaki amaçları, kendileri gibi Ardahan'ı işgal etmek isteyen Ermenilerden önce davranıp her ne pahasına olursa olsun kendilerini güvende tutmak adına bölgeyi işgal etmek olmuştur. Geçen iki yılın

⁷² Konukçu, a.g.e, s. 101.

⁷³ Kemal Beydili, "Paris Antlaşması", DİA, C. 34, İstanbul 2007, s. 169-172.

⁷⁴ Cevizliler, Özyürek, a.g.m, s. 1227.

⁷⁵ Halaçoğlu, a.g.m, s. 350.

⁷⁶ Cevizliler, Özyürek, a.g.m, s. 1232-1233.

ardından önce Kars bağımsızlığına kavuşmuştur. 22 Şubat 1921’de Kâzım Karabekir Paşa tarafından çekilen telgrafta Ardahan’ın Gürcü işgalcilerden temizleneceğini bildirilmiştir. Böylece 23 Şubat 1921 tarihinde Ardahan bağımsızlığına kavuşmuştur.⁷⁷

FETİHTEN SONRA ARAŞTIRMA SAHASINDA İDARİ TAKSİMAT

a. Kars

Arşiv belgelerinde farklı adlarla (Bardız, Kars, Döşkaya) zikredilen Kars’ın 1536/1537’de Mehmed Han döneminde fethedildiği görülmektedir. 1539 tarihli tevcihat defteri ile 1540 yılına ait tahrir defterlerinde ise bölgenin Pasin Sancağı’na bağlı olduğu yer almaktadır. 1545 tarihine kadar birkaç belgede adı geçen Bardız’da, Sinan Bey Sancakbeyi olarak görülmektedir. Yine 1565 tarihine kadar hakkında net kayıtlar bulunmayan Kars’ın bu tarihte İran’a verilerek hududun dışında kaldığı bilgisi yer almaktadır. Kars Sancağı ile ilgili kesin bilgi 1574 tarihli tahrir defterinde bulunmaktadır. Adı geçen defterde sancağın Virişan, Döşkaya ve Kuzey olmak üzere üç nahiyesinden bahsedilmektedir.⁷⁸

Öztürk, Kars’ın livâ oluşuna dair ilk bilgilerin çalışması olan 1573 tarihli icmal defterinde bulunduğu bahsetmektedir. Defterin 8. ve 9. sayfalarında geçen “*Erzurum Beylerbeyine hüküm ki, mukaddema Erzurum Beylerbeyisi olan Hüsrev dame ikbalehu...*” şeklindeki ibareden Kars’ın ve Küçük Ardahan’ın Erzurum’a bağlı birer sancak olduğunu belirtmektedir.⁷⁹

1579’da Kars Kalesi’nde yapılan teftiş sonrası kalenin tamiri ve yeni eklemeler yapılmasıyla ilgili Lala Mustafa Paşa görevlendirilmiştir.⁸⁰ Bir sonraki yıl ise Kars beylerbeyilik statüsünde görülmektedir. 1580 yılı itibariyle Hüsrev Paşa’nın damadı ve Silistre Sancakbeyi olan Hızır Bey’e beylerbeyilik görevi verilmiştir.⁸¹

⁷⁷ Konukçu, a.g.e, s. 237-247.

⁷⁸ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK, Ankara, 1998, s. 274- 277.

⁷⁹ Öztürk, a.g.e, s. 14.

⁸⁰ Kütükoğlu, a.g.e, s. 78-79.

⁸¹ Aydın, a.g.e, s. 279.

1588 yılı kayıtlarında Kars merkez ve beş nahiyesinin kaydı görülmektedir. Bu tarihte Kars'a bağlı nahiyeler şunlardır; Virişan, Döşkaya, Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik. 1595 yılında ise sancaĝa baĝlı iki nahiyeye bulunmaktadır. Bunlar ise; Virişan ve Döşkaya'dır.⁸²

1632-1641 tarihleri arasında eyalet statüsüne getirilen Kars'a baĝlı livâlar şunlardır: “*Liva-ı Oltu, Liva-ı Ardahan-ı Büzürg, Liva-ı Zaruşad, Liva-ı Geçvan, Liva-ı Göle-i Ardahan, Liva-ı Kaĝızman.*”⁸³

1682-1684 yıllarını kapsayan kayıtlarda Kars Sancaĝı, merkez nahiyeye başta olmak üzere Virişan, Döşkaya, Kurudöşkaya, Aridos ve Berdik nahiyelerinden oluşmaktadır.⁸⁴

1728-1730 tarihlerinde “*Zaruşad, Keçivan, Ardahan-ı Küçük, Kaĝızman, Göle-i Ardahan*” şeklinde idari birimlere ayrılan Kars'ın, 1777-1787 yıllarındaki idari bölünüşü ise: “*Kaĝızman, Zaruşad, Keçivan ve Şüregel*” livalarından oluşmaktadır.⁸⁵

19. yüzyıla gelindiğinde ise Kars'ın ayrı bir eyalet olduĝu ve sancaklarının da Kars merkez, Kaĝızman, Geçvan, Şüregel ve Zaruşad'dan oluştuĝu görülmektedir. 1846 tarihli salnâmede Erzurum'a baĝlı bir sancak konumunda olan Kars'ın 1867'deki idari konumu yine aynıdır. Bu tarihte Kars'a baĝlı kazalar ise: “*Kars, Zaruşad, Şarklı, Şüregel, Geçvan, Kaĝızman*” şeklinde sıralanmıştır.⁸⁶

1865 tarihli Osmanlı Devlet Salnamesinde “*Kars merkez ile Sarıkamış arasında köyleri kapsayan Taht, Kaĝızman, Keçivan, Akbaba, Çirkan, Zaruşad ve Şüregel*” adlı kazalardan oluşmaktadır. 1872'de ise Erzurum'a baĝlı bir sancak konumunda olan Kars'a baĝlı Kars merkez de dâhil olmak üzere beş idari birim bulunmaktadır. Bunlar; Kaĝızman, Zaruşad, Şüregel ve Akbaba nahiyeleridir.⁸⁷

⁸² TKGM. TADB. TTD. NO: 175, BOA. TD. NO: : 669.

⁸³ Öztürk, a.g.t, s. 16.

⁸⁴ Feyyaz Mutlu, *Kars Beylerbeyliĝi'ne Ait 813 ve 837 Numaralı Tapu Tahrir Defterleri'nin Transkripsiyonu ve Deĝerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi, 2021, s. 23.

⁸⁵ Saĝlam, a.g.t, s. 18.

⁸⁶ Öztürk, a.g.t, s. 18.

⁸⁷ Saĝlam, a.g.t, s. 18.

b. Küçük Ardahan

Küçük Ardahan Sancağı bugün Ardahan'ın Göle ilçesini ihtiva etmektedir. Beylerbeyi Mehmed Han döneminde ilk defa Osmanlı topraklarına katıldığı düşünülen Küçük Ardahan Sancağı'nın İskender Paşa tarafından Sevkarlu Aşireti'ne tımar olarak verildiği bilinmektedir.⁸⁸ Ardahan'ın sancak olmasının ardından 1557 yılında Erzurum zaimi Ömer Bey tarafından “*defter-i cedit-i hakanîye kaydedildiği ve tezkirelerin sahiplerine verildiği*” görülmektedir. Hazırlanan tezkirelere binaen Ayas Paşa tarafından dirliklerin 1557 yılında bölüştürüldüğü ve 1558 tarihinde de beratlarla birlikte verildiği yer almaktadır.⁸⁹ Dağıtılan bu beratlarda Küçük Ardahan'ın sancak statüsünde adı ilk defa *Yusuf veled-i Ahmed* adlı şahsa ait tımarla geçmektedir.⁹⁰

1565 yılına ait kayıta Penek ve Peneşkird'de bulunan devlet görevlilerinden bazıları Kemhıs Kadısı'na giderek Küçük Ardahan'ın Sancakbeyi olan Mehmed Bey hakkında hayvanlarına el koyduğu gerekçesiyle şikâyetle buldukları yer almaktadır. Açılan dava sonucu Mehmed Bey'in sancaktan azledildiği yerine ise Şavşat Sancakbeyi Mahmud Bey'in getirildiği görülmektedir.⁹¹

1568- 1574 tarihleri arasında Erzurum vilayeti sınırları içinde bir sancak merkezi olan Ardahan, Livâ-i Ardahan-ı Küçük ve Livâ-i Ardahan olarak ikiye ayrılmaktadır. 1578 Çıldır'ın fethiyle Çıldır'a bağlanan Ardahan, 1578- 1588 tarihleri arasında Erzurum vilayeti sancaklarından olduğu görülmektedir.⁹²

Küçük Ardahan ve Kars'a ait bilinen ilk tahrir kaydı olan 1573 tarihli icmal defterinde her iki birim de livâ statüsündedir. Defterde yer alan “*Erzurum Beylerbeyisi olan Hüsrev paşa...*” ibaresinden Küçük Ardahan'ın buraya bağlı bir livâ olduğu anlaşılmaktadır.⁹³ Bu tarihte Mehmed Bey tekrardan Küçük Ardahan'ın sancakbeyi olarak görevlidir. 1580 yılında sancaktaki görevinden

⁸⁸ Aydın, a.g.e, s.289-290.

⁸⁹ Konukçu, a.g.e, s. 61.

⁹⁰ Aydın, a.g.e, s. 290.

⁹¹ Aydın, a.g.e, s. 291.

⁹² Yusuf Halaçoğlu, "Ardahan", *DİA*, İstanbul (1989), C. 3, s. 350.

⁹³ Öztürk, a.g.t, s. 14.

kendi isteğiyle ayrılıp yerini oğlu Yusuf Bey'e bırakması, sancağın "ocaklık" statüsünde olduğunu göstermektedir.⁹⁴

Küçük Ardahan'ın 1588 ve 1595 tahrirlerinde Kuzey, Güney, Hoçuvan ve Germücek olmak üzere dört nahiyeye ayrıldığı görülmektedir. Sancağa ait her iki tahrir kaydında sadece nahiyeler ve nahiyelere bağlı köylerin bilgisi verilmektedir. Sancak merkezi hakkında bilgi yer almamaktadır.⁹⁵

1632-1641 yıllarında Kars Eyaleti'ne bağlı livâlar arasında olan Küçük Ardahan'ın "Livâ-ı Göle-i Ardahan" şeklinde kaydının yapıldığı görülmektedir. 1728-1730 yıllarına gelindiğinde ise yine Kars Eyâleti'ne bağlı fakat bu defa Ardahan-ı Küçük şeklinde kaydı bulunmaktadır.⁹⁶ 1877 tarihli Erzurum Vilâyet Salnâmesi'nde Ardahan Çıldır Sancağı'na bağlı bir kaza statüsündedir. Fakat Küçük Ardahan ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.⁹⁷

⁹⁴ Aydın, a.g.e, s. 292. Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, İstanbul 1992. s. 463. Yurtluk ve ocaklık kanunnâmede şöyle ifade edilmiştir. "ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihde ba'zı ümerâya hizmet ve itâ'atleri mukâbelesinde ber-vech-i te'bîd arpalık ve hâssı tarıkıyla tevcih olunmuşdur. Erbâb-ı divân ve kanun ıstılâhında bu makûlelere yurdruk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tabl u'alem sahibleridür. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mucibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâ evliye-i sâire gibi kurâ ve mezâri'inin mahsûlatı tahrir olunmuşdur... içlerinde ze'amet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümayûn vâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tîmarı alay-beğleri ile kendüleri ma'an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbi'iler ise, beğlerbeğleriyle ma'an konub ve göçüb, sefer hizmetin edâ edegelmışlerdir.

Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylese, yurdu ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı evlâdına ve akrabasına verilir: hâricden kimesneye verilü-gelmemişdir. Meğerki, evlâd ü akrabası münkariz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dîde kimesneye verilir. Amma yurdruk ve ocaklık i'tibârı olmaz. Belki sâir evliye gibi tasarruf olunur."

⁹⁵ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, BOA. TD. NO: 669.

⁹⁶ Sağlam, a.g.t, s. 18.

⁹⁷ Halaçoğlu, a.g.m, s. 350.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEMOGRAFİK VERİLERİN TESPİTİ VE İNCELENMESİ

1. NÜFUS VE TARİHSEL ÖNEMİ

Nüfus, siyasi tarih süresince devletler için gücün temelini oluşturmuştur. Güçten kasıt, öncelikli olarak savaşlarda ihtiyaç duyulan insan gücü ve akabinde tarıma dayalı ekonominin bir getirisi olan vergi kaynakları ve verginin toplanmasının temelini oluşturan erkek nüfustur. Dolayısıyla siyasi yapı hem savaş meydanlarında ihtiyaç duyulan insan gücünü hem de vergilendirilecek nüfusu tespit etmek amacıyla kayıtlar yapmıştır.⁹⁸ Diğer bir deyişle siyasi otorite, iktisadi, idari ve askeri gücünü tanzim etmek ve bu düzenin devamlılığını sağlamak amacıyla bu kayıtları yapmıştır.⁹⁹ Bununla birlikte belli bir coğrafyada ve zamanda yaşamış insanların nüfus yapısının (nüfus yapısından kasıt sosyal, siyasi ve iktisadi yapıdır) bilinmesi bakımından da bu kayıtlar önemlidir.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti'nde de çeşitli amaçlarla hazırlanmış defterlerden nüfusa dair bilgiler almak mümkündür. Bunlardan ilki; klasik anlamda yapılan sayımlardır ki bunlar devlet otoritesini fethedilen yerlerde kurmak amacıyla, bir toprak düzeni olan tımar sayesinde hazırlanan ve içinde nüfusa dair bilgiler barındıran tahrir defterleridir. Bu defterlerde yer alan bilgilerle vergi veren erkek nüfus hesaplanmaktadır ve bu aslında klasik manâdaki bir sayımdır.¹⁰¹ Diğerisi ise tam anlamıyla olmasa da Osmanlı Devleti'nde modern nüfus sayımına geçişin ilk örnekleri olabilecek nitelikte ve 1927'ten önce 1831, 1844 ve 1874 yıllarında çeşitli salnâmelerde yer alan kayıtlardır.¹⁰² Özellikle 1830'da yapılan sayımda, kendinden önceki sayımlardan farklı olarak yetişkin bir erkek, hanedeki

⁹⁸ Hasan Hüseyin Yılmaz, *XVI. Yy Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 235.

⁹⁹ Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, s. 222.

¹⁰⁰ Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı", *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 89.

¹⁰¹ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 238.

¹⁰² Gümüşçü, *XVI. Yüzyılda Larende...*, s. 158.

konumundan bağımsız olarak resmi bir birey şeklinde yer almıştır. Buna ilave olarak aşiretler ve kadınlar 1881 sayımında kaydedilmiştir.¹⁰³

2. TAHRİR DEFTERLERİ VE NÜFUSUN KAYDEDİLİŞİ

Osmanlı Devleti'nde 15. ve 16. yüzyıllarda sistematik bir şekilde yapılan fakat sonraki dönemlerde içeriği değişen sayımlara tahrir denmektedir.¹⁰⁴ Devletin tahrir yapmaktaki en büyük amacı, merkez ve taşrada bulunan vergi kaynaklarını tespit etmek ve vergiyi verecek nüfusu kontrol altına almaktır. Akabinde toplanan vergiyi çeşitli gruplara hizmetlerine mukabil maaş ya da gelir olarak bölüştürmektir. Bu sayede, tahriri yapılan yerlerde askerin iâşesinin hazırlandığı veya din hizmetlerin devamlığının sağlandığı görülmektedir.¹⁰⁵

Tahrir defterlerinin gündeme gelmesinde ve demografi çalışmalarının başlamasında Fernand Braudel'in "*Akdeniz Dünyası*" adlı eserinde Osmanlı ile ilgili verdiği bilgiler etkili olmuştur. Braudel çalışmasında, 16. yüzyılı evrensel bir bakış açısıyla değerlendirerek her yerde meydana gelen nüfus artışından bahseder. Bilhassa 1550'li yıllardan itibaren nüfusun Fransa ve İtalya'da olduğu kadar Balkanlarda ve Küçük Asya'da da arttığı bilgisini verir. Akabinde Akdeniz'in tümünde nüfusun iki katına çıktığını ve 60 veya 70 milyona ulaştığını belirtmektedir.¹⁰⁶ Ülkemizde demografik veriler 1940'lı yıllardan sonra araştırmacıların dikkatini çekmiştir.¹⁰⁷ Bu araştırmacıların başında ise Ö.L. Barkan gelmektedir. Barkan, 1520-1530 yıllarına ait yaptığı nüfus hesaplamalarında Osmanlı'nın toplam nüfusunu 12-13 milyon olarak ifade etmiştir. Fakat Barkan yaptığı hesaplamanın 16. yüzyılın başlarına tekâbül ettiğini, Braudel'in ise yüzyılın sonlarında hesaplama yaptığının altını çizerek

¹⁰³ Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 268.

¹⁰⁴ Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Y.2007, C.12, S. 2, s. 137. ; Fatma Acun, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: *Defteroloji*", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, S. 1, İstanbul 2000, s. 320.

¹⁰⁵ Acun, *a.g.m.*, s. 321.

¹⁰⁶ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Eren Yay. İstanbul 1989, C. 1, s. 269-270.

¹⁰⁷ Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII(1991), s. 429.

aradaki zaman farkına dikkati çekmektedir. Dolayısıyla Braudel' in yaptığı tespitin gerçeklikten uzak olmadığına karar vermiştir.¹⁰⁸

Tahrir defterlerinde görülen problemlerden ilki toplam nüfusa dair kayıtların olmayışıdır. Vergi veren kişinin haneyi temsil etmesi ve hanenin kaç kişiden oluştuğu sorunu nüfusun net olarak hesaplanmasının önüne geçmektedir. İnalçık, hane kavramını “*bir çatı altında yaşayan herkesi değil, bağımsız bir gelir kaynağına sahip olan evli çiftleri ifade eder. Dolayısıyla baba evinde oturan, ama evli ve bağımsız bir gelir kaynağına sahip olan bir erkek evlat, ayrı bir hane demektir. Yani hane halkı, ekonomik bakımdan bağımsız bir aile anlamına gelir.*” şeklinde tanımlamıştır.¹⁰⁹ Bu konuya açıklık getirmek için araştırmacılar farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bazı araştırmacılar XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait defterlerde nefer sayısından dolayı nüfus hesaplamalarında her bir neferi hane olarak almış ve nüfusu buna göre hesaplamışlardır. Bu bağlamda nefer x 3 ya da nefer x 4.5 metodunu kullanmayı tercih etmişlerdir.¹¹⁰ Barkan' ın öne sürdüğü 5 katsayısı genel kabul görmeye birlikte kendisi bunu ilmi usullere uygun bulmamaktadır.¹¹¹ Öte yandan Mehmet Öz, defterlerdeki mücerred rakamlarının dikkatli değerlendirilmesi gerektiğini kaldı ki ortalama bir hanenin her dönem ve sancakta aynı kaldığını söylemenin zor olduğunu belirtmektedir.¹¹² Hane¹¹³ büyüklüğünün belirlenmesindeki bu belirsizlik farklı katsayıların ortaya atılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Barkan'ın 5 katsayısı ile çarpması genel kabul görürken 6 hatta 7 ile çarpanlar olmuştur. Buna göre, Mehmet Ali Ünal bilhassa doğu bölgelerindeki kalabalık aileler için 7¹¹⁴, F.Braudel 4- 4.5¹¹⁵ gibi bir katsayıyla çarpmayı önermişlerdir. Bahaeddin Yediyıldız da Ordu kazâsı¹¹⁶ için yaptığı hesaplamada yine 5'i kullanmıştır. L.Erder ise farklı bir yöntem öne

¹⁰⁸Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-1953), s. 15

¹⁰⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Editör; Halil İnalçık ve Donald Quataert, Türkçeye Çev. Halil Berktaş, Cilt 1, Eren Yayınları, İstanbul 1997, s. 61.

¹¹⁰Erdoğan, a.g.t, s. 93.

¹¹¹ Burada kastedilen, her bölgenin kendi içinde farklılık göstermesi ve her hanenin farklı işlerle uğraşmasıdır. Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları...”, s. 12.

¹¹² Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı...”, s. 437.

¹¹³ Bu hususta bkz. Nejat Göyünç, “Hâne”, *İÜFTD*, S. 32, İstanbul 1979, s. 331- 348.

¹¹⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 63-64.

¹¹⁵ Braudel, a.g.e, s. 507.

¹¹⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 104.

sürmüştür. Ona göre, nüfusun imparatorluğun tüm bölgelerinde aynı olduğuna dair bir işaret olmamasına rağmen, kabul gören değerler 3,5 ile 5 arasında değişmektedir.¹¹⁷ Dolayısıyla kayıtlarda nüfusla alakalı kesin bir bilginin olmamasından ötürü 5 veya 7'den büyük katsayıların kullanılması nüfusa dair net bir rakam vermemekte yalnızca tahmini hesaplamaları geçerli kılmaktadır.¹¹⁸

Öncelikli olarak tahrirlerin hazırlanış amacının nüfus sayımından ziyade vergilendirilecek nüfusu tespit etmek olduğu üzerinde durulmalıdır. Bu bakımdan yapılan çalışmalardan da anlaşılacağı üzere defterlerdeki veriler üzerinde dikkatli davranmak gerekmektedir.¹¹⁹ Bununla birlikte tahrir defterlerinin hazırlanışındaki sistem ve teknik de göz ardı edilmemelidir. Öyleki defterlerde yer alan kayıtları salt rakam olarak görmekten ziyade gerçekte bu sayıların büyük nüfus kütlelerini ve bu kütlelerin birbirleriyle olan ilişkileri hakkında bilgiler ihtiva ettiğini bilmek gerekir.¹²⁰

Bu sayımların kaydedildiği defterler olan tahrir defterlerinden İmparatorluğun herhangi bir bölgesinde vergi vermekle yükümlü erkek nüfusun, ellerindeki toprak miktarının, yarım çiftlikten az veya topraksız olduklarını gösteren işaretlerin, vermekle yükümlü oldukları vergi türlerinin, kendi ve baba adlarının düzenli bir şekilde yer aldığı görülür.¹²¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda bu nevi kayıtların ne kadar eskiye gittiğine dair bilgilere 1431 tarihli defterden ulaşılmaktadır.¹²² XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde yapılan bu sayımlar arazi tetkikleri ve nüfusun kalıcılığını belirlemede hayati önem taşımıştır. Öte yandan XIX. yüzyıla gelinceye kadar kapsamlı bir nüfus sayımının olmayışı Osmanlı Devleti'nin demografik yapısını anlamakta tahrirleri

¹¹⁷ Leila Erder, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *Middle Eastern Studies*, 11, (1975), s. 294.

¹¹⁸ Ahmet Güneş, "Osmanlı Tahrir Defterleri ve Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 150, 2004, s. 179.

¹¹⁹ Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 1, S. 1, 2003, s. 267-286; Acun, a.g.m, s. 319-332; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 97(1995), s. 93-112.; Öz, a.g.m, s. 429-439.

¹²⁰ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları...", s. 14.

¹²¹ Barkan-Meriçli, a.g.e, s. 3.

¹²² Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 18.

ehemmiyetli kılmıştır.¹²³ Hatta yapılan çalışmaların sayısındaki artışla birlikte tahrirlerdeki verilerin kullanımında karşılaşılabilecek birtakım problemlerden dahi söz edilmeye başlanmıştır.

Defterlerde bekâr (mücerred) ve evli kategorisinde iki tür kayıt olduğu açıktır. Bekâr erkekler bülûğ çağına gelmeleriyle kayda geçirilirken ne zaman çocukluktan çıkıp erkek sayıldıklarına dair kesin bir bilgi yoktur. Bu durum bölgeden bölgeye hatta aynı bölge içinde dönemden döneme dahi değişiklik göstermektedir.¹²⁴ Bu duruma bazı kanunlarda ergenlik çağı dense de bazılarında 20 yaş diye ifade edildiği görülmektedir.¹²⁵ Bununla birlikte Hristiyanların yoğun olduğu bölgelerde “bive” yani dul kadınlar ve yine nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan çocuklar kayıt altına alınmamıştır.¹²⁶ Diğer bir husus ise ölüm, doğum, evlenme ve boşanma gibi nüfus hareketlerini doğrudan etkileyen hayati olayların kayıtlarda bulunmamasıdır. Bu sebeple verilerin değerlendirilmesinde dikkatli olunması gerekmektedir.¹²⁷ Öte yandan vergilendirilme sırasında, çeşitli nedenlerle sayımdan kaçan ya da gizlenen kişiler olduğunu göz önüne alırsak bu durumun nüfusun gerçek sayısını etkilediği ortadadır. Ayrıca şehirlerde görevli memurlar ve maiyetindekilerin de azımsanmayacak çoğunlukta olduklarını ve bunların da kaydedilmediklerini unutmamak gerekir.¹²⁸ Her ne kadar tahrir esnasında mevcut olmayanlarla ilgili defterlerin kenarlarına not düşülmüş olsa da hem kasaba hem de köy halkının vergiden kaçma eğilimleri vardır. Üstelik bu kaçışlar devlet tarafından denetlenmesine rağmen kimi bölgelerde yüksek oranda cereyan etmiştir.¹²⁹

Tahrirlerin yapılması Osmanlı Devleti için hukukun işleyişindeki temel faktörlerden biri olarak görülür. Bu noktada yapılan ve bir nevi kimlik tespiti diyebileceğimiz durumu aslında devlet vergilendirme aracı olarak kullanmaktadır. Bu sebeple şahısların hangi mahalle ya da cemaate bağlı olduklarına göre

¹²³Mehmet Mehdi İlhan, “Tapu Tahrir Defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar”, *Erdem(İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi)*, C. 7, S. 19, (Ocak 1991), s. 263-266.

¹²⁴ Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 108.

¹²⁵ Halil İnalçık, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü”, *Belleten*, XXIII/92, (1959), s. 587.

¹²⁶ Öz, a.g.m, s. 436.

¹²⁷Hüseyin Arslan, *16.yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, Kaktüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 82.; Erder, a.g.m, s. 284-301.

¹²⁸ Suraiya Faroghi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı Yayınları, 2006, s. 14.

¹²⁹ İslamoğlu, a.g.e, s. 106-107.

kimlikleri belirlenmektedir. Vergiden muaf olanlar için de benzer şekilde hareket edilmekte ve ne sebepten muaf ise onunla birlikte yazılmaktadır. Öte yandan hem devlet hem de kişiler tarafından kanunnâmelerde yer alan kuralların vergilerin aksamaması ya da herhangi bir kargaşa çıkmaması üzerine olduğunu bilinmektedir.¹³⁰

Bununla birlikte, defterin hangi bölgeye ait olduğu ve tarihi oldukça önemlidir. Dolayısıyla çalışılan bölgenin tarih ve coğrafyası, bölgede yaşayan toplulukların inanışları ve sosyal yapıları hakkında yeterli bilgi sahibi olunmalıdır.¹³¹ Bununla birlikte defterlerde yer alan meslek adları ile neferlerin hangi iş kollarıyla uğraştıkları ve devamında ekonomik yapı hakkında değerlendirme yapma olanağı bulunmaktadır.¹³²

3. XVI. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜFUS, NÜFUSU ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE DOĞU HUDUDUNA YANSIMALARI

Nüfusun dağılışı ve kitlesel olarak göç edişinde devletlerin kuruluş ve yıkılışları, sosyal, siyasi veya askeri alanda meydana gelen her tür olayın etkisi vardır. Osmanlı Devleti de hudutları içinde meydana gelen bu tür nüfus hareketlerine kayıtsız kalmamış ve nüfusu her türlü kayıt altına alma yoluna gitmiştir. Bu kayıtlar üzerinde yapılan çalışmalarla, nüfus hadiselerinin tarihsel dönem içindeki önemini, harita üzerinde yayılışını ve bunun sonuçlarını anlaşılmaktadır.¹³³

Türklerin Anadolu'yu fetih ve iskânı iki asır sürmüş ve zaten nüfusu azalmış olan Bizans bu duruma karşı koyamamıştır. Böylelikle Türkler, kuzeyden Azerbaycan, güneyden ise Halep/Suriye hattı üzerinden gelerek 13. yüzyıl ortalarına doğru hem kırsal alanda hem de şehirlerde yoğunlaşmışlardır. 13. yüzyıl sonlarına doğru devletin genel nüfusunun büyük çoğunluğunu konar-göçerlerin oluşturduğunu, küçük bir bölümünü de yerleşiklerin oluşturduğunu göz önüne alırsak nüfusun tahmini sayısı 5 milyonu bulmaktadır. Bununla birlikte belli

¹³⁰ Nurcan Abacı, *Osmanlı Hukukunun Uygulanmasına Yönelik Bir İdari-Sosyal Tarih Araştırması: Bursa Örneği (1650-1700)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 240.

¹³¹ İlhan, a.g.m, s. 265.

¹³² Gümüşçü, *XVI. Yüzyılda Larende...*, s. 161.

¹³³ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları", s. 1-2.

kesimlerde gayrimüslim nüfusun varlığını da unutmamak gerekir. Gayrimüslimlerin yoğunlaştığı yerler; Ege kıyıları, Karadeniz sahili, Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgeleridir. Osmanlı Devleti de nüfusun önemini bilmiş olacak ki fethettiği yerlerde iskân politikası izlemiştir. Özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte başlayan doğu ve batı eksenli fetihler sonrası farklı kültür ve milletten insanların devletin bünyesine girmesi gerçekleşmiştir.¹³⁴

16. yüzyıl ile birlikte Osmanlı nüfusu ve nüfusun dağılışı, gelişmesi vb. birbiriyle ilintili olayların pek çok araştırmacının konusu olduğu aşikârdır. Bununla birlikte dünyada da 16. yüzyılda başlayıp sonuna doğru artan nüfustan bahsetmek doğru olur. Dolayısıyla tahrir defterlerindeki verilerden hareketle yapılan ilk çalışmaların konusu salt “nüfus sayımı” iken zamanla yerini nüfus artışından kaynaklanan nüfus baskısına, sürgünlere, İslamlaşma ve son olarak da Türkleşmeye bırakmıştır.¹³⁵

Birçok araştırmacı Osmanlı Devleti’nde 16. yüzyılın bilhassa sonlarına doğru nüfusun ciddi oranda arttığı yönünde hemfikirdir. Barkan çalışmasında, Kanuni Sultan Süleyman’dan bu yana özellikle 16. yüzyıl sonunda nüfusun neredeyse yarısı oranında arttığı görüşünü ortaya koyar. Yazar özellikle büyük şehirlerde yüzyılın başı ile sonu arasında nüfusta ciddi oranda bir artış olduğundan bahseder.¹³⁶

Osmanlı Devleti’nde 16. yüzyılda yaşanan nüfus artışından söz ederken hanedeki kişi sayısının sosyo-ekonomik gelişmeler üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir.¹³⁷ Bununla birlikte çeşitli topluluklara ait nüfus değerlerinin de kimi zaman arttığı kimi zaman da azaldığı tartışma konusudur.¹³⁸ Nüfustaki bu değişimlere neden olan sosyo-ekonomik etmenlerin yanında doğum ve ölüm de ilk sırada yer almaktadır. Bu doğal olaylardan sonra iç ve dış göçleri de nüfusu etkileyen faktörler arasına eklemek gerekir.¹³⁹ İslamoğlu da, Osmanlı Devleti’nde meydana gelen nüfus artışından bahsederken, çok az sayıda gerçekleşen doğumlar ya da birtakım afetler, salgın hastalıklarla beraber yüksek sayıdaki ölümlerin

¹³⁴ Yunus Koç, “Nüfus”, *DİA*, C 33, İstanbul 2007, s. 294-299.

¹³⁵ Acun, *a.g.m.*, s. 324-325.

¹³⁶ Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları...”, s. 17.

¹³⁷ Jennings, *a.g.m.*, s. 1129.

¹³⁸ Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 152.

¹³⁹ M. Mehdi, İlhan, “Tapu Tahrir defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C 7/ S.19, s. 264.

Anadolu'da görülmemesinin nüfus artışında kısmen pay sahibi olabileceğini yine de bu denli bir artış için bunların yeterli sebepler olmadığını söyler. Ani nüfus artışlarında göçün asıl etken olduğunun ve büyük şehirlere göçün yanı sıra köyden köye doğru gerçekleşen göçün de sık rastlanan bir durum olduğunun üzerinde durur.¹⁴⁰ Erdoğan da nüfus artışına değindiği çalışmasında, göçlerin nüfusu etkileyen bir faktör olduğuna örnek olması bakımından bennâk sayısında görülen artışın 16. yüzyıl sonlarına doğru tarım arazilerinin bölünmüşlüğüyle ifade eder.¹⁴¹

Gümüşçü, Osmanlı klasik döneminde nüfusun sanıldığığının aksine hareketli bir yapıda olduğuna işaret eder. Bu sebeptendir ki, kırsal alanlardan şehirlere ya da şehirden şehre göç yaşanmıştır. Göçlerin oluş nedenleri arasında ise devlette yaşanan çeşitli ekonomik sıkıntılar, sosyal ya da siyasi sorunlar, tarım arazilerinin nüfus karşısında yetersiz kalması ve toprakların parçalanması vb. etkenler sıralanabilir. Öte yandan 16. yüzyıl ortalarında başlayan ve sonrasında yüzyılın sonunda patlak veren isyanlar neticesinde kırsal alandan şehirlere doğru göç kaçınılmaz olmuştur.¹⁴²

Bilindiği üzere Braudel'in ortaya koyduğu Akdeniz dünyasında nüfus artışı tezi Barkan tarafından da kabul görmüştür. Barkan nüfusla alakalı tespitini şöyle ifade eder, "*XVI. asrın sonuna kadar hiç olmazsa 40 % nispetinde artmış olması kuvvetle muhtemeldir ki, bu artış nispeti kabul edildiği takdirde bizim rakamlarımız F. Braudel'in rakamlarına ziyadesiyle yaklaşmış olacaktır.*"¹⁴³ Akdağ'a göre artan nüfus ve vergilere bağlı olarak köylünün yoksullaşması sonucu ekonomi iyice bozulmuş ve bu durum çiftçi halkı yerinden, toprağından ayrılmaya zorlamıştır.¹⁴⁴ İslamoğlu çalışmasında, caba nüfusunun hızlı artışına dikkati çekmiş ve bunu 1520-1554 yıllarında Doğu Anadolu'da yaşanan siyasi ve askeri kargaşa ortamına bağlamıştır. Bunun sonucu olarak da doğu bölgesinden Orta ve Kuzey Anadolu'ya doğru devlet kontrolündeki bir göç hareketinin

¹⁴⁰ Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.119-220.

¹⁴¹ Emine Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 134.

¹⁴² Osman Gümüşçü, "Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, (2004), s. 245

¹⁴³ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları...", s. 17.

¹⁴⁴ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik...*, s. 69.

meydana geldiğini ifade etmektedir.¹⁴⁵ 16. yüzyıl Osmanlı nüfusunda artış olduğu genel kabul gören bir bilgi olmakla birlikte, 17. yüzyıl ilk çeyreğinde kimi yerlerde ciddi oranda gerilediği ya da tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Bu daha çok toprağın veriminde görülen bölgesel değişkenliklere, kimlerin tasarrufunda olduğuna, çok yüksek orandaki vergilere, eşkıya faaliyetlerine ve ekonomik imkânlarla bağlı olarak gelişen bir durumdur.¹⁴⁶

Nüfusun değişmesinde yukarıda ifade edilen sebeplerin yanı sıra siyasi etkenlerin de göz ardı edilmemesi gerekir. Bu bağlamda, 1514 Çaldıran Zaferiyle bir süreliğine bertaraf edilen Safevi tehlikesi 16. yüzyıl boyunca kendini göstermiş ve özellikle Osmanlı Devleti'nin Suriye ve Mısır'ı fethinden sonra Safevi Devleti'yle sınır komşusu olması dinî, iktisadî, siyasi ve daha birçok alanda iki devlet arasında rekabete neden olmuştur. Bilhassa bu durum siyasi, ekonomik ya da askeri etkenlerin yanı sıra Sünnî-Şîî inançtaki Müslümanlar için büyük önem arz etmiştir.¹⁴⁷ Çaldıran Zaferi ardından sınırlarını genişleten Osmanlı Devleti için bu hareketli ve uzak yerleri uzaktan idare etmek hayli zor olmuştur. Üstelik devlet içinde Safevi taraftarı olan Şii unsurlar Kanuni Sultan Süleyman döneminde de varlığını sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Osmanlı'nın bölgedeki ilerleyişi aynı zamanda ona muhalif olanları birleştirmiştir. Öyle ki 1555 Amasya Anlaşmasıyla çizilen sınırlar dahi bu unsurları ayırmamıştır. 1578 yılına gelindiğinde ise liderlerini kaybetmiş bir İran'a karşı sefer başlatılmıştır. Uzun yıllar devam eden seferler sonucu Osmanlı Devleti birçok yeri fethederek kendi sınırlarına dâhil etmiştir. Osmanlı lehine sonuçlanan bu zaferlerin bir de ekonomik boyutu vardır. 1588 tarihinde biten seferin ardından Osmanlı gelirlerinde ciddi oranda azalma başlamış, fethedilen yerlerde Osmanlı'ya karşı öfke artmıştır.¹⁴⁸

Osmanlı-Safevi arasında yüzyıl boyunca devam edecek olan bu mücadelede içten içe ve içten dışa doğru göç hareketleri gözlemlenmektedir. Faruk Sümer'in bu konudaki tespitleri arasında, 1500'lü yılların başında Anadolu'dan Azerbaycan'a göç eden Türkmenlerin Safevi devletinin

¹⁴⁵ İslamoğlu, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁴⁶ Barkey, *a.g.e.*, s. 152-154.

¹⁴⁷ Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies (Ortadoğu Özel Sayısı)*, (2010), s. 229.

¹⁴⁸ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 1-2.

kuruluşundaki aslî unsur olduğu, bilhassa Şah İsmail'in bölgede topladığı müridleriyle yaptığı bu göçün son derece etkili olduğu yer alır. Bu göç sonrası Anadolu Türkmen nüfusunda ciddi oranda bir azalma olmuştur. Bu etkinin oluşumunda yalnızca göçebeler değil yerel halkın katkısı da yadsınamayacak seviyededir. Özellikle ülkenin doğusundaki Türk nüfusu bu göç hareketlerinden sonra azınlık olacak seviyeye düşmüştür. Bütün bu göç hadiseleri sonucunda Azerbaycan'ın Türkleşmesinde ve Safevi devletinin kurulmasında Kızılbaş Türkler'in rolü apaçık ortadadır.¹⁴⁹

Osmanlı-Safevi arasındaki mücadele Müslüman-Türk nüfusun kimi zaman göç etmesine kimi zaman da Safeviler tarafından katledilmelerine neden olmuştur. Kılıç'a göre, Müslüman-Türk nüfusa karşı yapılan baskıların benzerinin gayrimüslim nüfusa da yapıldığına dair kayıtlar bulunmamaktadır. Kaldığı gayrimüslimlerin dahi maddi-manevi yönden bu baskılardan etkilenmemeleri elbette mümkün değildir fakat toplu halde göç ettiklerine dair kayıt bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti de tam bu noktada gayrimüslimleri bölgede tutmak adına büyük vergi muafiyeti getirmiştir. 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Şehzade Bayezid'in İran'a sığınması sonrasında Van'da Müslümanlar küçük gruplar halinde İran tarafına göç etmişlerdir. Bu durum ciddi nüfus azalmasına neden olmuştur. 17 yüzyılın başlarında ise bölgedeki askeri hareketlilik ve Safevi Devleti'nin Van'ı uzun süre kuşatması sonrası Müslim-gayrimüslim bölge halkının tedirgin olup geçici olarak zorunlu göç etmelerine neden olmuştur.¹⁵⁰ Bu bağlamda nüfusla alakalı değerlendirme yaparken bölgenin içinde bulunduğu siyasi şartlar göz ardı edilmemelidir.

Osmanlı Devleti fethettiği yerlerde istimalet, sürgün gibi önlemler almak suretiyle otoritesini sağlamlaştırma yoluna gitmiştir. Devlet bunu yaparken, bölgede ekonomik bağımsızlığını ilan etmiş ya da boyunduruğu altına girmek istemeyen gruplarla mücadele etmiştir. Ancak anlaşmaya varılmamış bu gruplar her fırsatta silaha sarılmak suretiyle devlet içinde bir tehdit oluşturmuşlardır. Özellikle hududa yerleşen ve sınırdaş devletlerden de destek alan bu gruplar kimi zaman dini bir kisveye de bürünmüşlerdir. Bununla birlikte merkezi otoritenin

¹⁴⁹ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, C. 21. S. 83, (1957), s. 445-450.

¹⁵⁰ Orhan Kılıç, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk Ermeni İlişkileri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. 3, (2007), s.451-455.

hudut bölgelerinde yeterince tesis edilemediği durumlarda bu yerel beylerin güçlenip pazarlık yapabilecek duruma gelmeleri de muhtemeldir.¹⁵¹ Dolayısıyla göç hadisesinin olumlu olduğu kadar olumsuz sonuçları da bulunmaktadır. Buradaki maksat göç ile birlikte toplum içinde birtakım problemlerin meydana gelebileceği ve toplumsal gerilimi artıracaktır.¹⁵²

İnalçık'ın aktardığına göre ise, 16. yüzyılda Türkmen aşiretlerden oluşan ve bölgede hayvancılıkla uğraşanların hududun her iki yakasında otlak arayışında olmaları ve bu sebeple sürekli hale gelen yer değiştirmeleri iki devlet arasında cereyan eden önemli çatışma nedenleri arasındadır.¹⁵³

Hüseyin Arslan mühimme defterlerinde yer alan belgelerden hareketle hazırladığı çalışmasında, sınır dışına göç eden aşiretlerin tespit edilip ve göç etme sebepleri üzerinde durulmasının emredildiğini söyler. Söz konusu aşiretlerin bilhassa yurdun güneyinden gelip Erzurum-Tekman taraflarında Şebinkarahisar(?) olması muhtemel yere geldiklerini ve buradan Karadeniz'e ulaştıklarını ekler. Arslan, tapu kayıtları olmadığı için sancakbeylerinin kendilerine ait yerleri başkalarına vereceği iddiasıyla Safevi tarafına geçmeye hazırlanan aşiretlerin (Bozulus-Karaulus) ekonomide ciddi etkisi olacağı gerekçesiyle göç etmelerinin engellenmesinin ilgili görevlilerden istendiğini de aktarır.¹⁵⁴

Hudut bölgelerinde yaşanan eşkıyalık faaliyetlerine örnek olarak mühimme defterinde yer alan 1582 tarihli hükümde; Kars hududuna gelen ehl-i fesad taifesinden kişilerin hudutta yol kesip adam katlettikleri fakat kul taifesinin bunları yakalamak yerine anlaşmaya varıp serbest bıraktıklarından bahseder. Hükmün devamında ise Kars Beylerbeyinden eşkıyalık yapanlara hiçbir şekilde izin verilmemesi ve huduttan meşru yollarla geçmeye çalışan ehl-i fesada göz

¹⁵¹ Güneş Işıksel, "16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Safevi Sınırında Eşkıyalar: Bir Çözümleme Denemesi", *Kebikeç*, S. 33, (2012), s. 35-36. Osmanlı Devleti bunu çözmüş olacak ki bölgede etkili biri olan ve Osmanlıya biat eden Bige Bey, biat etmekle yetinmeyip yaşı küçük olmasına rağmen oğlu "Memun Beyi" Osmanlı himayesine vermiştir. Bağdad'da iyi bir eğitim alan Memun Bey, Kanunî Sultan Süleyman'dan övgü alarak Kerkük sancakbeyliğine atanır. Memun Bey, kaleme aldığı hatıratında, Osmanlı-safevi mücadelesinde bölgedeki beylerin tutumları ve kendisinin üstlendiği rolü anlatmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmet Parmaksızoğlu, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları", *Belleten*, S. 143, (1973), s. 194-195.

¹⁵² Alpaslan, "15-16. Yüzyıl Göçlerinin...", s. 565.

¹⁵³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik*, 79.

¹⁵⁴ Hüseyin Arslan, Rahmi Deniz Özbay, "İktisadi ve Siyasi Etkenlerle Osmanlı'da Dış Göç: 16. Yüzyılda Mühimme Defterlerinde", *Sosyoloji Dergisi*, S. 30, (2015/1), s. 407-408.

yuman kul taifesinin de hakkından gelinmesi bildirilmiştir.¹⁵⁵ Bu duruma başka bir örnek olarak; 1601-1602 tarihinde, Erzurum-Çıldır güzergâhından İstanbul'a giden Simon'un Eleni adlı kızının, askeri sınıf mensuplarının tacizine uğradığı, kızın ve yanındakilerin rahatsız edilmemeleriyle alakalı gerekli önlemlerin alınmasına dair gönderilen hüküm verilebilir.¹⁵⁶

Çalışmanın takip eden kısmında söz konusu tarihleri göz önüne alarak nüfusta herhangi bir değişimin olup olmadığına bakılacak ve eğer bir değişim varsa bu değişimin nasıl gerçekleştiğine ve sebeplerine mevcut kaynaklar çerçevesinde değerlendirilecektir. Bununla birlikte tahrir defterlerinin yeterli olmadığı durumlarda mühimme defterlerinden istifade edilecektir.

3. 1. KARS SANCAK MERKEZİ VE KIRSALINDA NÜFUS

Kendisine bağlı askeri ve idari birimlerle vilayete bağlı olan kuruluşa "sancak" denir. Sancakların idari birim olarak anılması tımar sistemi içinde yer alan dirlik ve askeri birliğin yanı sıra sancakta tımarlı askerlerin bulunduğu bölge olarak tanımlanması sonrası olmuştur.¹⁵⁷ İslam devletlerinde sancaklar "livâ" adı ile anılmaktadır. Osmanlı Devletinin bütün resmi kayıtlarında da livâ tabiri kullanılmıştır. Söz konusu durum tahrir defterleri için de geçerlidir. Sancak kelimesine nazaran daha kolay yazılıyor olması ve terkiplere uygun düşmesi bakımından livâ kelimesi ekseriyetle tercih edilmiştir.¹⁵⁸

Osmanlı Devleti'nin bölgeyi fethetmesinin ardından Kars, konumundan ötürü iskân faaliyetlerine açılmış ve buraya yerleşmeleri için aşiretler teşvik edilmiştir.¹⁵⁹ Bilhassa Kars, Anadolu'dan İran üzerine yapılacak seferlerde ve gelebilecek saldırılara karşı stratejik öneme sahiptir ve bu durum sık sık tahribata uğramasına sebep olmuştur. Uzun savaşlara maruz kalan bölge hem ekonomik açıdan hem de nüfus bakımından kayba uğramıştır. Fakat bu durum Osmanlının

¹⁵⁵ BOA. A.DVNS. MHM. D. 48, s. 178, hk. 499.

¹⁵⁶ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:2006, s. 247.

¹⁵⁷ İlhan Şahin, "Sancak", *DİA*, C. 36, (2009), s. 97.

¹⁵⁸ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı-Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK, Ankara 1998, s. 205.

¹⁵⁹ Selçuk Ural, vd, *a.g.e.*, s. 311.

iskân faaliyetlerinin bir gereği olarak aşiretlerin yerleştirilmesiyle değiştirilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin iskân anlayışında “nefs” diye tabir edilen “şehir” ve “kasaba” gibi yerlerin merkezi, zirai kriterin yanında farklı üretim kollarına ve hukuki bakımdan belli bir statüye sahip yer demektir. Fakat tahrir defterlerindeki “nefs” ne nüfusun azlığı veya çokluğuyla ne de iktisadi durumun müsaitliğiyle alakalı değildir. Bu tabir nüfus ve iktisadi bakımdan büyük şehirler için olduğu kadar küçük şehirler için de kullanılmaktadır.¹⁶¹ Kars Sancağı'na ait tahrirde de bu tanıma örnek bir kayıt bulunmaktadır. Defterin giriş kısmında “Nefs-i Kal'a-i Kars”¹⁶² şeklinde kayıt düşünülmüş ve akabinde dokuz adet mahalle sadece isim olarak yer almıştır. Bu mahallelere ait nüfus kaydı bulunmamaktadır. Bununla birlikte sancak nüfusunun büyük bir bölümü kırsal alanda yaşamaktadır. Kars Sancak merkezi ile Aridos¹⁶³, Kurudöşkaya¹⁶⁴ ve Berdik¹⁶⁵ nahiyelerine ait veriler 1588 tarihli defterde yer almaktadır. Bu nahiyeler 1680-1727 tarihlerinde Kars'ın idarî taksimâtı içinde tekrar görülmektedir. Nahiyelerin Kars'a komşu başka sancakların idaresine geçtiği düşünülebilir. Çalışmanın tarih aralığında kaynakların yetersiz oluşu nahiyelerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilmelerine imkân vermese de genel yapıları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Aşağıdaki tabloda Kars Sancağı'na ait 1588-1595 tarihli defterlerde kayıtlı vergi veren nüfusa ait veriler bulunmaktadır.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Gündüz, a.g.m, s. 517.

¹⁶¹ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 2013, s. 46.

¹⁶² TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 29b.

¹⁶³ Aridos Nahiyesi kaynaklarda Ardos, Aridos ve Ardost şeklinde geçmektedir. Mutlu, a.g.t, s. 29. Nahiye bugünkü adı olan Akbaba ile Kars merkeze bağlı görülmektedir. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, *Köylerimiz 1981*, Yenigün Matbaası, Ankara 1982, s.16.

¹⁶⁴ Kurudöşkaya'nın konumunun tam bilinmemesiyle birlikte, Sarıkamış-Kars arasında “Taht Düzü” şeklinde adlandırılan bölgede olduğu düşünülmektedir. Mutlu, a.g.t, s. 27.

¹⁶⁵ Berdik Nahiyesi'nin, İçişleri Bakanlığı'nın 1981 yılında hazırlamış olduğu *Köylerimiz* adlı kitapta hem Kars'ın Susuz ilçesinde yeni adıyla “Alçılı Köyü” olarak hem de Erzurum'un Şenkaya İlçesi Kömürlü Bucağı'nda yeni adı “Paşalı” şeklinde kayıtlı görülmektedir. Adı geçen yerlerin birbirlerine olan coğrafi konumlarına bakılacak olursa çalışılan tarihte nahiyenin Erzurum idaresine geçtiği düşünülebilir. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 35-452.

¹⁶⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 1b-66b, BOA. TD. NO: : 669, s 154-190.

Tablo 1. Kars Sancağı'nda 1588-1595 Yıllarında Nüfus Verileri

	1588				1595			
	Müslim	G.müslim	Mücerred	Reâyâ	Müslim	G.müslim	Mücerred	Reâyâ
Kars	34	77	1	84				
Virişan		294		36		184		26
Döşkaya	1	444		46		209		31
Aridos	3	221		152				
Kurudöşkaya		276		139				
Berdik		219		79				
Toplam	38	1.531	1	536		393		57

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere 1588 yılında toplam tahmini kişi sayısı 2.106'dır. Osmanlı Devleti, idaresinde olan yerlerde vergi mükelleflerini belli kategorilere ayırmıştır. Çalışma sahamıza ait defterlerde yer alan kayıtlarda ise şu şekildedir: *Bennâk*, *ispenç* ve *mücerred*. *Bennâk*, Müslüman, evli ve çiftliği¹⁶⁷ olmayan reâyâyı ifade etmektedir. Defterlerde büyük "K" harfiyle kodlanmıştır. *İспенç*, gayrimüslim erkekleri ifade etmektedir. *Mücerred* ise bekâr erkekler için kullanılmaktadır. Defterlerde büyük "M" harfiyle kodlanmıştır. Nüfusu hesaplarken problem olabilen bir unsur ise çiftlik, zemin, âsiyâb gibi tasarrufu şahsa ait olan yerlerden vergi toplanırken tasarruf edenin adı yazılmıştır. Bu kişilerin adı *bennâk*, *mücerred* ya da *ispenç* vergisi verenler arasında değildir. Dolayısıyla bu türden kaydı yapılan kişileri ayrı bir kategoriye alma gereği ortaya çıkmıştır.¹⁶⁸ Bu sebeple *reâyâ* başlığı altında bu kişilerin nüfus hesaplaması yapılmıştır. Fakat sadece isimler üzerinden bu kişilerin Müslüman ya da gayrimüslim olduğunu söylemek güçtür. Fakat bazı kayıtlarda yer alan *hüccet-i*

¹⁶⁷ Çiftlik ya da çift şeklinde tanımlanan bu vergi türüne çalışmanın üçüncü bölümünde değinilecektir.

¹⁶⁸ Benzer problemi Mehmet Ali Ünal, Sinop üzerinde hazırladığı eserinde şu şekilde açıklamıştır; "*Nüfus hesaplamaları için problem teşkil eden unsur ise sahib-i zemîn'lerdir. Bunlar hâne ve mücerred rakamına dahil edilmedikleri gibi, tasarruf edenlerin ismi vergi mükellefi reâyâ içerisinde de geçmemektedir. Yani zemîn kaydedilenler hâne rakamına dahil değillerdir. Zeminler çok defa bir kimsenin elindedir. "Zemîn-i İbrahim der yed-i Ahmed" şeklinde kimin yeri ve kimin elinde olduğu belirtilmiştir. Bağçeler için de aynı durum söz konusudur. Onlar da hâneya dahil olmayan bir reâyânın elindedir. Bunlar nüfusla ilgili hesaplarımızda hâne olarak değerlendirilmiştir.*" Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, TTK, Ankara: 2014, s. 82.

şer'iyye,¹⁶⁹ *hüccet-i şer'iyye öşrün* ya da sadece *öşrün virür* gibi ifadelerden Müslüman oldukları çıkarılmaktadır. Dolayısıyla 1588 yılında reâyâ başlığı altında toplam 536 kişiden 104'ünün Müslüman köylü olduğu ortaya çıkmaktadır. Gayrimüslim nüfusa baktığımızda ise "ispenç"¹⁷⁰ vergisi verenlerin kayıtlarından hareketle bir hesaplama yoluna gidilmiştir. Sadece ispenç resmi verenlerin sayısı sancağın 1588 yılında toplam nüfusun ¼'ü kadardır. 1595 yılında sancağa ait kayıtlarda sancak merkezi ve Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyelerine ait kayıtlar bulunmadığından nüfusta düşüş olduğu görülmektedir. Sadece Virişan ve Döşkaya ait kayıtlarda dahi iki tahrir arasında ciddi oranda bir nüfus kaybından söz edilebilir.¹⁷¹

Sancak merkezine bağlı 44 köyden 25 tanesinde sadece vergi yekûnu yazılırken 10 tanesinde zemin, çiftlik, çayır gibi ziraatla uğraşan kişilerin kaydı yazılmıştır. Geriye kalan 9 köyde nüfusa dair veriler kayıtlıdır. Barkan'ın öne sürdüğü üzere bir haneyi ortalama 5 kişi sayar ve bu katsayı üzerinden verileri çarparsak sancak merkezine ait nüfus yaklaşık 976 kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus mücerredlerin tek kişi sayılmaları gerektiğidir.

Kars Sancağı'nda nüfusun en kalabalık olduğu köy "Ribat-ı Kal'a-i Kars" tır. 18 bennâk, 28 ispenç vergi verenlerin yanı sıra zemin ve çiftlik sahipleri de bu köyde kayıtlıdır. Stratejik konumu itibariyle kale yerleşimi olmasından ötürü nüfusun güvenli alan olan kalelerde yoğunlaşması pek tabîdir.

Virişan Nahiyesi'nde 1588 yılında 96 köyün kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Bu köylerin 20 tanesinde şahıs adı kayıtlıyken diğerleri sadece vergi yekûnlarıyla kaydedilmiştir. Nüfusa dair bilgilerin yer aldığı bu 20 köyün 11 tanesinde şahıslara ait bilgiler ayrıntılı kaydedilmiştir. Geriye kalan köylerde ise

¹⁶⁹ Hüccet Arapça kökenli bir kelime olup senet, belge anlamlarına gelmektedir. Mahkemede anlaşmaya varan iki taraf için kadı tarafından hazırlanan belgedir. Osmanlı Devleti'nde ise *hüccet-i şer'iyye* şeklinde tamlama oluşturularak kullanılmıştır. Hüccet-i şer'iyyenin konusuna bağlı olarak kimi zaman yerleşik anlamından da öte siyasal bir anlam kazandığı olmuştur. Özellikle bir yerde asayişin tesisinde güvence muhteviyâtı bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayhan Ceylan, "Osmanlı Devleti'nde Anayasal Bir Belge: Hüccet-i Şer'iyye", *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Fethi Gedikli, İstanbul: 2012, s. 590.

¹⁷⁰ İспенç kelime anlamı net bilinmemekle birlikte tahrir defterlerinde "ispence" ya da "ispenç" şeklinde yazılmış ve gayrimüslim erkekleri belirtmek için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "İspence", *DİA*, C. 23, (2001), s. 177.

¹⁷¹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 5b-29a, BOA. TD. NO: 669, s 154-190.

sadece 1 ya da 2 kişinin isminin yer aldığı görülür. 1595'e gelindiğinde ise vergi yükümlüleri 17 köyde kayıtlıdır ve bu köylerin 13 tanesinde şahıs adları ayrıntılı şekilde verilmiştir. Bununla birlikte Virişan Nahiyesi'nin 7 adet köyde şahıslar her iki tahrirde de ayrıntılı olarak kaydedilmiştir. Bu köyler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. 1588-1595 Yıllarında Virişan Nahiyesi'nde Nüfus Kaydı Olan Köyler

I. Tahrir (1588)

II. Tahrir(1595)

	Gayrimüslim	Gayrimüslim
Varişin	55	51
Salut-ı Küçük	23	19
Terkişen	35	32
Ağcakilise	38	10
Koşakilise	15	11
Asboğa	11	11
Macarşin	32	32

Tablodan da anlaşıldığı üzere Asboğa¹⁷² ve Macarşin¹⁷³ köylerinde kayıtlı nüfus sayısı değişmemiştir. Diğer 5 köyde vergi veren şahıs sayısında bir azalma görülmektedir. Nüfus bakımından köylerde her zaman istikrar söz konusu olmamamıştır. Genellikle nüfus 1595 yılında azalma göstermiştir. Örneğin; 1588 yılında nüfusu olan 6 adet köyün sonraki tahrirde nüfusu bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu köyler boş köy statüsüne geçmiştir. Bunlar; Kesen¹⁷⁴, Kiğvank¹⁷⁵,

¹⁷² TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 9a., BOA. TD. NO: 669, s. 160.

¹⁷³ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 9b., BOA. TD. NO: 669, s. 161.

¹⁷⁴ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 9b.

¹⁷⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 10b. Kiğvank Köyü bazı araştırmacılar tarafından “Kiğvanik” şeklinde okunmuştur. Fakat tarafımızca bu köy Kiğvank olarak okunmuştur. Burada ismin sonuna gelen –vank ya da –venk şeklindeki ek Ermenicede manastır anlamına gelmektedir. Türkiye'nin birçok bölgesinde bu ek ile birlikte kullanılan yer adı bulunmaktadır. <https://nisanyanmap.com> adresinde bu yerleşim yerlerine ait bilgiye ulaşılabilir. Ayrıca araştırma sahamız olan Kars'ta yer alan “Karmirvank” isimli manastır köyün tarafımızca okunuşunu destekler niteliktedir. Ayrıca bkz. Güner Sağır, “Kars'ta Ortaçağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)”, *History Studies*, C. 10, S. 3, 2018, s. 207-237.

Geçüd-i Süfla¹⁷⁶, Mihrican¹⁷⁷, Kızılçayır¹⁷⁸, Karapınar¹⁷⁹ köyleridir. Bunun aksi 1588 yılında nüfus kaydı olmayıp 1595'te şahıs adının yer aldığı köyler de bulunmaktadır. Bu köyler ise; Çatviran¹⁸⁰, Bulamaç¹⁸¹, Geçüd-i Ulya¹⁸² ve Kiğvank'tır (Defterde Kiğvank Köyü 2 tanedir).¹⁸³

Virişan Nahiyesi'nin en kalabalık köyü olan Varişin (Gürbüzler) Köyü'nde kayıtlı şahıslardan sonraki tahrirde sadece iki kişinin adı değişmemiştir. Örneğin, "Murad veled-i İstapan" her iki tahrirde de bulunmaktadır. Diğer bir örnek ise; 1588 yılında "Serkis veled-i David" adlı şahsın kaydı sonraki tahrirde "Serkis veled-i O" şeklinde yapılmıştır.¹⁸⁴ Bir başka köyü olan Salut-ı Küçük'te ise vergi veren nüfusun kısmen devam ettiği söylenebilir. Örneğin; "Haçador veled-i O", "Dodik veled-i Emiraziz", "Kirakos birâder-i O".¹⁸⁵ Macarşin Köyünde, "Karaca veled-i Varsim Keşiş", "Andon birâder-i O", Koşakilise-i diğer (Koşakilise adında bir tane köy daha bulunmaktadır.) köyünde, "Şahaziz veled-i Aziz", "Todor birâder-i O" devam eden kayıtlardır.¹⁸⁶ İkinci tahrirde nüfusta görülen azalış örnekleri sınırlandırmaktadır.

Kars'a bağlı Selim İlçesinin kuzeyinde yer alan ve Kemer kaya diye de adlandırılan dağın diğer adı Döşkaya'dır.¹⁸⁷ Tahrir defterlerinde Döşkaya'ya ait kayıtlarda 70 tane köy bulunmaktadır. Mevcut köylerden 33 tanesinde nüfusa dair bilgi yoktur. Geriye kalan köylerin nüfus durumu ise tabloda görüldüğü üzere 1595 yılında ciddi oranda bir azalma göstermiştir. Özellikle 1588 yılında bazı köylerde kayıtlı nüfusun 1595 yılı tahririnde bulunmadığı görülmektedir. Örnek olarak; Depelü,¹⁸⁸ Kargalık,¹⁸⁹ Siron,¹⁹⁰ Söğüdlar,¹⁹¹ Bozkuş,¹⁹² Kızılcakale,¹⁹³

¹⁷⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 11a.

¹⁷⁷ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 11b.

¹⁷⁸ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 12b.

¹⁷⁹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 15b.

¹⁸⁰ BOA. TD. NO: 669, s. 158.

¹⁸¹ BOA. TD. NO: 669, s. 160.

¹⁸² BOA. TD. NO: 669, s. 163.

¹⁸³ BOA. TD. NO: 669, s. 170. Buradaki Kiğvank Köyü'nün kaydı şu şekildedir: "Karye-i Kiğvank nezd-i Karye-i Kesikkünbed..."

¹⁸⁴ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 6a, BOA. TD. NO: 669, s. 155.

¹⁸⁵ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 9a, BOA. TD. NO: 669, s. 160.

¹⁸⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 9b, BOA. TD. NO: 669, s. 161.

¹⁸⁷ Gürsoy Yılmaz, "Akkoyunlular'ın Karakoyunlular'a Karşı Döşkaya Saldırısı", *A.Ü Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum (2008), s. 241.

¹⁸⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 20a.

¹⁸⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 20b.

¹⁹⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 20b.

¹⁹¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 21a.

Karaağıl,¹⁹⁴ Çebraz,¹⁹⁵ Kapukilise,¹⁹⁶ Mohrul,¹⁹⁷ Eskikadı,¹⁹⁸ Halid,¹⁹⁹ Ağcakilise,²⁰⁰ Otagalu,²⁰¹ Haziri,²⁰² köyleri gösterilebilir. Diğer taraftan 1595 yılında nüfusu sayı bakımından az olan 3 köye ait 1588 tarihli tahrirde nüfus bilgisi bulunmamaktadır. Bunlar ise; Bertah,²⁰³ Bostanlı,²⁰⁴ Mağaracık,²⁰⁵ köyleridir.

Döşkaya Nahiyesi'nin de Virişan Nahiyesi gibi her iki tahrirde kaydı olduğundan vergi veren nüfusta devamlılık gösterenleri tespit edebilme imkânı doğmaktadır. Örneğin, Döşkaya Nahiyesi'ne bağlı Karakale Köyü'ne ait kayıtlarda, "*Budak veled-i Muradşa*" adlı şahıs iki tahrirde de bulunmaktadır. Aynı köyde dikkat çeken bir diğer husus da babadan oğla devam eden kayıttır. 1588 tahririnde "*Avatis veled-i Avanşa*" adlı şahıs 1595 tahririnde baba olarak "*Melkik veled-i Avatis*" şeklinde kayıtlıdır.²⁰⁶ Babadan oğula nesli devam eden kayıtlara bir başka örnek de Yedikilise Köyü'nde "*Budak veled-i Kalos*" gösterilebilir.²⁰⁷

Kurudöşkaya Nahiyesi Kars Sancağı'na bağlı bir nahiye olmakla beraber bu nahiye ile ilgili kayda 175 numaralı tahrirde rastlanmaktadır. 51 adet köye sahip olan Kurudöşkaya Nahiyesi'nde, köylerin 19 tanesi sadece vergi yekûnuyla yazılmıştır. Bennâk ve mücerred kaydı bulunmamakla birlikte reâyâ sınıfındaki 139 kişiden 18'inin Müslüman olduğu söylenebilir. Bununla birlikte ispenç resmi veren ve en kalabalık nüfusa sahip Çalkavar²⁰⁸ Köyü bu nahiyeye bağlıdır.

Aridos Nahiyesi de Kurudöşkaya Nahiyesi gibi sadece 1588 tarihli kayıтта bulunan bir nahiyedir. Bu nahiyeye bağlı 50 adet köyün kaydı bulunmaktadır.

¹⁹²TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 21b.

¹⁹³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 23b.

¹⁹⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 24a.

¹⁹⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 24b.

¹⁹⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 25a.

¹⁹⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 26a.

¹⁹⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 27a.

¹⁹⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 27a.

²⁰⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 27b.

²⁰¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 27b.

²⁰²TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 28a.

²⁰³BOA. TD. NO: 669, s. 174.

²⁰⁴BOA. TD. NO: 669, s. 178.

²⁰⁵BOA. TD. NO: 669, s. 183.

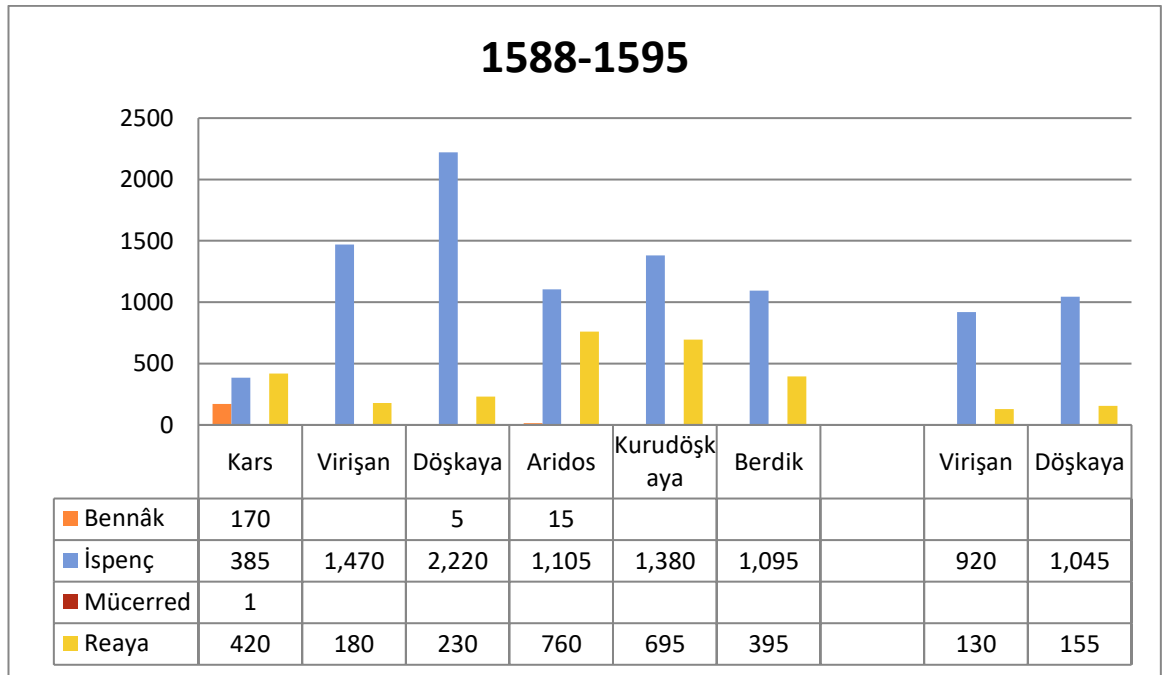
²⁰⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 18b., BOA. TD. NO: 669, s. 175.

²⁰⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 19a., BOA. TD. NO: 669, s. 176.

²⁰⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 51a.

Kurudöşkaya'dan farklı olarak 3 kişi bennak olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu nahiyede de gayrimüslim nüfusun yoğun olduğunu söylemek mümkündür. 18 adet köy sadece vergi hâsılatıyla yazılmıştır. Geriye kalan köylerin tamamında gayrimüslimlere ait 221 ispenç resmi kaydı vardır. Bununla birlikte 152 kişilik bir reâyâ (çiftlik, zemin, değirmen gibi yerleri tasarruf edenler) kaydı da mevcuttur. Bunların da 10 tanesinin Müslüman olduğu söylenebilir. Nüfusun en yoğun olduğu köy 50 ispenç resmi, 4 reâyâ ile Berene²⁰⁹ Köyü'dür. Bennâk kaydının bulunduğu köy ise karye-i Hacı Halil'dir.²¹⁰

Berdik Nahiyesi de Kurudöşkaya ve Aridos nahiyeleri gibi tek tahrirde yer almaktadır. 54 adet köy bu nahiyeye bağlıdır. Bunlardan 23 tanesi boştur ve sadece vergi hâsılatıyla kaydedilmiştir. Geriye kalan köylerden Arpacık²¹¹ gayrimüslim nüfus bakımından en kalabalık köydür. Bu nahiyede de bennâk ya da mücerred kaydı bulunmamakla beraber reâyâdan 26 kişi Müslümandır. Aşağıdaki grafiklerde Kars sancak merkezi ve nahiyelerine ait 1588 ve 1595 tarihli nüfus oranları verilmiştir.

Grafik 1. 1588-1595 Tarihlerinde Kars Sancak Merkezi ve Nahiyelerinde Nüfus

²⁰⁹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 42b- 43a.

²¹⁰ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 37a.

²¹¹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 59b- 60a.

Grafikte görüldüğü üzere 1588 yılında Kars Sancağı merkeze bağlı 44 köy ile birlikte beş nahiye ve bu nahiyelere bağlı 321 köye ait toplam nüfus oranı tahmini olarak 10.530 kişiden ibarettir. Toplam tahmini nüfusun 7.655 kişisi ispenç resmi (%71.91), reâyâ başlığı altında ayrıca yazılan çiftlik, asiyyâb, çayır vb. işleyenler 2.680, bennak resmi verenler toplam 190 kişi kayıtlıdır. Mücerred kaydı ise 1 kişi olduğundan bu değerlendirmenin dışında tutulmuştur. 1595'te ise Virişan ve Döşkaya nahiyelerinde ciddi bir düşüş yaşanmış ve nüfus 1.425 gibi bir rakama inmiştir. Sadece Virişan ve Döşkaya nahiyelerini karşılaştırdığımızda ilk tahrirde 4.105 sayısı çıkmaktadır. Bölgede gayrimüslimlerin de yaşanan ortamdan etkilenip göç ettikleri durumu ortaya çıkmaktadır. Bu rakamlar, hane hesaplamasında kullandığımız “5” katsayısı ile çarpılarak bulunmuştur.

Kars merkez ve nahiyelerine ait verilerde nüfusu en kalabalık olanı Döşkaya Nahiyesi, en az olanı ise Berdik Nahiyesi'dir. Defterlerde kayıtlı nüfusun büyük bir bölümünü gayrimüslimler oluşturmaktadır. 16. yüzyılın son çeyreğinde Kars Sancağı'na ait nüfusu tespit ederken mufassal tahrir defterlerinde verilerle sınırlı kalmak yeterli görülmemektedir.²¹² Bu nedenle mühimme defterlerinde yer alan hükümlerden istifade ederek bölgede yaşanan nüfus kaybının nedenleri anlaşılabilir.

Nüfusu etkileyen faktörler arasında eşkıyalık faaliyetleri de yer almaktadır. Ortaya çıkan eşkıyalık faaliyetlerine zemin hazırlayan etkenlerin ilk sırasında Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar meşgul eden “Celâlî isyanları” yatmaktadır. Öte yandan artan nüfus, ekonomik sıkıntılar, uzun süren ve beraberinde ağır vergiler getiren savaşlar sonucu köylünün toprağını terk etmeye başlaması gibi nedenler isyanların temelini oluşturmaktadır.²¹³ Akdağ'a göre ise “...*aslında en az XVI. yüzyılın başlarından beri imparatorlukçu Osmanlı düzeninin değiştirmeye başladığı siyasî ve sosyal koşullarla at başı yürüyen ekonomik darlığın üzerine*

²¹² Öz, makalesinde “*sancak bazında yapılacak çalışmaların yanında daha küçük ölçekli alanların da incelenmesi gerektiğini, ayrıca bunu yaparken şer'iyeye sicillerinden istifade etmenin etkili olacağını*” ifade eder. Öz, a.g.m, s. 429. Kılıç ise şöyle açıklar “...*Müslüman nüfusun tespiti konusunda siyasî, ekonomik ve sosyal sebepleri göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. Mufassal defterlerdeki yetersiz bilgiler ancak diğer bilgi ve belgelerle desteklenmesi durumunda objektif sonuçlara ulaşılması bakımından bir değer ifade edebilir.*” “XVI.-XVII. Yüzyıllarda...”, s. 450. Çalışma sahamıza ait şer'iyeye sicilleri olmadığından yerine faydalı olacağını düşündüğümüz mühimme defterlerine yer verilmiştir.

²¹³ Yunus Koç, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilig*, S. 35, (2005), s. 229.

çöktürdükleri ağır bunalımın bütün Türkiye üzerinde yarattıkları büyük bir karışıklığın her sınıftan insanların birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşturmasından çıkan olayları anlamak gerekir” şeklindedir.²¹⁴ Osmanlı Devleti 16. yüzyıl boyunca parlak bir dönem geçirmesinin yanı sıra siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan da değişimi yaşamıştır. Devlet içinde ve dışında meydana gelen, toplumu derinden etkileyen olayları sadece siyasi tarih malzemesi yapmak yetersiz kalmaktadır. Zira gerçekleşen eşkıyalık olayları belli bir mekânda ve birtakım beşeri unsurlara bağlı olarak meydana gelmiştir.²¹⁵ Dolayısıyla çalışma sahamıza ait örnekler vermek daha yerinde olacaktır.

Çalışma sahasında yaşanan eşkıyalık faaliyetlerine örnek olabilecek ve mühimme defterlerine yansıyan 1577 tarihli bir hükümde, “Kars Beyi Sinan ve kadısının gönderdiği mektupta, divan kâtibi olan Muhammed adlı kişinin Kars’ta Kara Mûsâ adlı kişinin evinde dava görüldüğü sırada beraberindeki ticaretle uğraşan yüz kişiyle evi bastığından” bahsetmektedir. Ayrıca “Kızılbaşlarla anlaşıp evde bulunanların zorla paralarını, kılıçlarını ve kıyafetlerini aldığı, mukavemet gösterenlerin dişlerini sökmeye varacak kadar işkence ettiği” de yer almaktadır. Bu durum üzerine şeriata aykırı davranışların yakalanıp Kıbrıs’a sürgün edilmeleri ve onlardan boşalan yerlere yararlı kişilerin yerleştirilmeleri emredilmiştir.”²¹⁶

Halka zulme örnek olacak bir başka hükümde ise; “Kars Beylerbeyi iken Revan Beylerbeyiliğine atanan Ali Paşa’nın, Kars Kalesi’ndeki Müslüman halka zulmettiği, kale kapılarını kapatıp halkı dışarı salmamak suretiyle kaleyi topa tuttuğu ve Müslüman halktan nicesini helak ettiği, kalenin bir tarafını ve mescidin yakılıp, kutsal yerlerin yağmalandığı ve daha nice kötülük içinde oldukları Karaman Beylerbeyine iletilmiştir. Şeyhülislâm ve müftünün de katli vâcibdir diyerek kaleye zarar verenlere ve eşkıyalara gereğinin yapılması emredilmiştir.”²¹⁷

²¹⁴ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, Barış Yayın, Ankara 1999, s. 14.

²¹⁵ İlker Yiğit- Esra Oruç, “Osmanlı Anadolu’sunda Eşkıyalık ve Mekân (1565-1566): 5 Numaralı Mühimme Defteri Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 29 (1), 2020, s. 31-32.

²¹⁶ BOA. A.DVNS. MHM. D 30. hk.353, s. 149,.

²¹⁷ Yunus Kırayit, *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-120)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 70.

Çalışma sahasına komşu bir diğer bölge olan Erzurum'da da durum pek farklı değildir. Pamuk çalışmasında, Safevi mücadelesi ardından Celalî isyanlarının bölge demografisinin olumsuz yönde etkilediğini bu sebeple halkın güvenli yerlere göç ettiğini, bu dönemde Erzurum'un da dışarıdan göç aldığını ifade etmektedir.²¹⁸

Mühimme defterlerinde yer alan belgeler yukarıda ifade ettiğimiz ve bölgenin içinde bulunduğu durumu açıklar niteliktedir. Köylü huzur içinde yaşayamadığı bir ortamda çareyi göç etmekte bulmuştur. Yaşanan göçlerle bölgede nüfus oldukça azalmış ve sonrasında toplumsal yapıyı değiştirecek şekilde ekonomik problemler meydana gelmiştir.

3. 2. KÜÇÜK ARDAHAN SANCAĞI

Küçük Ardahan Sancağı'nın nüfus yapısı sancağa bağlı nahiyelerden öğrenilmektedir. 1588-1595 yıllarında sancağa bağlı Kuzey, Güney, Hoçuvan ve Germücek nahiyelerine ait verilerden hareketle yıllar içinde nüfusta meydana gelen değişimler ortaya konmuştur.

Aşağıdaki tabloda Küçük Ardahan Sancağı'na bağlı nahiyelerin 1588 ve 1595 tarihli tahrir defterlerinde yer alan nüfus verileri bulunmaktadır.

Tablo 3. 1588-1595 Yıllarında Küçük Ardahan Sancağı'na Bağlı Nahiyelerin Nüfus Verileri

	1588				1595			
	Müslim	G.müslim	Mücerred	Reâyâ	Müslim	G.müslim	Mücerred	Reâyâ
Güney	56	424	7	9	67	212	25	10
Kuzey	160	266	47	12	183	64	118	8
Hoçuvan	7	64		2	43	33	16	1
Germücek	8	9			10	10	2	6
Toplam	231	763	54	23	303	319	161	25

²¹⁸ Pamuk, *a.g.e.*, s. 123.

Tabloda görüldüğü üzere, 1588 yılında Küçük Ardahan Sancağı'nda toplam vergi veren kişi sayısı 1071'dir. Gayrimüslim nüfus %71 ile en kalabalık kesimi oluşturmaktadır. Güney Nahiyesi %39 gibi oranla sancakta en yoğun gayimüslim nüfusa sahip olan yerdir. Müslüman nüfus ise mücerred ve reâyâ kategorisinde “*hüccet-i şer‘iyye, hüccet-i şer‘iyye öşrûn ya da sadece öşrûn virür*” şeklinde kaydı yapılanları da ekleyince %26'lık orana sahiptir. Müslüman nüfusun yoğun olarak bulunduğu yer ise %15'lik bir oranla Kuzey Nahiyesi'dir. Kayıtlarda dikkati çeken nokta Küçük Ardahan Sancağı'ndaki bennâk ve mücerred sayısının Kars Sancağı'ndan fazla olmasıdır. 1595 yılında 808 şahıs kaydı yapılmış olan sancakta Müslüman nüfus %60 gibi bir oranda artış göstermiştir. Bennâk kayıtlarındaki artışın yanı sıra mücerred rakamları da 2 kat artmıştır. Defterlerde mücerred adı altında kayıtlı erkek nüfusun yaş ortalamasıyla ilgili kesin bir bilgi olmamakla birlikte Aydın kanunnâmesinde iki farklı şekilde ifade edilmişlerdir. Bunlardan; kimi ergenliğe ulaşmış olan kimi de 20 yaşındaki bekârlar olarak belirtilmişlerdir.²¹⁹ Diğer taraftan Öz, bir yerin mücerred sayısındaki artışın o yöredeki geç evlenmelere bağlı olabileceğini söylemektedir. Bununla birlikte mücerredlere ait verileri kullanırken dikkatli olunması gerektiğini belirtmektedir.²²⁰

Bugün Ardahan'ın bir ilçesi olan Göle'nin kuzey bölgesi defterlerde “Nahiye-i Güney” i ihtiva etmektedir. Güney Nahiyesi'ne ait 1588 tarihli tahrirde vergi veren nüfus içinde bennâk ve mücerredler ayrı ayrı yazılmıştır. 1595 tarihli tahrirde ise bennâk ve mücerredin toplam vergi yekûnu yazılmıştır. Bu sebeple nüfusu hesaplayabilmek için önce isimlerin altlarında “M” koduyla kaydı yapılan mücerredlerin tek tek sayımı yapılmıştır. Defterde bennâk ve mücerredler verdikleri vergi miktarlarıyla kaydedilmişlerdir. 1 mücerredin 6 akçe vergi vermesine mukabil kaç tane mücerred (M) yazılı ise sayılarak çıkan sayı 6 ile çarpılmıştır. Mücerredlere ait vergi miktarı bulunduktan sonra bennâklardan ayırmak suretiyle birlikte yazıldıkları vergi yekûnundan çıkararak hesaplama yoluna gidilmiştir. Sonrasında da geriye kalan miktarı bennâk vergi miktarı olan 18'e

²¹⁹ Mücerred yani bekâr erkeklerin kaç yaşında olduklarına ilişkin muğlaklık vardır. Aydın kanunnâmesinde mücerred iki farklı şekilde ifade edilmiştir. Bunlardan; kimi ergenliğe ulaşmış olan kimi de 20 yaşındaki bekârlar olarak belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalcık, “Osmanlılar'da Raiyyet...”, s. 587

²²⁰ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, (1991), s. 437.

bölerek bennâk sayısı hesaplanmıştır. Bu hesaplama bennâk ve mücerred kaydının bulunduğu her köy için ayrı ayrı yapılmıştır. Örneğin, Demürkapu-i Büzürg Köyü'nde "Resm-i bennâk ve Mücerred resm 132" şeklinde 12 şahsın adının yazılı olduğu fakat "M" ve "K" simgelerinin olmadığı kayıta, kaç tanesinin mücerred ve bennâk olduğunu hesaplamak için deneme yoluna gidilmiştir. Şahısların 7 tanesi mücerred olarak ($7 \times 6 = 42$, $132 - 42 = 90$, $90 / 18 = 5$) 5 tanesi de bennâk olarak hesaplanmıştır.²²¹

Güney Nahiyesi 1595 yılında da %26'lık bir rakamla yine gayrimüslimlerin en yoğun olduğu nahiyedir. Buna rağmen gayrimüslim sayısında 1588 yılına nazaran bir azalma söz konusudur. Buna karşın bennâk, mücerred ve reâyâda 1595 tarihinde artış görülmektedir. Dolayısıyla iki tahrir arasında nüfusta azalma olmasının yanı sıra yapısında da değişiklik olduğu açıktır.

Nahiyede iki tahrirde de adı olan ya da nesli devam eden kayıtlar bulunmaktadır. Bu türden kayıtlar nüfusun sürekliliği açısından önemlidir. Kayıtlarda örneğine pek rastlamadığımız ve her iki tahrirde de adı geçen kişi, 1588 yılında "Karış veled-i O (M)" şeklinde yazılmışken, 1595 tahririnde mücerred olduğuna dair ibare (M) yoktur. 1595' te "*Karış veled-i O*" şeklindeki kaydıyla bu şahsın evlenip bennâk statüsüne geçtiği anlaşılmaktadır. Aynı köyde "*Derviş veled-i Karış*" adlı kişi iki tahrirde de kayıtlıdır.²²² Sıralık Köyü'nde "*Mehmed veled-i Abdullah*" adlı şahıs iki tahrirde de olan bir başka kayıttır.²²³

Tahrirlerin ikisinde de adı kayıtlı kişiler aynı zamanda kardeş olabiliyorlardı. Güney Nahiyesi'nde buna örnek 5 köy verilebilir. Sargun-ı Büzürg Köyü'nde 1588'de, "*Tirador veled-i Zad*", "*Tavsin veled-i Zad*" ve "*Kespostor veled-i Zad*" adlı kardeşler sonraki tahrirde kayıtlı değillerdir.²²⁴ Köyde gayrimüslim nüfusun azalmasından hareketle bu kardeşlerin göç ettiğini söyleyebiliriz. Süleyman Köyü'nde de ilk tahrirde 3 kardeş "*Piri veled-i Sülü*", "*Derviş veled-i Sülü*", "*Murad veled-i Sülü*" kayıtlıken sonraki tahrirde bu kardeşlerden hiçbiri bulunmamaktadır. Aynı köyde nesli devam eden türden

²²¹ BOA. TD. NO: 669, s. 101.

²²²TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 70b., BOA. TD. NO: 669, s. 84.

²²³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 76a., BOA. TD. NO: 669, s. 91.

²²⁴ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 77a., BOA. TD. NO: 669, s. 94.

kayda da örnek olarak “*Şükür veled-i Döşbeyi*” nde oğul neslindeki Şükür 1595’te baba neslinedir. “*Şaban veled-i Şükür*” şeklindedir.²²⁵

Küçük Ardahan Sancağı’na bağlı nahiyeler içinde en fazla köye sahip olanı Kuzey Nahiyesi’dir. 1588 yılında %54’lük nüfus oranıyla gayrimüslimler ilk sıradadır. 1595’te bu oran %17’ye kadar düşmüştür. Hatta bazı köylerde ilk tahrirde nüfus gayrimüslimlerden oluşuyorken son tahrirde bu durum tamamen değişmiştir. Buna örnek olarak; Sekamnah²²⁶, Orsug²²⁷ ve Elbistan²²⁸ köyleri gösterilebilir. Bu durumun aksi olarak ise 1588’de Müslüman nüfusa sahip olan Penek²²⁹, Köyü gösterilebilir. Köy 1595 yılında tamamen gayrimüslim nüfusa sahiptir. Başka bir kayıta ise Depecük²³⁰ adlı köyde 1588 yılında nüfus kaydı olmadığı fakat 1595’te gayrimüslim nüfusa ait kayıt olduğu görülmektedir.

Nahiyede son tahrir kayıtlarında nüfusu oluşturan elemanların değiştiği ve %48 ile en kalabalık nüfusun Müslümanlara ait olduğu görülmektedir. Böyle olmasında bennâk sayısındaki %16’lık ve mücerredlerdeki %11’lik artış etkilidir. Dolayısıyla Küçük Ardahan Sancağı’nın yaşanan göç dalgası içinde Müslümanlar tarafından yerleşim yeri olarak benimsendiğini söyleyebiliriz. Örneğin 1588 tahririnde sadece hâsıllarıyla yazılmış köylerde, 1595 tahririnde müslim nüfusa dair kayda rastlamaktayız. Buna, Nordanik²³¹, Vardistan²³², Kömüd²³³ ve Çunpur²³⁴ köyleri örnek gösterilebilir.

Kuzey Nahiyesi’nde nesli devam edenlere örnek olarak Salut-ı Küçük Köyü’nde kayıtlı “*Osman veled-i Hızır*” sonraki tahrirde “*Derviş veled-i Osman*” verilebilir. Diğeri de aynı köyde “*Hacı veled-i Behser*” son tahrirde “*Kemal veled-i Hacı*” şeklindedir.²³⁵

²²⁵ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 77b., BOA. TD. NO: 669, s. 94.

²²⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 81a., BOA. TD. NO: 669, s. 101.

²²⁷ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 82b., BOA. TD. NO: 669, s. 103.

²²⁸ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 93a., BOA. TD. NO: 669, s. 121.

²²⁹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 87b- 88a., BOA. TD. NO: 669, s. 111.

²³⁰ BOA. TD. NO: 669, s. 119.

²³¹ BOA. TD. NO: 669, s. 100.

²³² BOA. TD. NO: 669, s. 114.

²³³ BOA. TD. NO: 669, s. 115.

²³⁴ BOA. TD. NO: 669, s. 121.

²³⁵ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 85b., BOA., TD., Nu: 669, s. 108.

Tablo 4. 1588 ve 1595 Yıllarında Kuzey Nahiyesi'nde Kaydı Bulunan Şahıslar

Köy Adı	1588-1595
Demürkapu-yı Küçük ²³⁶	Abdurrahman veled-i Bayram
	Şeyh melik birâder-i O
	Mahmud veled-i O
	Ahmed veled-i Piri
	Hüseyin birâder-i O
	Haydar veled-i Hüseyin
	Ferhad veled-i O
	Melik veled-i Yakub
	Şahveli birâder-i O
Arpayemez ²³⁷	Hasan veled-i Cafer
	Taytemur veled-i İlyas
Pilomeri ²³⁸	Taç Ahmed birâder-i O
	Yağmur veled-i Kasım
	Yakub veled-i O
	Nasuh birâder-i O
Mağro Kazak-ı Büzürg ve Küçük ²³⁹	Şihab veled-i Emirze
	Hüseyin veled-i O
	Teberrük veled-i İbrahim
	Sevindik veled-i Ahmed
	Enbiya veled-i O
	Mahmud birâder-i O
	Behlül veled-i Kasım
Sapaçor ²⁴⁰	Mahmud veled-i Yakub
	Mahmud veled-i O

²³⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 81b., BOA., TD., Nu: 669, s. 100.

²³⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 82a., BOA. TD. NO: 669, s. 103.

²³⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 83b., BOA. TD. NO: 669, s. 105.

²³⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 85a., BOA. TD. NO: 669, s. 107.

²⁴⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 89b., BOA. TD. NO: 669, s. 114.

Kuzey Nahiyesi'nde iki tahrirde de kaydı bulunanları sayısı diğer nahiyelere ve göre fazladır. Dolayısıyla nahiyede süreklilik arzeden bir nüfus olduğu ortadadır. Bu durum özellikle konumu ve siyasi ortamı sebebiyle hareketli bir bölge için önemlidir.

Hoçuvan Nahiyesi'nde Güney ve Kuzey nahiyelerinin aksine nüfusta az sayıda bir artış görülmektedir. 1588 yılında gayrimüslimlerin sayıca fazla olduğu nahiyede 1595 yılında gayrimüslim nüfusta sayısal azalma ve Müslüman nüfusta artma görülmektedir. Nahiyede 1588-1595 tarihleri arasında bennâk sayısında % 36.5'lik bir artış olmuştur. Bununla birlikte ilk tahrirde mücerred kaydı olmayan nahiyede son tahrirde 16 kişinin kaydı bulunmaktadır.

Nahiyede 1588 tarihinde 7 adet köyde nüfus kaydı yokken, 1595 tarihli tahrirde şahıs adlarına rastlanmaktadır. Bu köylerden; Mavmar²⁴¹, Siyopert²⁴², Hoçuvan-ı İrmar²⁴³, Kögoş²⁴⁴, Panik²⁴⁵ Köyü'ne Müslümanlar yerleşmişken, Erdemile²⁴⁶, Kelbergu-i Ulya²⁴⁷ köylerinde gayrimüslimlere ait kayıt yer almaktadır. Diğer taraftan Serob²⁴⁸, Matkis-i Süfla²⁴⁹, Nordesan-ı Küçük²⁵⁰, Soğurseki²⁵¹ köylerinde birinci tahrirde kaydedilen nüfus ikinci tahrirde bulunmamaktadır. Bu köylerin dördüde gayrimüslimlere ait köylerdir.

Hoçuvan Nahiyesi'nde kardeşlerin kaydına farklı bir örnek olarak baba adı yerine bir başka kardeş adıyla yazıldıkları görülmektedir. Erdemile Köyü'nde "Dador birâder-i O" ve "Losig birâder-i Zakir" buna örnektir.²⁵²

Küçük Ardahan Sancağı'na bağlı nahiyelerden en küçüğü Germücek Nahiyesi'dir. Nahiyeye bağlı köy sayısının az olması 1595'te nüfusun artmasına engel teşkil etmemiştir.

²⁴¹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 102a., BOA. TD. NO: 669, s. 126.

²⁴² TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 102b., BOA. TD. NO: 669, s. 127.

²⁴³ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 105a., BOA. TD. NO: 669, s. 132.

²⁴⁴ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 105b., BOA. TD. NO: 669, s. 132.

²⁴⁵ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 106a., BOA. TD. NO: 669, s. 134.

²⁴⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 103a., BOA. TD. NO: 669, s. 128.

²⁴⁷ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 105b., BOA. TD. NO: 669, s. 132.

²⁴⁸ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 102a., BOA. TD. NO: 669, s. 127.

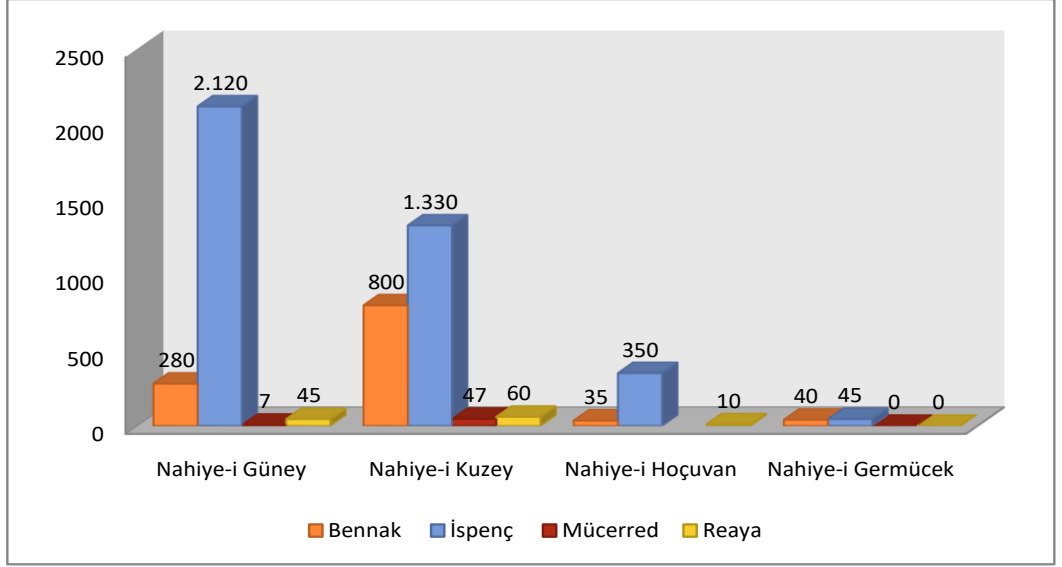
²⁴⁹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 103a., BOA. TD. NO: 669, s. 128.

²⁵⁰ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 103b., BOA. TD. NO: 669, s. 129.

²⁵¹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 104a., BOA. TD. NO: 669, s. 129.

²⁵² BOA. TD. NO: 669, s. 128.

Germücek Nahiyesi'nde de tıpkı Hoçuvan Nahiyesi'nde olduğu gibi çok fazla olmamakla birlikte nüfusta bir artış söz konusudur. Özellikle mücerred ve reâyâ nüfusu birinci tahrirde yokken ikinci tahrirde Mamaveş²⁵³ ve Haviskar-ı Büzürk²⁵⁴ de mücerred, Zisit²⁵⁵ ve Büyükviran'da²⁵⁶ da reâyâ şeklinde kayıtlıdır.

Grafik 2. 1588 Tarihli Küçük Ardahan Sancağı Nahiyelerine Ait Tahmini Nüfus Oranları

Yukarıdaki grafikte Küçük Ardahan Sancağı'na ait 1588 tarihli tahrirdeki verilerle sancağın toplam nüfusu 5.159 olarak hesaplanmıştır. Genel toplam nüfus içinde 800 (%15.50) kişi bennâk kaydıyla en kalabalık nahiyeh Kuzey Nahiyehi'dir. En azı ise 40 (0.58) bennâk ile Germücek Nahiyehi'dir. Gayrimüslimlerin kayıtlı olduğu en kalabalık nahiyeh 2.120 (%41.09) kişi ile Güney Nahiyehi'dir. En az olanı ise 45 (%0.87) kişi ile Germücek Nahiyehi'dir. Mücerred sayısı en çok Kuzey Nahiyehi'ndedir. Buna karşın Hoçuvan ve Germücek nahiyelerinde mücerred bulunmamaktadır. Reâyâ kaydı ise 60 (%1.16) kişi ile en çok Kuzey Nahiyehi'nde bulunmaktadır. 1588 tarihinde sancak geneline

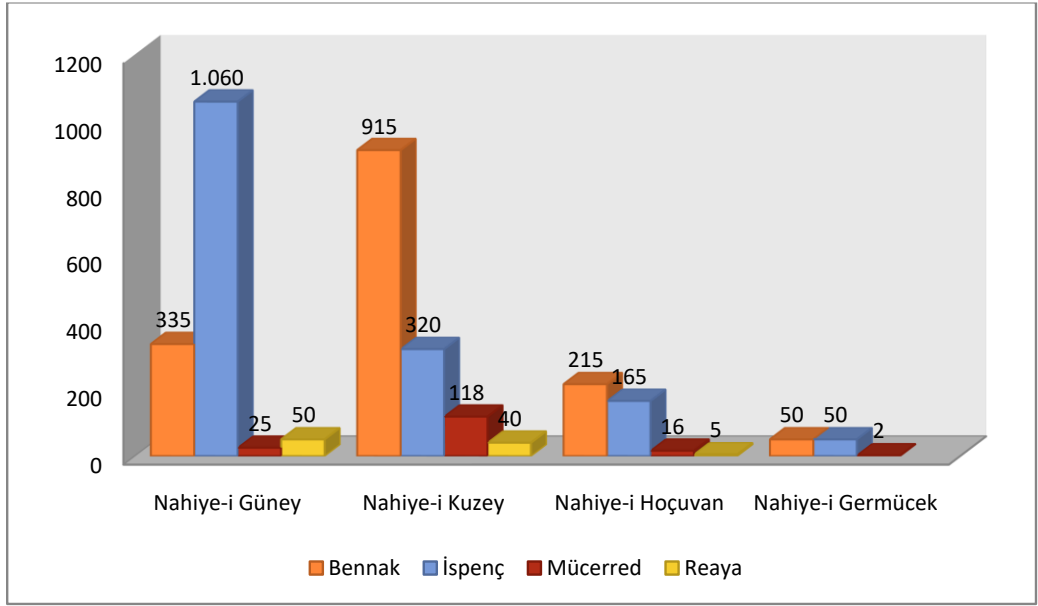
²⁵³ BOA. TD. NO: 669, s. 142.

²⁵⁴ BOA. TD. NO: 669, s. 142.

²⁵⁵ BOA. TD. NO: 669, s. 143.

²⁵⁶ BOA. TD. NO: 669, s. 144.

bakıldığında, nüfusun genelinde gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu görülür. Bununla birlikte her nahiyede Müslüman nüfusun varlığından söz edilebilir.

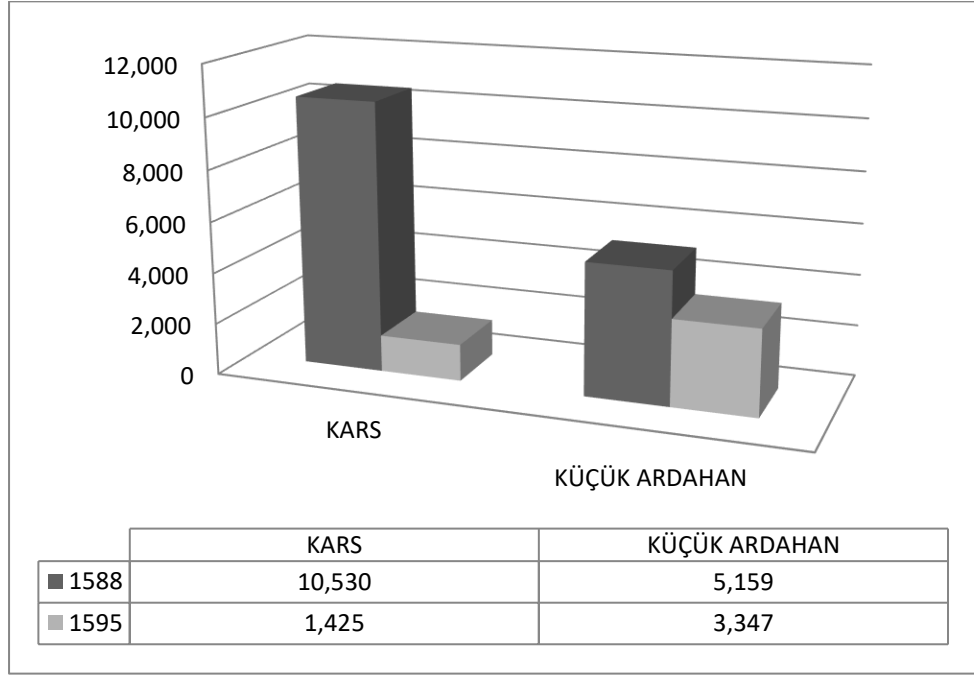
Grafik 3. 1595 Tarihli Küçük Ardahan Sancağı Nahiyelerine Ait Tahmini Nüfus Oranları

Grafikte görüldüğü üzere 1595 tarihli tahrirde Küçük Ardahan Sancağı'nda genel nüfus oranı tahmini 3347'dir. Müslüman nüfusun 915 (%27.33) bennak ile en yoğun olduğu yer Kuzey Nahiyesi'dir. En az olan ise 50 (1.49) kişi ile Germücek'tir. Gayrimüslimlerin yoğun olduğu nahiyeye ise 1.060 (%31.67) kişi ile Güney'dir. Mücerred kaydı 118 (%3.52) ile en çok olan bu tarihte de Kuzey Nahiyesi'dir. En az olan ise Nahiye-i Germücek'tir. Güney Nahiyesi'nde bir önceki tahrirde nazaran reâyâ adı altında hesapladığımız kişi sayısı 1595 yılında artış göstermiş ve ilk sıraya yerleşmiştir. Oysaki diğer nahiyelerde bu kayıta azalma görülmektedir ve en az sayı Hoçuvan Nahiyesi'nde kayıtlıdır. Germücek Nahiyesi'nde ise bir değişiklik olmamıştır.

Küçük Ardahan Sancağı'nın nüfusunun genel yapısında 1588'den 1595'e kadar geçen dönemde Müslüman sayısının arttığını görmekteyiz. Özellikle Kuzey ve Hoçuvan nahiyelerinde 1595 yılında Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfusu geçtiği görülmektedir. Germücek Nahiyesi'nde ise bu sayı eşittir.

4. GENEL DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bu bölümünde 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde genel kabul gören nüfus artışından bölgenin etkilenmediğini söylemek doğru olur. Ortaya çıkan siyasi, sosyal ve askeri olaylar sonrasında meydana gelen ekonomik sıkıntılar neticesinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları güzergâhı boyunca ciddi nüfus kayıpları yaşanmıştır. Öte yandan çalışmaya konu olan tarihler göz önüne alındığında Müslüman erkeklerin savaşa katılmaları ve hayatlarını kaybetmeleri sonrası bölgede nüfusun nicelik ve nitelik bakımından da değiştiği söylenebilir. Aşağıdaki grafikte iki sancağa ait 1588-1595 tarihli nüfus verileri yer almaktadır.

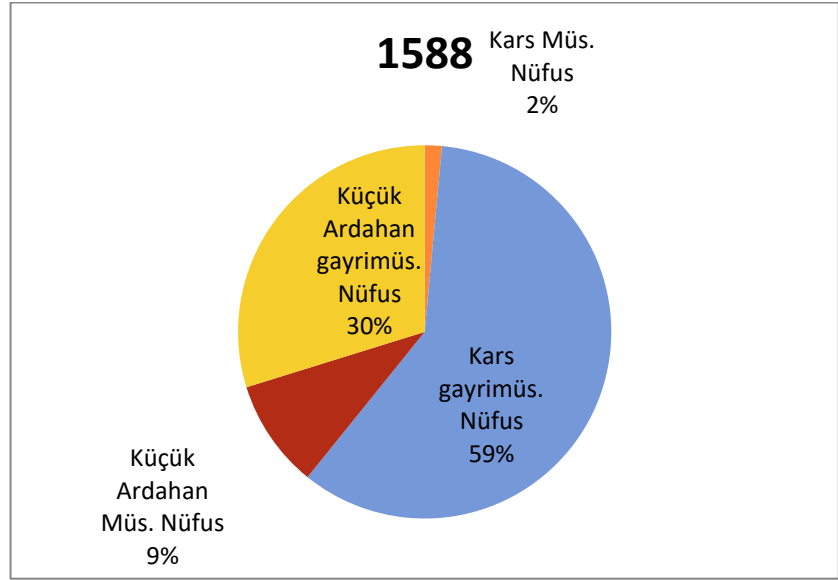

Grafik 4. Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nın Karşılaştırmalı Nüfus Verileri

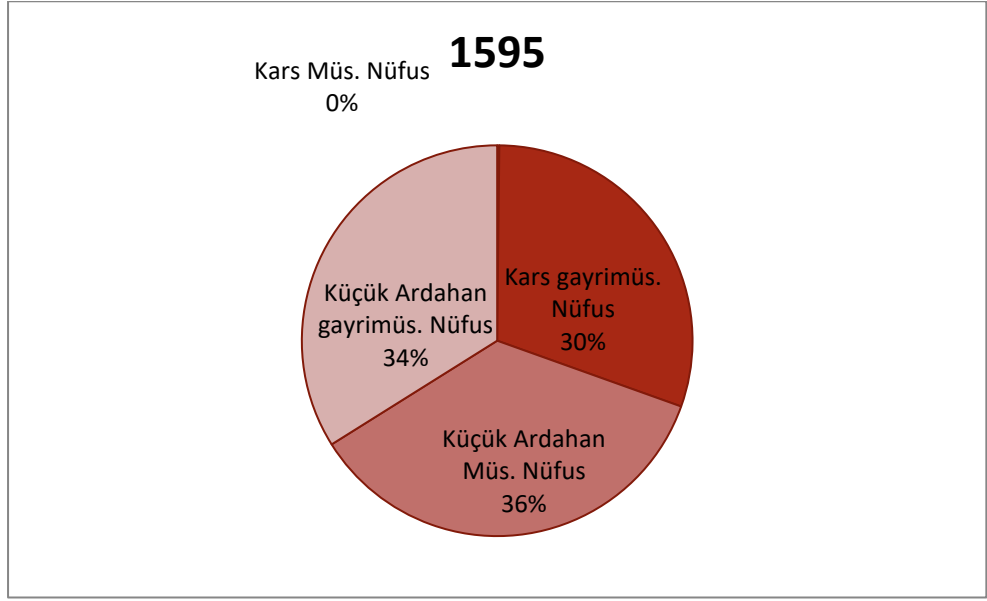
Grafikte görüldüğü gibi her iki sancakta da nüfus verilerinde büyük oranda düşüş söz konusudur. Yukarıda ifade edildiği üzere Kars Sancağına bağlı üç nahiye ve sancak merkezine ait kayıtların olmayışı, 1595 tahriri nüfus hesaplamalarında eksikliğe neden olmuştur. Dolayısıyla sancağa bağlı Virişan ve Döşkaya nahiyelerine ait kayıtlarla nüfus hesaplaması yapılmıştır. Sonuç

olarak nüfusta ciddi sayıda bir düşüş söz konusudur. Küçük Ardahan'da ise nahiyeler aynı olmasına rağmen nüfusta azalma görülmektedir.

Her iki tahrir defterinde de adı kayıtlı olan şahıslardan hareketle Küçük Ardahan Sancağı'nda nüfus bakımında kısmen de olsa istikrarlı bir yapının olduğu söylenebilir. Dolayısıyla buranın özellikle Müslümanların tercih ettiği bir bölge olduğu ifade edilebilir. Dolayısıyla sancaklardaki Müslim-gayrimüslim nüfus oranları aşağıdaki gibidir. Aşağıdaki grafiklerde 1588-1595 yıllarında sancaklardaki Müslim-gayrimüslim nüfusun oranları bulunmaktadır. Dolayısıyla grafiklerde yer alan rakamlar yaklaşık rakamları ihtiva etmektedir.

Grafik 5. 1588 Yılında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nın Nüfus Oranları

Grafik 6. 1595 Yılında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nın Nüfus Oranları

Grafiklerde görüldüğü üzere Kars Sancağı'ndaki gayrimüslim nüfus her iki tahrirde de birinci sıradadır. Fakat Küçük Ardahan Sancağı'nda 1595 yılında Müslüman nüfusun artmasıyla %36'lık bir orana sahip olunmuştur. Bununla birlikte yukarıda zikredilen sebepler sonucunda Kars ve Küçük Ardahan Sancakları hattı boyunca yüksek oranda nüfus kaybı görülmektedir. Öte yandan Müslüman nüfusu tespiti noktasında her türlü vergiden muaf vakıf görevlilerinin, askerî sınıf mensuplarının tahrir defterlerinde kaydedilmemiş olması göz önünde bulundurulmalıdır.²⁵⁷ Oldukça yüksek sayıda olan bu görevlilerin tahrir defterlerinde kaydedilmemiş olması nüfus hesaplamalarında kesin sonuçlar ifade etmekten öte tahmini sonuçlar ortaya koymayı gerektirmektedir.

Diğer taraftan vergi gelirlerini toplayan askerî sınıfın yerel ekonomideki yeri de son derece önemlidir.²⁵⁸ Nakdî geliri elinde tutan bu görevlilerin görevlerini kötüye kullanmalarından kaynaklı sorunlar çıkmaya başlamıştır. Özellikle ulûfelerin dağıtılmaları noktasında yaşanan aksaklıklar askerî sınıf arasında ciddi sıkıntılara neden olmuştur. Örneğin Kars Beylerbeyine, Kars yeniçerilerinin arzları üzerine gönderilen hükümde; askere hakkı olan ulûfelerinden sırasıyla ağa, kethüda, çavuş ve yazıcı gibi devlet görevlilerinden her birinin kendine pay aldığı, buna rıza olunmadığı ve gerekli görüldüğü şekilde

²⁵⁷ Kılıç, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda...", s. 451.

²⁵⁸ İslamoğlu, a.g.e, s. 113-114.

ulûfelerinin dağıtılması üzerine emredildiği yer almaktadır.²⁵⁹ Yine bir başka görevli hakkında gönderilen hüküm şunları ihtiva etmektedir; Mustafa isimli Çıldır Beylerbeyinin isyan etmesi ve bölgenin serhadde olması sebebiyle Erzurum Beylerbeyi ve beraberindeki ağalar ve 2000 kadar alaybeyi ve çeribaşlarıyla zaman geçirilmeden Çıldır'a gidip gerekenin yapılması hakkındadır.²⁶⁰

Bölgede genel asayiş ortamının da sıkıntılı olması nüfusu etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Diğer yandan askerî kesimin sürekli olarak çeşitli konuları çözmek üzere topyekûn şekilde katıldığı seferler olması da Müslüman nüfusun az olmasının sebebidir. Örneğin Kars Beylerbeyine gönderilen bir hükümde; Tebriz taraflarına hizmet gereği görevlendirilen Hasan Paşa'nın, bölgeye yapacağı yolculuk esnasında beylerbeyiliğe bağlı askerlerle kendisine refakat edilmesi bildirilmiş ve bu konuda münasip şekilde hareket etmeleri talimatı verilmiştir.²⁶¹ Erzurum defterdarına gönderilen bir başka hükümde ise; Simon Han'nın şehirde eşkıyalık yapan Dadyan Melik adlı şahsın yakalanması için asker talep ettiği, bu yüzden Çıldır, Kars, Tomanis ve Tiflis'te bulunan askerlerden ve Göri'deki Kazak kullardan belirtilen sayıda askerın bölgeye gönderilmesi fakat bu sebepten ötürü hudut bölgelerinin boş bırakılmaması hususunda dikkat edilmesi gerektiği yer almaktadır.²⁶²

Yukarıda ifade edildiği üzere Safevilerin halk üzerindeki baskıcı tutumu onları göçe zorlamıştır. Gündüz'e göre, Doğu Anadolu'da yaşanan Osmanlı-Safevi mücadelesi, 16. yüzyılın sonları itibariyle bölgede derin izler bırakmıştır. Bu olaylar sırasında halk çareyi Batı Anadolu'ya göç etmekte bulmuştur.²⁶³ Dolayısıyla çalışma sahasında nüfusta meydana gelen azalmada göçün etkili olduğu ortadadır.

²⁵⁹ Sümeyra Tatar, *48 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H.990-991/M.1582-1583) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 38.

²⁶⁰ Tatar, a.g.t, s. 38.

²⁶¹ Kırayit, a.g.t, s. 82.

²⁶² Kırayit, a.g.t, s. 271.

²⁶³ Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, s. 83.

İKİNCİ BÖLÜM

YERLEŞİM YERLERİNİN TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

1. YERLEŞME YERLERİNİN TESPİTİ

Araştırma konumuzun ikinci bölümü, yerleşmelerin tarihin belli bir zaman kesitinde ve belli bir coğrafyada ne şekilde oluştuğu sorunu ile ilgilidir.

Yerleşme yerlerinin en küçük yapısı meskenlerdir. İnsanların çeşitli temel ihtiyaçlarını giderdikleri meskenlerin, yapısal olarak farklı oluşlarında buldukları coğrafyanın etkisi büyüktür. Fakat yerleşmelerin oluşumu için aslı unsur insandır. Yerleşme ve insan birbirinden bağımsız olamayacak kadar iç içe girmiş yapıdadır.²⁶⁴

İnsanların mesken olarak tuttuğu tek bir ev, köy, kasaba veya şehir temelde yerleşme konusu içindedir.²⁶⁵ Beşeri coğrafyanın konusu olan yerleşme, kır ve şehir olmak üzere iki birime ayrılmıştır. İkisi de birbirinden farklı özellikler barındırmaktadır. Asıl faaliyeti doğal kaynaklardan faydalanmak olan kır insanı aynı zamanda doğa ile de mücadele etmektedir. Buna karşın şehir yerleşmelerinde tarım dışı faaliyetler ve iş bölümü hâkimdir.²⁶⁶

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN İSKÂN POLİTİKASI VE HUDUT SORUNSAĞI

Osmanlı Devleti kuruluşunu takip eden dönemde Batı Anadolu'dan başlayarak Balkanlara kadar, sonrasında Ortadoğu, Afrika, Kafkasya ve en nihayetinde Arap Yarımadasına kadar yayılmış bir devlet görünümündedir. Bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmasında uygulamış olduğu iskân politikası etkilidir. İlk etapta aşiretlerin iskânı ve ardından göçebe unsurların kademeli olarak iskâna tâbi tutulduğu görülmektedir.²⁶⁷ Bir başka ifadeyle Osmanlı kuruluş

²⁶⁴ Hayli, Canpolat, *a.g.m.*, s. 184.

²⁶⁵ Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihi coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler", *Coğrafya Araştırmaları*, C. 2, S. 2, Şubat 1990, s. 20.

²⁶⁶ Hayli- Canpolat, *a.g.m.*, s. 184-185.

²⁶⁷ İsa Kalaycı, Oktay Kızılkaya, "Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti Ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 18, (2012), s. 362.

dönemi hükümdarları ekseriyetle isyan edenleri ya da ayaklanma yapma ihtimali olanları sürgün etme yoluyla iskân politikası uygulamışlardır. Fakat iskânı en kapsamlı şekilde uygulayan II. Mehmed olmuştur. 1453 İstanbul'un fethinden sonra kimi yerlerden sürgünle kimisinden ise gönüllü veya zorunlu olarak insanları İstanbul'a yerleştirmiştir. Ülkenin doğu-batı yönünde genişlemesinin yanı sıra Anadolu'da birlik sağlanmış ve daha da önemlisi fetihle birlikte devlet stratejik gücünü pekiştirmiştir. Sultan, özellikle bünyesinde barındırdığı çok sayıdaki milletten insanın bir arada yaşamalarında sıkıntı yaşamamak adına çeşitli tedbirler almıştır.²⁶⁸

Osmanlı Devleti fethettiği yerlerde eski Türk gelenekleri ve İslâmi hükümlerle harmanladığı bir zihniyeti tatbik etmektedir. Başka dinlere saygı kültürü İslâmiyette yer alan zımmî hukukuyla birleşmiş ve Osmanlı Devlet siyasetinin temeli olan "istimalet"²⁶⁹ adını almıştır. Bunun anlamı devletin, fethettiği yerlerde şefkatini gösterip gayrimüslimlerin her türlü can ve mal güvenliğini sağlamaktır.²⁷⁰ Balkanlar fethedildiği sırada merkezi otoritenin zayıfladığı ve yerine feodalleşmiş bir yapının hüküm sürdüğü görülür. Osmanlı ise bu yapının tam aksine merkezi otoriteye sahip ve güçlü bir devlet kurmuştur. Üstelik devlet merkezi otoritesini kurarken yerel beylere, manastıra ya da güçlü ailelere ait toprakları devlet mülkiyeti altına almıştır. Bu sayede Balkanlarda süregelen feodal beylere ait yükümlülüklerin son bulduğu ve vergilendirmenin ya da bütün hakkı sultana ait olan toprağın kanunlarla düzenlenmesi yoluna gidilmiştir.²⁷¹ Kemal Karpat, hem sınır bölgelerinde hem de özerk yerlerde, merkezi otoritenin güçlendirmek, bölgedeki yerel beyleri kontrol altına almak ve sisteme dâhil etmek adına bu beylere güç, unvan ve ekonomik teşvikler verildiğinden bahseder. Aynı zamanda siyasi gücün, dinin ve coğrafyanın Osmanlı Devleti'ne belli bir kültür kazandırması, sınır bölgelerinde yer alan çok

²⁶⁸ Hava Selçuk, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 99-100.

²⁶⁹ Arapça kökenli bir kelime olan *istimâlet* meyletmek, bir şeye muhabbet duymak, sevgi beslemek gibi anlamlara gelmektedir. Osmanlı Devleti kendinden önceki devletlerden miras olarak aldığı bu anlayışı İslâmi kaidelerle yeniden inşa etmiş ve bu anlayış bir nevi devlet siyaseti haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Beslija, "Osmanlı Yönetim Felsefesi Çerçevesinde İstimâlet Tatbikâtı: 15-16. Yüzyıl Bosna-Hersek Örneği", *Tarihin Peşinde*, S. 21, (2019), s. 374.

²⁷⁰ Mücteba İlgürel, "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti", XII. Türk Tarih Kongresi, C. 3, (1994), s. 942.

²⁷¹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...*, s. 51-52.

sayıdaki Sünni-Şii tarikatler üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamıştır şeklinde açıklar.²⁷²

Osmanlı uyguladığı iskân siyaseti sayesinde hem üretimde sürekliliği tesis etmeye çalışmış hem de harap ve virane yerleri tekrar yaşanır hale getirme çabasına girmiştir.²⁷³ Bu bağlamda Erzurum Beylerbeyine gönderilen 1576 tarihli hükümde; Kars'ın Kızılbaş serhaddinde bulunan hâlî ve harabe yerlerinin abâd edilmesiyle alakalı, aşiret sahibi olan ve serhad hizmetinde yararlı olan kişilere 3000 akçelik tımar dağıtılması ve tımarlarından ayrılmamaları bildirilmiştir. Kızılbaş ve Gürcistan'dan istimâlet yoluyla getirilen köylünün hâlî ve harabe şeklinde aldıkları tımarları kendi emekleriyle şen ve abâd etmelerini ve bütün serhad bölgelerinde olduğu gibi ma'mur edilmesini ayrıca tımarları hak edenlere verilmesi hususları yer almaktadır.²⁷⁴ Hükümde serhadde olan ve viraneye dönmüş yerlerin tekrar abâd edilmesi, bu noktada reâyânın daha çok kendi emekleriyle bu işi yapmaları ve tımarlarını terk etmemeleri yönünde emir verilmiştir.

Osmanlı, hudutların tespiti ve buradaki yerleşim yerlerinde meydana gelen iskân problemleriyle yakından ilgilenmiştir. Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında 1590 tarihinde imzalanan Ferhad Paşa Anlaşması ile iki devlet arasında doğu sınırı belirlenmiştir. Sınırın somut olarak belirlenmesinde görevli memurlar, Revan ve Tebriz arasına hududun emaresi olan hudut taşlarından koymuşlardır. Bir yerin hangi ülkenin hududu dâhilinde kalacağı belirlenemediğinde ise o yer boş bırakılmış ve hududnâmelerle durum merkeze bildirilmiştir.²⁷⁵ Bununla birlikte, 1591 tarihli Tebriz'e ait tahrirde kayıtlı ve çeşitli sebeplerle boş bırakılan köylerin neredeyse tamamı *hâlî ve harabe* sınıfındadır. Hâsıllarıyla kaydedilen bu

²⁷² Kemal H. Karpat, "Comments On Contributions And The Borderlands", *Ottoman Borderlands Issues, Personalities and Political Changes*, Ed. Kemal H. Karpat-Robert W. Zens, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Wisconsin Üniversitesi, 2003, s. 2-5.

²⁷³ Savaş Yılmaz, *III. Murad Döneminde Divân-ı Hümayûn Gündeminde Osmanlı Köyü Ve Köylüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 27.

²⁷⁴ Osman Karataş, *3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984/Haziran-Ağustos 1576 (s. 176-351)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 109.

²⁷⁵ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 152-153.

köylerin neredeyse tamamının bölgede yaşanan uzun savaşlardan sonra bu hale geldikleri aşikârdır.²⁷⁶

Hudut bölgelerinde iskân söz konusu olduğunda üzerinde asıl durulması gereken, zikredilen bölgelere salt siyasi sınırlar olarak bakmaktan ziyade sınır boylarında yaşanan olayların, kültürlerin, sosyal ve ekonomik bağlantıların bölgeye yansımalarıyla alakalıdır. Bilhassa hudud boylarında oluşan örgütlenmelerin hududun kültürel yapısında etkileyici olmaktadır. Öyle ki bu kültürel oluşumlar hududu katı bir şekilde ayıracağı gibi birleştirici de olurlar.²⁷⁷ Çalışma sahamıza bakıldığında dini, ekonomik, siyasi vb. birçok yönde geçmişten gelen bir kültürel etkileşim görülmektedir.

Çalışmanın dönemine ve sahasına bakıldığında, Osmanlı Devleti'nde tutulan mahkeme kayıtları, taşrada yapılan şikâyetler, merkezi ve yerel idareciler arasındaki iletişim merkezi otoritenin sınırlarının göstermektedir. Bu kaynaklarda yer aldığı şekliyle merkez ve taşra arasındaki ilişki emir-komutadan zincirinden çok daha karmaşık bir vaziyettedir. Özellikle söz konusu olan doğu hududunda Osmanlı Devleti, yönetim imkânları dahilinde pragmatik ve esnek anlayışını ortaya koyarak yurtluk ve ocaklık sancakları diye adlandırılan özel statülü birimler oluşturduğu görülmektedir.²⁷⁸

Osmanlı Devleti'nin hudutları ile ilgili güttüğü politikalar üzerine yapılan çalışmalardan bir diğeri Rudi Matthee'ye aittir. Yazar çalışmasında, Osmanlı Devleti'nin doğu hududunu siyasi bir hudut olarak gördüğünden, kesin ve net olarak belirlenmiş bir hududun varlığından ve aynı zamanda hududun her iki tarafında da devlet hizmetine girebilecek fakat varlıkları asla kabul görmeyecek ve pasivize edilmiş kabile halklarından bahseder.²⁷⁹

²⁷⁶ Orhan Kılıç, "III. Murad Devri İcmâl Defterlerine Göre Tebriz Eyaleti'nde Timâr Düzeni", *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (1999), s. 1446.

²⁷⁷ Ferhat Tekin, "Sosyolojik Açıdan Sınır: Derecik Örneği", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, S. 28. s. 32-33. Son yıllarda yapılan çalışmalarda sınır, sosyolojinin konusu olarak yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında fiziksel bir hattan çok daha öte olduğu görülmektedir. Pek çok kültürel, siyasi ya da sosyal farklılığın yaşandığı bu alanlar aynı zamanda hızlı etkileşim yaşandığı yerlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kerem Özbey, "Bir Sosyolojik Olgu Olarak Sınır: Türkiye Gürcistan Sınırı Örneği", *International Journal of Social Science*, 2017, S. 59, s. 377-378.

²⁷⁸ Gabor Agoston, "A Flexible Empire: Authority And Its limits On The Ottoman Frontiers", *Ottoman Borderlands Issues, Personalities and Political Changes*, Ed. Kemal H. Karpat-Robert W. Zens, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Wisconsin Üniversitesi, 2003, s. 16-18.

²⁷⁹ Rudi Matthee, "The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab As Seen By The Safavids", *Ottoman Borderlands Issues, Personalities and Political Changes*, Ed. Kemal H. Karpat-Robert W. Zens, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Wisconsin Üniversitesi, 2003, s. 168.

Batı sınırının tanzimiyle alakalı ise L. Fekete şunları belirtir; “*Sultan Süleyman’ın Zigetvar’da ölümü ardından tahta geçen II. Selim’le birlikte yeni bir dönem başlamış ve Habsburglarla anlaşma yapılmıştır. Bu sayede devlet bazında değil de daha küçük ölçekli yerleşimler ele geçirilmeye başlanmıştır. Hududun belirlenmesinde ise doğudaki kadar net olunmadığı görülmektedir. Herhangi bir hudut çizmeye gerek görmeden tarafların birbirlerinin rütbelerini tanıma, ödenecek verginin miktarı ve kalelerin hangi ülke dâhilinde kalacağı hususları dışında ayrıntıya girmeden bir hudut tanzimi yapılmıştır. Hududun net bir şekilde çizilmemesi sorununa zamanla ‘kale kiminse etrafı da onundur’ gibi çözüm geliştirilmiştir.*”²⁸⁰

Çalışma sahamızda yer alan ve Osmanlı iskân siyaseti içinde önemli bir yere sahip olan bir başka birim ise derbentlerdir. Bilhassa güvenliğin sağlanması bağlamında ehemmiyet taşıyan derbentler sayesinde ıssız bölgeler güvence altına alınmıştır.²⁸¹ Stratejik öneme sahip yerlerin iskâna açılmasıyla evsiz ve başıboş kişiler topraklandırılmakta ve boş araziler de tarıma açılmaktadır.²⁸² Çalışma alanımıza ait 1594/1595 tarihli mühimme kaydında; sefere giden zu‘ama ve tımar erbablarından boş kalan Kuruçay, Kırasgediği, Girinad isimli derbentlerde fesad ehlinin çoğalması, oradaki nüfusu katletmesi ve mallarını gaspetmesi ardından Süleyman Çavuş adlı kişinin görevlendirildiği ve ehl-i fesadın hakkından gelinmesini hakkındaki bir hüküm yer almakatadır.²⁸³ Bu hükümle Osmanlı Devleti’nin doğu hududunu da güvence altına almaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

3. OSMANLI DEVLETİ’NDE YERLEŞMELERİN TERK EDİLME SEBEPLERİ VE KARS-KÜÇÜK ARDAHAN SANCAKLARI’NA YANSIMASI

Yerleşim yerlerinin terk edilmesine ilişkin bugüne kadar sistematik araştırmalar yapılmamıştır. Suraiya Faroqhi’nin hazırladığı çalışmada Manisa, Konya ve Sivas incelenen bölge olarak seçilmiş ve terk edilmiş köyler sorunu ilk

²⁸⁰ L. Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar”, *Bellekten*, C. XIII, s. 52, (1949), s. 671-672.

²⁸¹ Selçuk, a.g.t, s. 101.

²⁸² Kalaycı, Kızılkaya, a.g.m, s. 366.

²⁸³ Muhammed Uğurlu, *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-276)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, 2018, s. 221.

defa gündeme getirilmiştir. Yazar çalışmasında yerleşim yerlerinin bölgesel farklılıklar gösterdiğini ve kayıtlı köylerin neredeyse yarısının günümüze ulaşmadığını ifade etmektedir.²⁸⁴ Yerleşim yerlerinin terk edilmesi sorunu belli bir süreç dâhilinde gerçekleşen ve içinde birçok sebep barındıran bir durumdur. Bu bölümde belli başlı sebepler çerçevesinde konunun izahına çalışılacaktır.

Türkiye’de yerleşim yerlerinin kuruluş, gelişme ve kaybolmasının ardında geçmişten bu yana gelen askeri, idari, sosyal, kültürel, ekonomik vb. sebepler yer almaktadır. Bu haliyle konunun aslında son derece karmaşık bir yapı teşkil ettiği açıktır.²⁸⁵ Yerleşim yerlerinin terkedilmesine bağlı olarak kaybolmasının ana sebebi “göç” tür. Göç, insanların bireysel ya da topluluk halinde buldukları yerden ayrılma durumudur. Üstelik göçün meydana gelmesi için birtakım itici-çekici faktörler de gereklidir.²⁸⁶

Göçün devlet nezdinde yapılmasının örneğini Faroqhi’nin eserinde görmekteyiz; “*Osmanlı Devleti nüfus üzerinde düzenleme yapmak ve ekonomik gelişme uğruna halkı göç ettirecek bir siyasete sahiptir. İstanbul’a nüfusu artırmak adına Anadolu ve Mora’dan göçmenler getirildi. Böylece 1520’lerde nüfusu yaklaşık olarak 400.000 olan İstanbul, yüzyılın sonuna gelindiğinde oldukça geniş bir nüfusa sahip olmuştur.*”²⁸⁷ İstanbul’un fethinden sonra çıkarılan fermanlar aracılığıyla imparatorluğun her tarafından özellikle meslek erbabı kişilerin ve tüccarların şehre göç ettirildiği görülmektedir.²⁸⁸

16. yüzyıl sonu itibariyle geniş halk kitlelerinin göç etmeye başlamasının en mühim nedenleri arasında Celâlî isyanları gelmektedir. 16. yüzyılda artan nüfusa karşın tarım arazilerinin yetersizliği ve çiftbozan grubuna giren bu yurtsuz insanların bir kısmı yeniçeri ya da donanmada görev almaktaydı. İşsiz kalanların ise bir kısmı medreseye girmekte, geriye kalanlarda başıboş gruplar halinde

²⁸⁴ Suraiya Faroqhi, “Anadolu İskânı ve Terk Edilmiş Köyler Sorunu”, *Türkiye’de Toplum Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler*, ODTÜ Türk Halk Bilimi Yayınları, Ankara 1976, s. 289-302.

²⁸⁵ Osman Gümüşçü, Alpaslan Demir, Emine Erdoğan Özünlü, *Türkiye’nin Kayıp Köyleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1994, s. 186.

²⁸⁶ Alpaslan Demir, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *TAD*, C. 34, S. 58, (2015), s. 564-565.

²⁸⁷ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 43.

²⁸⁸ Nuray Ocaklı, *Danubian Border In The Second Half Of The 16th Century: Revolution And Transformation, Tradition And Continuation On The Eve Of A New Era*, (Unpublished doctoral thesis), Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2013, s. 48.

yaşamaktaydılar. II. Selim döneminde kısmen de olsa bu isyancı gruplarla mücadele edildi fakat taraflar arasındaki nefret daha da belirginleşti. Osmanlı ekonomisindeki bozulmalar bu isyanların çıkışında ve gelişmesinde en önemli etken olmuştur.²⁸⁹ Öyleyse isyanların temel sebebinin ekonomik faktörler olduğunu söylemekte bir sakınca yoktur. Üstelik buna Osmanlı Devleti'ndeki asayişin bozulmasından kaynaklanan güvenlik problemi de eklenebilir.²⁹⁰

Özel'in Amasya üzerine yaptığı çalışmada üzerinde durduğu nokta, yörenin nüfus değişiminde en önemli faktörün Celalî isyanları ve sonrasında gelişen büyük nüfus dağılımları ve bölgenin tahribata uğradığı yönündedir. Ayrıca yazar, köylerin terk edilmesinin asıl sebebi olarak yaygın ölçekte vuku bulan Celalî isyanlarını göstermekte ve Osmanlı merkezi idaresinin de bu sebepleri iyi bildiği ve bu yönde çözümler ürettiği üzerinde durmaktadır. Bir diğer önemli husus ise, 17. yüzyılın ilk yarısında Amasya'nın tahriri yapıldıktan sonra İstanbul'da temize geçilmesi sırasında dahi köylerin statüsünde değişiklik olmakta ve tahrir emininin "mevcut" diye kaydettiği köy ya tamamen boşalmış ya da terk edilmiş duruma gelmektedir. Bunun aksi olarak Antakya'da görülen tahrir sonrası harabe durumundaki bazı köylerin şenlendirme örnekleri verilebilir. Fakat hem terk edilen hem de şenlenen köylerin bir süreklilik arzetmediği görülmektedir.²⁹¹

Osmanlı Devleti'nde merkez ve taşra ile ilgili hususların mahkemece karara bağlandığı kayıtları mühimme defterlerinden öğrenilmektedir. Mahkemeye yansıyan her türlü idari, sosyal, ekonomik vb. birçok konuyu bu defterlerden öğrenmekteyiz. Muhteva bakımından oldukça önemli olan bu defterlerden bölge yaşanan asayişsizlikleri de öğrenmek mümkündür. Örneğin çalışma sahamızda meydana gelen ve Kars Beylerbeyi tarafından halka zulüm etmek, köyleri yakmak, halkın malını gasp etmek için Kazakları kullanmasından dolayı gönderilen 1594 tarihli hükme bakmak gerekir: Kars ümera, zu'ama ve tımar sahipleri ile bazı eşraflarla Beylerbeyilik makamında "neden düşmanlık yaptığı" sorulmuştur. Sekiz yüz dirliği, aile efradını ve oturdukları evleri Kazaklara verip, Zaruşad (Arpaçay) sancağına dâhil bazı zu'amanın evlerinin basıldığı, mal ve erzakları alınmasından ötürü, kimin günahı varsa şer' ile haklarından gelinmesi,

²⁸⁹ Mücteba İlgürel, "Celalî İsyancıları", *DİA*, C. 7, (1993), s. 252-257.

²⁹⁰ Gümüşçü vd, *a.g.e.*, s. 193.

²⁹¹ Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş /Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Timaş Yayınları, İstanbul: 2015, s. 588-589.

Kazakların geri gönderilmesi hususunda 3 defa adam gönderilmesine karşın Kars Beylerbeyi bunları reddedip Kazakları göndermektense beylerbeyilikten ayrılırim demiştir. Üstelik tehditte bulunmuş ve cümlenizi katleder, ailelerinizi Kazaklara veririm şeklinde yemin etmiştir. Buna karşı çıkan ahali her ne kadar beylerbeyine “seni kaleye koymayız” deselerde, kaleye girmiş, mehterhâne ve kale içine tüfenkle saldırmış nicesini yaralamış, gittiği köylerde yine zulüm yapıp köylünün malını almıştır. Kars Beylerbeyi ile vilâyet kadısı, beylerbeyi ve şehrin ayanları arasında bir husumet olduğu anlaşılmaktadır. Fakat köylünün hiçbir günahı olmadığı belirtilmek suretiyle köylünün rencide edilmemesi ve korkutulmaması için emir gönderilmiştir.²⁹² Hükümün muhteviyâtına bakacak olursak yerel idarecilerin köylüye karşı zalimkâr davranışlarında çok cesur davrandıkları ve asayişî sağlamakla görevli kişilerin haksızlık ve zulüm yapmalarının sınır bölgelerinde ciddi sıkıntılara neden olduğu görülmektedir.

1583 tarihli bir hükümde ise; Kars Beylerbeyi'ne harabe durumdaki yerlerin abâd edilmesi şartıyla aşiret sahiplerine tımar verilmesi, vefat eden sipahilerin oğullarının gelip aşiretlere dağıtılmış olan tımarlara ortaklık etmek istemeleri üzerine gönderilen hükümün devamında, bölgenin mamur ve abâdan edilmesi hakkında kanun gereği hareket edilmesi gerektiği ve tımar olarak dağıtılan yerlere dışarıdan kimsenin alınmaması gerektiği ve hakedene verilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.²⁹³ Hükümlerde de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti iskân söz konusu olduğunda oldukça istikrarlı davranmaktadır. Bir yerin abâd edilmesi noktasında ise adaletli olmak noktasında özellikle vurgu yapmaktadır.

Çalışmanın bu kısmında yukarıda ifade edildiği üzere çeşitli sebeplerle 16. yüzyılın sonlarından itibaren kırsal kesimde bir göç hareketinin olup olmadığı ve devamında ise meskûn durumdaki köylerin boş ya da terk edilen durumuna geçip geçmediğine eldeki veriler dâhilinde bakılacaktır. Çalışma sahamıza ait defterlerde nüfus kısmında da belirtildiği üzere Kars sancak merkeziyle alakalı 1588 tarihli defterde kayıtlar bulunmaktadır. Sonraki tahrirde Kars sancak merkezi ve Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyelerine dair kayıtlar

²⁹²BOA. A.DVNS. MHM. D 73, hk. 1076, s. 489.

²⁹³BOA. A.DVNS. MHM. D 46, hk. 754, s. 330.

bulunmamaktadır fakat aynı durum Küçük Ardahan Sancak merkezi için geçerli değildir.

3. 1. KARS SANCAK MERKEZİNDE YERLEŞİM YERLERİ

Sancağın teşekkülünde bulunduğu bölgenin coğrafi özellikleri kadar, etnik ve tarihi kimliğinin de etkisi vardır.²⁹⁴ Dolayısıyla Osmanlı Devleti idarî bölünüşü bölgelerin bu özelliklerine göre “beylerbeyilik, sancak, nahiye, köy ve mezra‘a şeklinde olmuştur. Osmanlı Devleti hudut bölgelerinde uygulamaya koyduğu yurtluk-ocaklık sancak sistemiyle bölgeyi yerel beylerin idaresine vermiş ve bu sayede kontrol altında tutmak istemiştir. Bu tür sancakların beylere savaş sırasında devlet tarafında yer almalarına mukabil verildiği bilinmekle beraber istisna durumlarda harbden önce de verildiği görülmektedir. Bu noktada beylere istimâle nâmeler gönderilip savaş sırasında sadakatleri sayesinde sancak verileceği bildirilmiştir²⁹⁵ Bununla birlikte devlet özellikle belli bir aile idaresindeki sancak arazilerinin küçük olmasına özen göstermiştir. Bu durum ileride merkezi otoriteye karşı oluşabilecek feodal güçlerin teşekkülünü önlemek içindir.²⁹⁶

Osmanlı Devleti sözünü ettiğimiz hükümet ve yurtluk-ocaklık sancaklarını bilhassa kargaşaya müsait hudut bölgelerinde uygulamıştır. Bu sayede merkezden uzak bölgelerde otoriteyi kurmayı hedeflemiştir.²⁹⁷

Küçük Ardahan Sancağı başlığı altında sadece nahiye ve köy yerleşmeleri kayıtları olduğundan bu bölümde sadece Kars Sancağı'na yer vermek durumundayız. 1588 tarihli tahrirde Kars sancak merkezine ait mahalle adları kayıtlıdır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde şehrin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını anlatması bakımından mahalle adları önemlidir. Dolayısıyla mahallelerin, şehre gelenlerin kimliklerini yani etnik yapıları veya ekonomik durumlarını ihtiva eden isimler aldıkları görülmektedir.²⁹⁸ Kars Sancağı'nın 9 adet

²⁹⁴ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 30.

²⁹⁵ Orhan Kılıç, “Yurtluk Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Ankara, (1999), s. 127-129.

²⁹⁶ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 30.

²⁹⁷ Kılıç, “Yurtluk Ocaklık...”, s. 122.

²⁹⁸ Demir, *a.g.t.*, s. 75.

mahallesi bulunmaktadır. Fakat bu mahallelere ait herhangi bir veri kaydedilmemiş yalnızca isimleri verilmiştir. Bunlar; Mahalle-i Cami-i Kebir, Mahalle-i Cami-i Mahmud Paşa, Mahalle-i Cami-i Behram Paşa, Mahalle-i Cami-i İbrahim Kethüdâ-i yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlîsâbık²⁹⁹ Mahalle-i Mescid-i Musa Miralay, Mahalle-i Mescid-i Monla Mehmed imâm-ı Cami-i Kebir, Mahalle-i Mescid-i Karabey, Mahalle-i Mescid-i Cafer Yeniçeri der-kurb-i Bâb-ı Gürcü³⁰⁰ şeklinde kaydedilmişlerdir. Görüldüğü üzere Kars Sancağı'nda mahalle adları ekseriyetle devlet görevlileri ile cami veya din görevlisi kişilerin adlarından ibarettir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kars Sancağı'na bağlı köy sayısı yalnızca birinci tahrirde yazıldığı için karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılamamaktadır. Buna rağmen mevcut köyleri ve yapılarını bir sonraki nahiye ve köyler başlığı altında değerlendirmekte fayda vardır.

Çalışma sahamız olan Kars Sancağı'na bağlı köylerin durumuna bakacak olursak 1588 tarihli defterde 44 adet köyün kaydı bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda köylere ait bilgiler yer almaktadır.

Tablo 5. Kars Sancağı'na Bağlı Yerleşim Yerleri

	Toplam köysayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Boş köy sayısı
1588 tarihli defter	44	10	4	4	20

Tabloda görüldüğü üzere Kars Sancağı'na bağlı 44 köyün neredeyse yarısı boştur. Toplam köy sayısına oranı %45'tir. Bunun sosyal, siyasi ve ekonomi gibi çeşitli nedenleri olabilir. Özellikle yukarıda da bahsettiğimiz gibi bölgenin hududa yakın olması sonucu hareketlilik oldukça fazladır. Özellikle Celali isyanlarının vuku bulmasıyla doğudan batıya doğru bir göçün olduğunu ve köylerin boşaldığını bilmekteyiz.

²⁹⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 29b.

³⁰⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 30a.

Yine tabloda görüldüğü üzere sadece Müslümanların yaşadığı köyler %23' lük bir oranla sayıca en fazla olan köylerdir. Bunlar; Kamasor³⁰¹, Dikmetaş³⁰², Sebkaç³⁰³, Düzviran³⁰⁴, Kızılkale³⁰⁵, Tumla³⁰⁶, Dişkaya³⁰⁷, Sulukom³⁰⁸, Akçavank³⁰⁹, Körpınar'dır³¹⁰. Gayrimüslimlerin ve müslim-gayrimüslim ahalinin ortak yaşadığı köyler ise %9' luk oranla eşit durumdadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere yerleşmelerin oluşmasında coğrafi etkenler önemlidir. Çalışma sahamızda bunun çeşitliliğini görmekteyiz. Mezra, çiftlik, çayır, zemin buna örnektir. Kimi köyler ise başka bir köy, nehir veya kaleye yakınlığıyla kaydedilmiştir.

3. 2. NAHIYE ve KÖYLER

Kırsal yapının en küçük birimi olan köyler, devletin en küçük idari birimini oluşturur. Göçebelikten yerleşik hayata geçen insanların meydana getirdikleri bu yapı tahrir defterlerinde idari bir terim olan "karye" adıyla yazılmıştır. Bilindiği üzere bu birimler bir araya gelerek bir üst yapıyı oluşturur. Elbette ki bunun da olması için siyasi, ekonomik, coğrafi birtakım gereksinimleri vardır.³¹¹

Tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomisi olan köylerin zaman içinde nüfus ve arazi yapılarında değişimler olmuştur. Fakat buna rağmen ekonomik faaliyetlerinin şeklinde bir değişiklik olmamıştır. Bunun içinde köyler, ekonomik faaliyetlerini yapabilmek için şehirdekinin aksine geniş topraklara ihtiyaç duymaktadırlar.³¹²

³⁰¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 31b.

³⁰²TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 32a.

³⁰³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 32a.

³⁰⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 32a.

³⁰⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 33a.

³⁰⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 33a.

³⁰⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 33b.

³⁰⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 33b.

³⁰⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 34a.

³¹⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 34a.

³¹¹ Emine Erdoğan, Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma), Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 57.

³¹² Demir, *a.g.t.*, s. 102.

3. 2. 1. Kars Sancağı'na Bağlı Nahiye ve Köyler

3. 2. 1. 1. Virişan Nahiyesi

1560 tarihinde Kiğı Sancağı Çeribaşısı, aşiretinden 150 hane ile Kars'a gelmiş ve içinde Virişan'ın da bulunduğı 5 nahiyedeki 30 köyü imar etmiştir. Bunun yanında devlet bölgedeki köyün beyine ya da askerlikten kovulmuş olanlara ferman vermek suretiyle köylerin şenlendirilmesini emretmiştir. Bu usul etkili olmuş olacak ki 1565 tarihinde Virişan, Döşkaya ve Çörk nahiyelerinde bazı köylerin tımara verildiğı ifade edilmiştir. Akabinde Kars Sancağı'nın, içinde Virişan Nahiyesi'nin de bulunduğı sekiz nahiyeye ayrıldığı görölmektedir.³¹³

Sonrasında 1574 tarihli icmal defterinde³¹⁴ sadece Virişan ve Döşkaya yazılmış ve 1588 ve 1595 tarihli tahrirlerde de Virişan Nahiyesi konumunu korumuştur. Aşağıdaki tabloda Virişan Nahiyesi'ne bağı köylerin bilgisi yer almaktadır.

Tablo 6. Virişan Nahiyesi Yerleşim Yerleri

Defterin tarihi	Toplam köy sayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Boş köy sayısı
1574	97	–	–	–	–
1588	96	7 (%7,2)	11 (%11)	1 (%1)	77(%80)
1595	96	–	17 (%18)	–	79(%82)

³¹³ Aydın, a.g.e, s. 276-277.

³¹⁴ Öztürk, a.g.t, s. 18.

Yerleşme sayılarına bakıldığında, 1574 tarihindeki köy sayısı bir tane azalarak 96 olmuş ve bu sayı 1588 ve 1595 tarihli defterlerde sabit kalmıştır. Tabloya bakıldığında nüfus barındıran köylerin nerdeyse tamamında gayrimüslim nüfus yer almaktadır. Müslüman köyü sayısı 1588 tarihli tahrirde üç iken son tahrirde bu köyler de boş köy statüsüne geçmişlerdir.

Öte yandan nüfus bakımından en kalabalık olan ikinci köy olan Varişin diğer adıyla yazılmış olan “Gürbüzler”dür.³¹⁵ Köyün ikinci adıyla yazılmasına; Saçılar (Setcelal)³¹⁶, Kızılçayır (Göllüce)³¹⁷, Sertdere (Tavuslar)³¹⁸ köyleri de örnek olarak verilebilir.

Çalışma bölgemize ait defter kayıtlarında çiftlik, mezra, zemin, çayır gibi yerleşmelerin sayıcı oldukça azdır. Mezrası olan iki köy Varişin³¹⁹ ve Kızılmeşhed’dir³²⁰.

Varişan Nahiyesi’ne bağlı köylerin büyük çoğunluğu boş köy statüsündedir. 1574 tarihli tahrir defteri icmal olduğundan köylerin nüfusu hakkında bilgiye ulaşamıyoruz. Fakat 1588 tarihli tahrirde 76 ve 1595 tarihli tahrirde ise 79 tane köyün boş köy statüsünde olduğunu görmekteyiz. Geriye kalan köylerden 1588’de 11, 1595’te ise 17 köye vergi veren nüfusa ait kayıt bulunmaktadır. Bu köylerin 74 tanesi her iki tahrirde de aynıdır. Aşağıdaki tabloda Varişan Nahiyesi’ne bağlı köylerin 1588-195 tarihlerindeki listesi yer almaktadır.

Tablo 7. 1588 Tarihinde Varişan Nahiyesi’nde Köylerin Listesi

1588	Boş köyler
	Karapınar Kavaklı Kıgıvank Pırhasan Kurucavıran Ümidim Musa Mağara Ağılık Şunik Katranlı Arındost Kırkpınar Akviran Oğuzviran

³¹⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 5b., BOA. TD. NO: 669, s. 150.

³¹⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 7a., BOA. TD. NO: 669, s. 157.

³¹⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 12b., BOA. TD. NO: 669, s. 166.

³¹⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 15b., BOA. TD. NO: 669, s. 170.

³¹⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 5b., BOA. TD. NO: 669, s. 154.

³²⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 15b., BOA. TD. NO: 669, s. 169.

Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimleri n yaşadığı köyler	Müslim-gayrimüslimlerin			
Çürük Kesen Mihrican Azadkom Sos Boyalu Kamuşlu	Terkişen Varişin Salut-ı küçük Asboğa Macarşin Kıgıvank Geçüd-ü sufla Koşakünbed Kızılcayır Karapınar-ı diğer Kesikkünbed	Koşakilise	Karkend Salut-ı diğer Karacakale Karagöç Saçlar Saruk Çatviran Tebrizcik Karapınar Koşapınar Porsuk Kırnkaya Bulamaç Kendik Yedrevanis Fıravuz Kızılcubuk Gölpınar Geçüd-ü ulya Karakurgan Kızılkilise	Türnik Kufe Boyad-ı sufla Akpınar Tebrizcik Dedik Harkilise Kozan Camlukilise Erkekli Haçerlü Bozatlü Camuşlu Karandak Salut-ı küçük Modasin Yakutkilise Balabaz Kulavuz Zari,s Ekizce	Yolgeçen Ahuri Türnik-i diğer Başköy Zaris-i diğer Deyr-i Döşkaya Haleb Karkeset Susuz Arab Çürük Sertdere Teberveli Hızircık Kırkpınar Sarut Yenice Gökçe Poşuk Dadyan

Tabloda Müslüman köy başlığı altında yazılan köyler nüfus kısmında söz ettiğimiz üzere bennâk ya da mücerred kayıtları değil reâyâ başlığı altında değerlendirdiğimiz şahıslara aittir. Zemîn ve çiftlik tasarruf eden sınırlı sayıdaki kişileri öşür vergisi vermeleri açısından Müslüman köyü başlığı altında yazmak daha doğrudur.

Tablo 8. 1595 Tarihinde Virişan Nahiyesi'nde Köylerin Listesi

1595		Boş köyler			
Gayrimüslimleri n yaşadığı köyler	Karkend	Türnik	Yolgeçen	Karapınar	
Terkişen	Salut-ı diğer	Kufe	Ahuri	Kavaklı	
Varişin	Karacakale	Boyad-ı sufla	Türnik-ı diğer	Kıgıvank	
Salut-ı küçük	Karagöç	Akpınar	Başköy	Pirhasan	
Azadkom	Saçılar	Tebrizcik	Zaris-ı diğer	Kurucaviran	
Sos	Saruk	Dedik	Deyr-ı Döşkaya	midim Musa	
Boyalu	Tebrizcik	Harkilise	Haleb	Mağara	
Kamışlu	Karapınar	Kozan	Karkeset	Ağlılık	
Asboğa	Koşapınar	Camlukilise	Susuz	şunik	
Macarşin	Koşapınar	Erkekli	Arab	Katranlı	
Kıgıvank	Porsuk	Hançerli	Çrtk	Arındost	
Koşaknbed	Kırankaya	Bozatlı	Sertdere	Kırkpınar	
Karapınar-ı diğer	Kendik	Camuşlu	Teberveli	Akviran	
Kesiknbed	Yedrevanis	Karandak	Hızırcık	Oğuzviran	
Çatviran	Fıravuz	Salut-ı küçük	Kırkpınar	Çrtk	
Ağcakilise	Kızılçubuk	Modasin	Sarut	Kesen	
Koşakilise	Glpınar	Yakutkilise	Yenice		
Bulamaç	Karakurgan	Balabaz	Gökçe		
Geçd- ulya	Kızılkilise	Kulavuz	Poşuk		
	Geçd- sufla	Zari,s	Dadyan		
	Mihrican	Ekizce			
	Kızılçayır				

Tabloda görüldüğü Ėzere 1595 yılı itibariyle yukarıda reâyâ kategorisinde yer alan ve Müslüman köyü olarak geçen köyler artık bulunmamaktadır. Bununla birlikte boş köy sayısında tahrirler arasında eşitlik söz konusudur. Fakat tahrirler arasında, kaydı yapılmış olan boş köyler değişiklik göstermektedir. Bunlardan en dikkat çekeni ilk tahrirde nahiyenin nüfus bakımından en kalabalık ve gayrimüslim köyü olan Kızılçayır³²¹ Köyü'dr. 66 kişinin kaydının olduğu bu köyde bir sonraki tahrirde nüfusa dair kayıt bulunmamaktadır ve boş köy

³²¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 11a-11b., BOA. TD. NO: 669, s. 164.

statüsüne geçmiştir.³²² Yine aynı şekilde Geçüd-i Süfla³²³ köyü de bu şekildedir. Benzer durum Müslüman köylerinde de görülmektedir. Örneğin 1588’de Müslüman nüfusun barındığı köyler olan Çürük³²⁴, Kesen³²⁵ ve Mihrican³²⁶ köylerini son tahrirde boş köy statüsünde görmekteyiz. Diğer taraftan Azadkom, Boyalu, Sos, Kamuşlu köyleri ise gayrimüslim köy kategorisine geçmiştir. Böylece nahiyede Müslüman nüfusa ait vergi kaydı olan köy kalmadığını söyleyebiliriz.

“Geçüd-i Ulya”³²⁷ Köyü’nde 1588 tarihli tahrirde nüfus kaydı olmayıp ve köy sadece vergi hâsılatıyla yazılmışken 1595 tarihli tahrirde 8 ispenç vergisi veren erkek kaydı görmekteyiz. Yine Çatviran³²⁸ ve Kiğvank³²⁹ köyleri de buna örnek diğer iki köydür. Dolayısıyla buranın artık ikamet edilen bir köy olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan nahiyenin tek müslim- gayrimüslim köyü olan Koşakilise³³⁰ köyü de son tahrirde Müslüman nüfusunu kaybederek gayrimüslim nüfuslu köy statüsüne geçmiştir.

Virişan Nahiyesi’ne bağlı köylerin sayısına ve isimlerine baktığımızda burada bir devamlılığın olduğunu söylemek mümkündür. Bölgenin coğrafi mekân üzerindeki yerleşmeleri olan köylerin yarıdan fazlası son tahrire kadar kendini muhafaza etmiştir. Virişan Nahiyesi’ne bağlı köylerin 1574’ ten 1588’ e ve ardından da 1595’ e kadar varlığını koruyan 59 adet köyün isimleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

³²² Defterlerde “hâlî ani'r-re'âyâ” ifadesinin kullanıldığı köyler boş köylerdir. Bu durum, “*Ve bazı karyeler derbend yerinde vâki olub ve sengistan ve teng yerlerde olub me'aşları muzayaka üzere iken âyende ve revende gayet kesret üzere üzerlerine konub bu sebepten ekseri perâkende olub ol makule mahûf yerler hâli kalduğunu bildirmişsin*” şeklinde yazılmış ve Divan-ı Hümayun’a gönderilen raporda açıkça görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/ 2 (1940), s. 232.

³²³TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 12b., BOA. TD. NO: 669, s. 166.

³²⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 7a., BOA. TD. NO: 669, s. 157.

³²⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 9b., BOA. TD. NO: 669, s. 160.

³²⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 11b., BOA. TD. NO: 669, s. 164.

³²⁷BOA. TD. NO: 669, s. 63.

³²⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 8a., BOA. TD. NO: 669, s. 158.

³²⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 16b., BOA. TD. NO: 669, s. 171.

³³⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 9a-9b., BOA. TD. NO: 669, s. 160.

Tablo 9. 1575, 1588 ve 1595 Tarihlerinde Virişan Nahiyesi'ne Bağlı K yler

Salut-1 küçük	Bulamaç	Erkekli	Hızırcık
Karkend	Yedrevanis	Camuşlu	Kesikkünbed
Terkişen	Kızılcubuk	Salut-1 küçük	Kırkpınar
Karacakale	Kiğvank	Yakutkilise	Yenice
Karagöç	G�lpınar	Balabaz	Gökçe
Saçılar	Geç�d-i ulya	Kulavuz	Karapınar
Saruk	Karakurgan	Zaris	Kavaklu
Sos	Kızılkilise	Ekizce	Mağara
Boyalu	K�fe	Yolgeçen	Ağılık
Kamışlu	Akpınar	Ahuri	Katranlu
Karapınar	Dedik	Haleb	Arındost
Koşapınar	Harkilise	Karkeset	Kırkpınar
Porsuk	Koşak�nbed	Susuz	Akviran
Asboğa	Kozan	Arab/Azad	Oğuzviran
Kırankaya	Camlukilise	Karapınar	

3. 2. 1. 2. Döşkaya Nahiyesi

Allahuekber Dağları'nın bir uzantısı konumundaki Döşkaya aynı zamanda Türk-Gürcü mücadelesinde bir sınır teşkil etmiştir. Burası her ne kadar bir sıradağ uzantısı olsa da ekseriyetle d zliktir. 15.yüzyılda Karakoyunlu ve Akkoyunlu mücadelesinde Akkoyunlular'ınD şkaya'da aldıkları darbe oldukça önemlidir. Bu sayede Akkoyunlular daha önce aldıkları Erzurum'a kadar geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu ve bundan sonraki tarihlerde de Döşkaya sık sık önemli olayların merkezi olmuştur.³³¹

Yukarıda Virişan Nahiyesi ile birlikte Döşkaya da Kiği Sancağı'ndan gelen halkla birlikte şenlendirilmeye çalışılmıştır. Bunu tasdik eder nitelikte 1574 tarihli tahrirde rastladığımız köyün adı Erkene-i Kiği'dir.³³²

³³¹ G rsol Solmaz, "Akkoyunlular'ınKarakoyunlular'a Karşı Döşkaya Saldırısı", *A. . Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 37, Erzurum, 2008,s. 241-243.

³³²  zt rk, a.g.e, s. 111.

Tablo 10. Döşkaya Nahiyesi Yerleşim Yerleri

Defterin tarihi	Toplam köy Sayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Çiftlik	Boş köy sayısı	Mezra	Çayır	Zemin
1574	71	–	–	–	–	–	–	–	–
1588	70	5	18(%25)	6 (%8,5)	7	41(%58)	18	6	12
1595	65	1	13 (%20)	3	–	48(%73)	13	–	–

Tabloda da görüldüğü üzere zaman için Döşkaya Nahiyesi'ne ait yerleşim yerlerinin sayısında azalma görülmektedir. İlk etapta 1574 tarihli icmal defterinde 71 olan kayıtlı köy sayısı 1595 yılına gelindiğinde 65'e düşmüştür. Döşkaya'ya bağlı Öyük³³³, Atrasyun³³⁴, Bersini³³⁵, Yenice³³⁶, Boğazdere³³⁷, Datlucak³³⁸ köyleri 1595 tarihli tahrirde bulunmamaktadır. Bunun tam tersi olarak, 1588'de kaydı olmayıp 1595'te kayıtlı 1 adet köy bulunmaktadır. Adı Karsin³³⁹ olan bu köye ait nüfus bilgisi ise bulunmamaktadır.

Bununla birlikte boş köy, çiftlik, mezra, çayır ve zemin gibi yerleşmelerin sayıca az oluşundan bu yerleşmeler değerlendirilmenin dışında bırakılmıştır. Yine tabloda belirtildiği şekliyle mezra sayısında da azalma görülürken zemin, çiftlik ve çayır gibi yerleşimler tamamen ortadan kalkmıştır.

³³³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 19a.

³³⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 19b.

³³⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 21b.

³³⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 25a.

³³⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 25a.

³³⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 27b.

³³⁹ BOA. TD. NO: 669, s. 180.

Tablo 11. 1588 Tarihinde Döşkaya Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1588					
Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslim-gayrimüslimlerin ortak yaşadığı köyler	Boş köyler		
Siron Yaycılar Eskikadı Ağcakilise Otagalı	Beyköy Sarucular Yedikilise Karcuğu Depeli Kargalık Söğüdlar Bersini Sinular Uzun Mikail Çatalkale Kızılca kale Koçhisar Selman Kapulukilise Mohrul Halid	Karakale Bozkuş Karaağıl Çebraz Parasor Haziri	Bertah Öyük Atrasyun Tosik Tüstük Bostanlı Mağaracık Karcuğu diğer Siyah Sinilar Urumcuk Köşbar Bersini Variton Çukurçam Bedrik Kuyulu Yenice Boğazdere Manoçar Dökmeztoprak	Zadik Gerdekkaya Sekülü Marsad Kazancık Karacaviran Toykun Serdan Ağcağıl Koşapınar Demürciköy Yassıca Venşa Kabarık Kuruçam Tuzluca Sabuncu Setehan Keçigöz	Datluca

Tablo 12. 1595 Tarihinde Döşkaya Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1595		Boş köyler			
Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslim-gayrimüslimlerin ortak yaşadığı köyler	Tosik	Zadik	
Yaycılar	Beyköy Sarucular Yedikilise Karcuğu Sinular Uzun Mikail Çatakale Koçhisar Selman Bertah Bostanlı Mağaracık	Karakale Parasor	Tüsük Tüsük Karcuğu diğer Siyah Sinilar Uruncuk Köşbar Bersini Variton Çukurçam Bedrik Kuyulu Manoçar Dökmeztoprak Depeli Kargalık Otagalu Haziri Karsin Halid Ağcakilise	Gerdekkaya Sektüli Marsad Kazancık Karacaviran Toykun Serdan Ağcağıl Koşapınar Demürciköy Yassıca Venşa Kabarcık Kuruçam Tuzluca Sabuncu Setehan Keçigöz	Siron Söğüdler Bozkuş Kızılcakale Karaağıl Çebraz Kapulukilise Mohrul Eskikadı

Tablolara bakıldığında 1588' de boş köy sayısı yani sadece hâsılatı yazılan köyler 41 iken bu sayı dönemin sosyo-ekonomik durumuna bağlı olarak 1595' te artmış ve 48'e kadar yükselmiştir. Nüfusa dair bir bilginin olmadığı boş köylerin

30 tanesi iki tahrirde de ortaktır. Buna karşın köylerin bazıları zaman içinde statü değiştirmiştir. Örneğin; 1588 tarihinde boş olan 3 köyde bir sonraki tahrirde şahıs adı yazılmıştır. Bunlar; Bertah³⁴⁰, Bostanlu³⁴¹ ve Mağaracık³⁴² köyleridir. Bu örneğin aksi olan köyler de vardır. 1595 tarihli tahrirde bir öncekine tahrirde karşın boşalan 13 köy bulunmaktadır. Bunlar da; “Depelü, Kargalık, Siron, Söğüdlar, Bozkuş, Kızılca kale, Karaağıl, Çebraz, Kapulukilise, Mohrul, Eskikadı, Ağcakilise, Haziri”³⁴³ köyleridir.

Değerlendirilmesi gereken diğer bir konu da DöşkayaNahiyesi’ne ait köylerden sadece bir tanesinde Müslüman nüfus olmasıdır. Çebraz³⁴⁴ isimli köyde 1 adet bennâk kaydı bulunmaktadır. Çebraz Köyü 1595 tarihli kayıta mevcut nüfusunu kaybetmiş ve boş köy statüsüne geçmiştir. Bu köy dışında nüfus kaydı olan köylerin hepsi gayrimüslim köyleridir. Buna ilave olarak Datlucak³⁴⁵ Köyü 1574 ve 1588 tahrirlerinde kayıtlıyken, son tahrirde kaydı yoktur.

Bununla birlikte 1574’ten 1595’e kadar geçen süreçte üç tahrirde de adı değişmeyen ve konumunu koruyan köyler bulunmaktadır. Bu köylerin sayısı 35’tir. Aşağıdaki tabloda bu köylere ait liste yer almaktadır.

Tablo 13. 1575, 1588 ve 1595’te Döşkaya Nahiyesi’nde Adı Kayıtlı Köyler

Beyköy	Kızılca kale	Manoçar
Sarucalar	Karaağıl	Dökmeztoprak
Karakale	Mağaracık	Zadik
Karcuğu	Çebraz	Gerdekkaya
Depelü	Mohrul	Karacaviran
Bostanlu	Eskikadı	Toykun
Kargalık	Halid	Ağcaağıl
Siron	Ağcakilise	Koşapınar
Bozkuş	Otagalu	Demürciköy
Uzun	Karcuğu diğer	Tuzluca
Mikail	Tosik	Datlucak

³⁴⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 18b.

³⁴¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 20b.

³⁴²TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 24b.

³⁴³BOA. TD. NO: 669, s. 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190.

³⁴⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 24b.

³⁴⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 27b.

Çatalkale	Yenice	
-----------	--------	--

3. 2. 1. 3. Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik Nahiyeleri

Kars Sancağı'nda bulunan bu üç nahiyeye ait bilgiyi 1588 tarihli defterden almaktayız. Dolayısıyla nüfus, yerleşme veyahut iktisadi yapılarını incelerken bu nahiyeleri farklı kayıtlarla karşılaştırma şansımız olmamıştır. Bu sebeple tek kayda sahip bu üç nahiyeyi kendi içlerinde karşılaştırmalı bir şekilde irdelemek faydalı olacaktır.

Tablo 14. Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik Nahiyeleri Yerleşim Yerleri

	Aridos	Kurudöşka ya	Berdik
Toplam Köy Sayısı	50	51	54
Müslüman Köy Sayısı	25 (%16)	22 (%12)	15 (%10)
Gayrimüslim Köy Sayısı	6 (%4)	6 (%4)	7 (%5)
Müslim- Gayrimüslim Ortak Köy Sayısı	–	4 (%3)	9 (%6)
Çiftlik	7 (%15)	16 (%33)	25 (%52)
Boş Köy Sayısı	19 (%12)	19 (%12)	23 (%15)
Mezra	10	1	8
Zemin	138 (%49)	109 (%39)	36 (%13)
Çayır	1	4	21

Tablodan anlaşılacağı üzere üç nahiyenin de köy sayıları birbirine çok yakındır. Bu nahiyelere bağlı köylerin nüfus oranlarına birinci bölümde değinmiştik. Diğer iki nahiyede olduğu gibi burada da reâyâ başlığı altında “hüccet-i şer‘iyye öşrün virür” şeklindeki kayıtlar tek tek sayılmak suratiyle Müslüman köyü adı altında yazılmıştır.

Nahiyelere ait kayıtlardan hareketle belirtmemiz gereken bir başka husus da bu köylerdeki “zemin”³⁴⁶ sayısının fazlalığıdır. Demir çalışmasında bunu “*tarıma yeni açılan araziler, ya da var olan toprağın parçalanması*” şeklinde ifade etmektedir.³⁴⁷

Çalışma konumuz olan Kars ve Küçük Ardahan Sancakları dönem ve konum itibariyle sürekli Osmanlı-Safevi rekabetinin ortasında olmuşlardır. Bu durum, bölgenin sosyal ve ekonomik, siyasi, askeri gibi birçok alanda hareketliliğine sebep olmuştur. İncelediğimiz bu üç nahiyede köy sayısı nüfusa nazaran oldukça fazladır. Nüfusun birkaç köyde yoğunlaştığı bu nahiyelerde, arazi daha çok ekip biçmek adına zeminlere dönüştürülmüştür. Nüfus kısmında incelediğimizde en kalabalık nahiye Kurudöşkaya’dır. Akabinde Aridos ve Berdik nahiyeleri gelmektedir. Nüfusun yoğunlaştığı köylerde zemin sayısı azdır. Dolayısıyla ikamet az olduğu köy arazilerinin zemin olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

3. 2. 2. Kars Sancağı Genelinde Yerleşme ile Alakalı Bazı Tespitler

Kars Sancağı’na bağlı yerleşmeler arasında merkeze bağlı mahalle ve köyler ile Virişan, Döşkaya, Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyeleri bulunmaktadır. Sancağa ait mahalleler hakkında ayrıntılı bilginin kaydedilmemiş olması buraların genel yapıları hakkında bilgi edinmemizi engellemektedir. Bir başka husus da sancak merkezine bağlı yerleşmeler ile alakalı bilgiye sadece 1588 tarihli defterde ulaşılmasıdır. Bu durum yukarıda belirttiğimiz üzere Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyeleri için de geçerlidir. Bu tarihte sancak merkezi ve sancağa bağlı nahiyelerin yerleşme durumlarına bakacak olursak Kars Sancağı’na bağlı merkez köyler ve Döşkaya, Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyelerine bağlı köylerin yarısı, Virişan Nahiyesi’nde ise çok büyük bir bölümü boş köy statüsündedir. Buna rağmen Virişan ve Döşkaya nahiyeleri 3 defterdeki köy

³⁴⁶ “Nim çiftten az olan tarım arazilerine verilen addır”,bkz., Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 95. Öte yandan Halil İncalıcık “zemin”in diğer bir adının da “dönüm resmi” olduğuna dikkati çeker. Toprakla alakalı çift resminin en küçük halidir aynı zamanda. Bkz. İncalıcık, “Osmanlı’larda Raiyyet...”, s. 592.

³⁴⁷ Alpaslan Demir, “XV-XVI. Yüzyılda Turhal Kazası’nda Nüfus- Toprak İlişkisi”, *OTAM*, Bahar 2010, S. 27, s. 79.

sayılarına bakıldığında belli bir istikrara sahiptirler. Köy sayılarında az sayıda bir azalma olmuştur.

1588 tarihli defterde Müslüman ahaliye ait köylerin daha çok Kars sancak merkezi Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyelerinde olduğunu görmekteyiz. Fakat sonraki defterde bu nahiyelere ilişkin kayıtlar bulunmamaktadır. Bu durum, İran ile yapılan uzun savaşlar ve bozulan ekonomi gibi sebeplerle patlak veren Celali isyanlarından ötürü bölge halkında huzur kalmamasına ve çözümünü güvenli bölgelere göç etmeleriyle açıklanabilir.³⁴⁸

Defterlerde yer alan diğer bir yerleşim türü ise “kale yerleşimidir”. Türk-İslam Coğrafyası’nda ribatlar³⁴⁹ huduttaki stratejik noktalara kurulan ve önem arz eden, özellikle ilk zamanlarda cihad için gelen gönüllülerin toplandığı yapılarıdır.³⁵⁰ Bir hudut sancağı olan Kars’ta da bu şekilde kurulmuş yapı mevcuttur. 1588 tarihli defterde “karye-i ribât-ı kale-i Kars”³⁵¹ şeklinde kaydedilen ve sancağın en kalabalık köyünde, müslim-gayrimüslim ahali birlikte ikamet etmektedir. Önem arz eden diğer bir husus da Osmanlı Devletinde şehir anlamında kullanılan ve 200-300 hânelik bir yerleşim birimi olan “nefs”tir. Aynı zamanda bir sancağın veya kazanın da merkezi olabilir.³⁵² Çalışılan defterlere ait kaynaklarda nefis tabiri Kars Sancağı’na bağlı nahiyelerden Aridos³⁵³ ve Berdik’te³⁵⁴ kullanılmıştır. Nahiyenin merkezini ihtiva etmektedir.

Bütün geliri ziraat ve hayvancılığa dayalı olan köylerin, sınırlarını tayin etmek açısından etraflarındaki yerleşim yerleriyle birlikte ki bunlar 'başka bir köy

³⁴⁸ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 46; Mustafa Akdağ eserinde, celali fetretiyile birlikte köylünün iç bölgelerden doğuya doğru hatta Gürcistan’a kadar göç ettiklerinden, tahrir emini Ali Bey’ e gönderilen hatt-ı hümayunda bölgeye gelenlerden (bu yerlerin içinde Kars ve Ardahan da var) alınacak vergilerin mîri kaydolanması söylenmiştir. Fakat bu kadar uzak mesafelere göçün fazla olmadığını düşündüğünü ki vesikaların bu yönde olduğunu belirtmiştir. Asıl göçlerin önemli bir kısmının dağlara, şehir ve kalelere ve önemli bir kısmı da sancak değiştirmek suretiyle yapıldığını ifade etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali isyanları*, Barış Yayınları, Ankara 1999, s. 450-451.

³⁴⁹ Ribât; Sözlükte “düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak” anlamında masdar olan ribât kelimesi Kur’ân- Kerîm’de “ribâtü’l-hayl” (cihad için bağlanıp beslenen atlar) şeklinde geçer. İsmail Yiğit, “Ribât”, DİA, İstanbul 2008, C. 35, s. 76.

³⁵⁰ Selami Sönmez, “Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribatlar) Fonksiyonları”, KKEFD, 2007, S. 16, s. 297.

³⁵¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 30b.-31a.

³⁵² Ünal, *Osmanlı Sosyal*, s. 4.

³⁵³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 36b.

³⁵⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 55b.

mezra, çiftlik vb. yerleşim birimleri' ile kaydedilmeleri önemlidir.³⁵⁵ Kars Sancağı'na bağlı köylerin kaydında bir köyün yanındaki başka bir köyle birlikte “*nezd-i karye-i...*” şeklinde yazıldığını görmekteyiz. Bu duruma Kars Sancağı yerleşmelerini incelerken değinmiştik fakat diğer köylerin kayıtlarındaki sayı fazlalığından ötürü bu hususu bu bölümde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Defterlerde Kars sancak merkezine bağlı köylerin 13, Virişan'ın 53, Döşkaya'nın 34, Aridos'un 1, Kurudöşkaya'nın 6 ve Berdik'in 7 tanesinde bu şekilde kayıt yapılmıştır. Köylerin konumunu belirlemek adına etrafında bulunan nehir, dere gibi akarsularla birlikte kaydının yapıldığı görülmektedir. Örneğin; Kars'ta Kızılkilise köyü “*der-kurb-i nehr-i Azim*” şeklinde kaydedilmiştir.³⁵⁶ Diğer bir kayıta bu defa nehre değil ama başka bir köye yakın anlamında “*der-kurb-i...*” boşluğa köy adı gelecek şekilde yazılmıştır. Örneğin; “*karye-i Karavank der kurb-i Yarımkilise ma'a mezra'a-i Zantak...*”³⁵⁷ şeklinde kayıt da bulunmaktadır.

Sancakta aynı adla yazılmış köyler de vardır. Bunları ayırt etmek için ise ya “*nâm-ı diğer*” kalıbı ya da köy “*diğer*” adıyla birlikte yazılmıştır. Bu şekilde yapılan kayıtlar Virişan Nahiyesi'nde 11, Döşkaya'da 15, Kars sancak merkezinde 11, Aridos'ta 3, Kurudöşkaya'da 3 ve Berdik'te 3 tane köyde bu şekilde kayıt yapılmıştır. Örneğin Kars Sancağı'na bağlı Dikmetaş Köyü iki tanedir. Birinin “*Karye-i Dikmetaş nezd-i karye-i Kemazor*”³⁵⁸ diye diğerinin de “*Dikmetaş-ı diğer nezd-i karye-i Kamışlu*”³⁵⁹ şeklinde kaydedildiğini görüyoruz. Bir başka örnek Susuz Köyü gösterilebilir. Susuz adlı iki köyü ayırmak için yine “*Karye-i Susuz nâm-ı diğer Akyar*”³⁶⁰ şeklinde yazıldığını görmekteyiz.

3. 2. 3. Küçük Ardahan Sancağı'na Bağlı Nahielerde Yerleşim Yerleri

Küçük Ardahan Sancağı'na baktığımızda 1574 tarih kayıtlı defterden 1588 ve 1595 tarihli kayıtlara kadar dört nahiyeye ayrıldığını görmekteyiz. Her ne kadar

³⁵⁵ İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i...*s. 28.

³⁵⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 35a.

³⁵⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 34b.

³⁵⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 32a.

³⁵⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 32b.

³⁶⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 35a.

bu nahiyeler, köy sayısı ve barındırdıkları nüfus bakımından değişikliklere uğramış olsalar da idari bölünüş bakımından bir sürekliliğe sahip olduğu aşikârdır.

Küçük Ardahan Sancağına bağlı yerleşim yerleri içerisinde çiftlik, zemin, mezra gibi yerleşimlerin sayısı Kars Sancağı'na nazaran yok denecek kadar azdır. Bu durumu nahiye bazında inceleyebiliriz. Küçük Ardahan Sancağı'na bağlı nahiyeler Kuzey, Hoçuvan, Güney ve Germücek'tir.

3. 2. 3. 1. Kuzey Nahiyesi

Küçük Ardahan Sancağına bağlı Kuzey Nahiyesi, Göle'nin güney kısmını ihtiva etmektedir. Kuzey Nahiyesi diğer nahiyelere nazaran köy sayısı en fazla olan nahiyedir. 527 numaralı icmal defterinde nahiyeye bağlı 121 köyün adı yer almaktadır.³⁶¹ 1588'de bu sayı 99' a, 1595'te ise 94' e düşmüştür. 52 adet köy son iki tahrirde de sadece vergi hâsılatlarıyla yazılmıştır.

Tablo 15. Kuzey Nahiyesi Yerleşim Yerleri

Defterin tarihi	Toplam köy Sayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Boş köy sayısı
1574	121	-	-	-	-
1588	99	19 (%19)	6 (%6)	15 (%15)	59 (%59)
1595	94	30 (%31)	4 (%4)	8 (%8)	52 (%55)

³⁶¹ Öztürk, a.g.e, s. 21-24.

Tablodan görüldüğü üzere 1574'ten 1595' geçen sürede nüfus köy sayısında bir düşüş yaşanmıştır. Bununla birlikte nüfusa bağlı olarak köylerin kategorisinde önemli değişiklikler olmuştur. Özellikle Müslümanların yaşadığı köylerin sayısı 1595 yılına gelindiğinde artış göstermiştir. Nahiye zemin ve çiftlik türü yerleşimler yok denecek kadar az olduğundan bunlar değerlendirme dışında tutulmuştur. Mezralar ise hem sayılarının az olması hem de çalışmanın mezra başlığı altında değerlendirildiğinden burada tekrar yazmaya gerek görülmemiştir.

Yerleşim yerlerinin sürekliliği noktasında baktığımızda 1574'ten 1588'e kadar geçen süre zarfında ve yapılan tahrirlerde 47 tane köyün adı değişmezken bu sayı 1595'te 45'e düşmüştür. Bunun sebebi de 2 tane köyün yerleşim yeri olmaktan çıkmasıdır. Aşağıdaki tabloda bu köylerin adları yer almaktadır.

Tablo 16. 1574, 1588 ve 1595'te Kuzey Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler

Demürkapı	Karşar-1 Küçük	Canibey
Demürkapu-y1 Küçük	Hindistan	Elbistan
Bazar	Agosper	Mağaracık
Lalaverkanis	Çersek	Koşa Akpınar
Arpayemez	Kızılkilise	Sokampış
Hoşdülbend	Karacaviran	Panik
Kela-y1 Kemer	Tatraköş	Tekesor
Pilomeri	Kömek	Haret
Küçükkünbed	Kömüd	Başviran
Büyükkünbed	Geçüd	Lam Nişadır-1 Büzürg
Horasan	Akpınar	Çatal* (1595'te yok)
Lavarşahan	Küçük Sargun	Sürmelü
Salut-1 Büzürg	Şavköş	Akkilise*(1595'te yok)
Kirin	Depecük	Salut-1 vasat
Salut-1 Küçük	Bozdoğan	
Karşar-1 Büzürg	Karakaya	

Yerleşim yerleriyle alakalı diğer bir husus ise, sahip olduğu nüfusun yapısal olarak değişmesidir. Dolayısıyla yukarıda sayısal olarak verilen köylerde meydana gelen bu değişiklik aşağıdaki tabloya şu şekilde yansımıştır.

Tablo 17. 1588 Tarihinde Kuzey Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1588					
Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslim-gayrimüslimlerin ortak yaşadığı köyler	Boş köyler		
<p>Kesniç Demürkapu-yı küçük Arpayemez Setve Pilomeri Büyükkünbed Lavarşahan Magrokazak-1 büzürg Salut-1 küçük Kuzvank Çersek Tatraköş Sapaçor Mudamnahı Lambasavur Kürdali Rengeriç Şavköş Küçük Sargun</p>	<p>Sekamnaho Hoşdülbend Orsug Karşar-1 büzürg Elbistan Bahridor</p>	<p>Demürkapı Altınbulak Noşıkkiğ Salut-1 büzürg Merdeli Dedeşin Türam Penek Kızılkilise Kömek Sekyon Çatal Mozaran Çardak Salut-1 vasat</p>	<p>Nordanik Bazar Sadrakis Lalaverkanis Garak Okam-1 büzürg Mavkadu Kela-yı kemer Küçükkünbed Horasan Kirin Karşar-1 küçük Kömad Agosper Karacaviran Vardistan Egesor Meşiş Geçüd Akınar Alakilise</p>	<p>Elhuri Depecük Bozdoğan Karakaya Canibey Denil Lukik Karahor Şorah Osratıs Çunpur Haytos Başkarakale Pirsaran Mağaracık Tavdakara Koşaakpınar Sokampiş Abul Panik Sepik</p>	<p>Tekeşor Haret Başvıran Toprakkale Lamnişadır- ibüzürg Garak-1 diğer Satumpare Piruh Göndahor Sürmeli Dadorhanı Yaycıpir Çatvıran Akkilise Kirkükilise Hindistan Kömüd</p>

Tablo 18. 1595 Tarihinde Kuzey Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1595		Müslim-gayrimüslimlerin ortak yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslümanların yaşadığı köyler	Boş köyler	
<p>Keseniç Demürkapu-yı küçük Arpayemez Setve Pilomeri Büyükkünbed Lavarşahan Magrokazak-1 büzürg Salut-1 küçük Kuzvank Çersek Sapaçor Lambasavur Kürdali Rengeriç Salut-1 vasat Nordamik</p>	<p>Altınbulak Noşikkıg Salut-1 büzürg Vardistan Sekyon Şavköş Elbistan Çunpur Kömüd Demürkapı Sekamnahö Orsug Küçük Sargun</p>	<p>Penek Depectük Çatal Mozaran</p>	<p>Merdeli Dedeşin Türam Kızılkilise Kömek Karşar-1 büzürg Tatraköş Mudamnahı</p>	<p>Bazar Sadrakis Lalaverkanis Garak Okam-1 büzürg Mavkadu Kela-yı kemer Küçükkünbed Horasan Kirin Karşar-1 küçük Kömad Agosper Karacaviran Eğesor Meşiş Geçüd Akpınar</p>	<p>Elhuri Bozdoğan Karakaya Canibey Denil Lukik Karahor Şorah Osrahis Haytos Başarakale Pirsarar Mağaracık Köşaaqpınar Sokampiş Abul Panik Alakilise</p>	<p>Tekesor Haret Başvıran Toprakkale Lamnişadır- ibüzürg Garak-1 diğer Satumpare Pıruh Göndahor Sürmelü Dadorhanı Yaycıpir Hoşdülbend Hindistan Bahridor Sepik</p>

1588'de boş köy olan Nordanik³⁶², Çunpur³⁶³, Vardistan³⁶⁴, Kömüd³⁶⁵ köyleri sonraki tahrirde Müslüman nüfusa sahiptir. Yine boş köy olup son tahrirde gayrimüslim nüfusun yaşadığı köyler grubuna giren Depectük³⁶⁶ Köyü vardır. 1588'de gayrimüslim köyleri olan Orsug³⁶⁷, Elbistan³⁶⁸, Sekamnah³⁶⁹, Karşar-ı Büzürg³⁷⁰ de nüfus değişmiş ve bu köylerde nüfus yapısı Müslüman olmuştur. Noşikkiğ³⁷¹, Altınbulak³⁷², Salut- ı Büzürg³⁷³, Sekyon³⁷⁴, Demürkapu-i Büzürk³⁷⁵ köyleri ise ortak köy iken Müslümanların yaşadığı köy statüsüne gelmiştir. Bunların yanı sıra müslim ve gayrimüslim köyü olan Mozaran³⁷⁶ ve Penek³⁷⁷ köyleri son tahrirde Müslüman nüfusunu kaybetmiş ve gayrimüslim köyü grubuna girmiştir. Bahridor³⁷⁸ Köyü gayrimüslim köyü iken boş köy statüsüne geçmiştir. Öte yandan Tatraköş³⁷⁹ ve Mudamnahı³⁸⁰ köyleri Müslüman nüfusun yaşadığı köyler iken müslim-gayrimüslim köy sınıfına girmişlerdir. Ayrıca 1588'de yer alan 5 köy 1595 tarihli tahrirde yer almamıştır. Bunlar; “Çardak³⁸¹, Tavdakara³⁸², Çatviran³⁸³, Akkilise³⁸⁴ ve Kirlükilise³⁸⁵”dir. Bu köyler nüfus barındırmayan köyler olduğu için varlıkların uzun süre koruyamamış olmaları mümkündür.

³⁶²TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 80b., BOA. TD. NO: 669, s. 100.

³⁶³TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 93a., BOA. TD. NO: 669, s. 121.

³⁶⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 89a., BOA. TD. NO: 669, s. 114.

³⁶⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 89b., BOA. TD. NO: 669, s. 114.

³⁶⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 91b., BOA. TD. NO: 669, s. 119.

³⁶⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 82b., BOA. TD. NO: 669, s. 103.

³⁶⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 93a., BOA. TD. NO: 669, s. 121.

³⁶⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 81a., BOA. TD. NO: 669, s.101.

³⁷⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 86a., BOA. TD. NO: 669, s. 109.

³⁷¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 84a., BOA. TD. NO: 669, s. 106.

³⁷²TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 83a., BOA. TD. NO: 669, s. 104.

³⁷³TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 85a., BOA. TD. NO: 669, s. 107.

³⁷⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 89a., BOA. TD. NO: 669, s. 113.

³⁷⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 80b-81a., BOA. TD. NO: 669, s. 100- 101.

³⁷⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 93b., BOA. TD. NO: 669, s. 114.

³⁷⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 87b., BOA. TD. NO: 669, s. 122.

³⁷⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 95b.

³⁷⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 88b., BOA. TD. NO: 669, s. 112.

³⁸⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 90a., BOA. TD. NO: 669, s. 115.

³⁸¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 94a.

³⁸²TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 94b.

³⁸³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 96b.

³⁸⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 96b.

³⁸⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 96b.

3. 2. 3. 2 Güney Nahiyesi

1574 tarihli icmal defterinde Güney Nahiyesi'ne bağlı 65 adet köy varken, 1588'de bu sayı 49'a düşmüştür ve 1595'te de mevcut köy sayısı aynıdır. 1588 ve 1595 tarihli tahrirlerde köy sayıları aynıdır fakat 1595 tarihli defterde Güney Nahiyesi'ne ait köylerin yazıldığı fihrist kısmında “karye-i Ribat-ı Kal'a-i Göle-i Ulya, hâlîani'r- re'âyâ, tâbi'-i Güney”³⁸⁶ şeklinde kaydı yapılan köy daha sonra köylerin ayrıntılı yazıldıkları kısımda yer almamıştır.

Nahiye ait köylerin sadece iki tanesinde mezra kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Göle-i Süfla³⁸⁷ köyüdür. Mezrası Serkırankalesi ile birlikte 1588 ve 1595 tahrirlerinde kaydı yapılmıştır. Diğer ise Mekyon³⁸⁸ köyüdür. Buraya ait mezranın adı da Karagöç'tür. 1588 tarihli tahrirde çiftlik ve çayır kaydının görüldüğü sadece bir köy bulunmaktadır. Bu da Süleyman³⁸⁹ köyüdür.

Nahiyede aynı isme sahip iki köyü ayırd etmek için “diğer” kelimesi kullanılmıştır. Örneğin; Avadis-i Çala Köyü'nden iki tane vardır ve ikincisi “karye-i Avadis-i Çala-i diğer”³⁹⁰ şeklinde kaydedilmiştir.

Tablo 19. Güney Nahiyesi Yerleşim Yerleri

Defterin tarihi	Toplam köy Sayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Boş köy sayısı
1574	65	–	–	–	–
1588	49	1	11 (%22)	13 (%26)	24 (%49)
1595	49	6	9(%18)	8 (%17)	26 (%53)

³⁸⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 69b.

³⁸⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 70a., BOA. TD. NO: 669, s. 83.

³⁸⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 72a., BOA. TD. NO: 669, s. 86.

³⁸⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 77b.

³⁹⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 72a., BOA. TD. NO: 669, s. 86.

Tabloda görüldüğü üzere son iki tahrirde köy sayısı değişmemiş ve bununla birlikte son iki tahrirde ortak olan 23 köy sadece vergi yekûnlarıyla yazılmıştır. Geriye kalan köylerin statüsü nüfuslarıyla ilintili olarak değişmiştir. Aşağıdaki tablolarda 1588 ve 1595 tahrirlerine ait köylerin değişen durumlarını daha ayrıntılı olarak görmekteyiz.

Tablo 20. 1588 Tarihinde Güney Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1588		Müslim- gayrimüslimlerin ortak yaşadığı	Müslimlerin yaşadığı köyler	Müslümanların yaşadığı köyler	Boş köyler
Süleyman	Göle-i Süfla Poladbey Özkişise Sasadilü BusiharNikol Hava-i Küçük Zenabezani Çomakçıları Magoliskav Uzun-i Ulya Sargun-i Büzürk	Göle-i Vasat Türkşan Küçükköy Hava-i Büzürk Berderkişise Varkis Dinkalo Siralik Modralik Dörtkişise Asorşip Sadraçur	Göle-i Ulya Kuruzemenda Avadis-i Çala Karabağ Karabağ-ı Küçük Değer-i Büzürk Sosan-i Küçük Karaşut Hotanköy Şirrevan Sepedola	İkvanik Gursevhan Vardirkevar Dinkastav Varekser Mosik Otamköy Değer-i Küçük Muhoh Hoça Samiro	

Tablo 21. 1595 Tarihinde Güney Nahiyesi' nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1595		Müslim- gayrimüslimlerin ortak yaşadığı	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslümanların yaşadığı köyler	Boş köyler
		Göle-i Vasat Türkşan Hava-i Büziürk Varkis Siralik Dörtkilise Asorşip Sardaçur Hava-i Küçük Çomakçılar	Göle-i Süfla Poladbey Özkişise Sasadilü BusiharNikol Uzun-ı Ulya Sargun-ı Büziürk Harabrüş Modralik	Süleyman Dinkalo Küçükköy Berderkilise Zenabezani Busihar Nikol	Dğer-i Büziürk Sosan-ı Küçük Karaşut Hotanköy Dinkastav Varekser Mosik Otamköy Sepedola Muhoh Hoğa Samiro Magoliskav Ribat-ı Kal'a-i Göle-i Ulya Kuruzemenda İkvanik Gurseghan Vardirkevar Avadis-i Çala Karabağ Karabağ-ı Küçük Dğer-i Küçük Şirrevan

1588 tarihli tahrirde ait tabloda 3 adet köyde şahıs adı varken 1595'te bu köyler boş köy sınıfına girmiştir. Bunlar; Magoliskav³⁹¹, Asorşip³⁹²ve Sardaçur³⁹³ köyleridir. Dinkalo³⁹⁴, Küçükköy³⁹⁵, Berderkilise³⁹⁶ köyleri müslim-gayrimüslim köylünün bir arada yaşadığı köyler iken gayrimüslim nüfus kalmamış ve köyler Müslüman köyü konumuna geçmişlerdir. Zenabezani³⁹⁷ Köyü gayrimüslim köyü iken Müslüman köyü olmuştur. Buna ilave olarak Çomakçılar³⁹⁸ Köyü gayrimüslim yapıdan çıkıp ortak köy konumuna geçmiştir.

³⁹¹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 75a., BOA. TD. NO: 669, s. 91.

³⁹² TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 78b., BOA. TD. NO: 669, s. 96.

³⁹³ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 78b., BOA. TD. NO: 669, s. 96.

³⁹⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 75b., BOA. TD. NO: 669, s. 91.

³⁹⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 72b., BOA. TD. NO: 669, s. 87.

³⁹⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 74a., BOA. TD. NO: 669, s. 89.

³⁹⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 74a., BOA. TD. NO: 669, s. 89.

³⁹⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 74b., BOA. TD. NO: 669, s. 90.

1588 tahririnde tek Müslüman köyü Süleyman³⁹⁹ Köyü iken 1595’ te bu sayı 5’e çıkmıştır. Sonuç olarak 8 köyde konum değişikliği olmuştur. Bu durum aslında Güney Nahiyesi’nde köylerin statü itibariyle bir istikrar sağladığını göstermektedir.

Nüfus kısmında da değinildiği üzere Güney Nahiyesi’nde artan Müslüman nüfusla paralel olarak 1595 tarihli son tahrirde Müslüman köylerinde sayıca artış görülmektedir. Öte yandan 1574, 1588 ve 1595 tahrirlerinde devamlılığını sürdüren 19 adet köy bulunmaktadır. Bunlar da aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 22. 1574, 1588 ve 1595 Yıllarında Güney Nahiyesi’nde Adı Kayıtlı Köyler

Göle-i Vasat	Vardirkevar	Hava-i Küçük	Dinkalo	Dörtkilise
Göle-i Süfla	Mekyon	Hava-i Büzürk	Dinkastav	Değer-i Küçük
Kuruzemenda	Avadis-i Çala-i diğer	Berderkilise	Sargun-ı Büzürk	Sepedola
Sasasilü	Karabağ-ı Küçük	Zenabezani	Süleyman	

3. 2. 3. 3 Hoçuvan Nahiyesi

527 numaralı icmal defterinde Hoçuvan Nahiyesi’ne bağlı 66 adet köyün adı yer almaktadır. Bu sayı sonraki tahrir defterlerinde 55 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu köylerden 16 tanesinde sayıca az olmakla beraber şahıs kaydı yer almaktadır. Aşağıda tabloda Hoçuvan Nahiyesi’ne bağlı köylerin sayısal verileri yer almaktadır.

Tablo 23. Hoçuvan Nahiyesi Yerleşim Yerleri

Defterin tarihi	Toplam köy Sayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Boş köy sayısı
1574	66	–	–	–	–
1588	55	1	5 (%9)	1	48 (%87)
1595	55	8	3(%5)	1	43(%78)

³⁹⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 77b.

Görüldüğü üzere Hoçuvan Nahiyesi'nde de son iki tahrirde eşit olmakla beraber 1574 tarihli tahrirde göre köy sayısında bir düşüş söz konusudur. Bununla birlikte boş köy sayısının toplam köy sayısına yakın olduğu görülmektedir. Diğer taraftan son tahrirde birlikte nahiyede az sayıda da olsa Müslüman nüfusun artış gösterdiğini bilmekteyiz. Yukarıdaki tabloda yer alan veriler de bunu tasdik eder niteliktedir. Köylerin tahrirler arası değişen statülerine ilişkin tespitler aşağıdaki tablolarda yer aldığı gibidir.

Tablo 24. 1588 Tarihinde Hoçuvan Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1588			
Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimler in yaşadığı köyler	Müslim- gayrimüslimlerin Ortak yaşadığı köyler	Boş köyler
Hoçuvan-1 Küçük	Serob Matkis-i Süfla Nordesan-1 Küçük Sağurseki Kerekkalu	Deyr-i Düşman	Mavmar Nefs-i Hoçuvan Kargabazarı Kaymadi-iBüzürk Kaymadi-i Vasat Siyopert Erdemile Serkis Kızılkilise Lazari Matkis-i Ulya Mirik Çobanlı Zolis Tokuş Haviskar-1 Ulya Gurhane Hoçuvan-el Bernar Kelbergu-i Ulya Kögoş Haviskar-1 SüflaMosik Haydarbey Arşuni-i Ulya Tador Çormeri Kurban Panik Başkapan Bozdoğan Akpınar Kürdyazan Kakyalu Kerapid-i Ulya Çağırğan-1 Ulya Tekyecik Tatlucak Çağırğan-1 Süfla Siyobert Başviran Palandır Kürzir Çukurçam Özkillise Oyuklu Nefs-i Penekşar Kerapid-i Süfla

Tablo 25. 1595 Tarihinde Hoçuvan Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1595		Boş köyler	Müslim-gayrimüslimlerin ortak yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Müslümanların yaşadığı köyler
		Nefs-i Hoçuvan Kargabazarı Kaymadi-i Büzürk Kaymadi-i Vasat Serkis Kızılkilise Lazari Matkis-i Ulya Mirik Çobanlı Zolis Tokuş Gurhane Haviskar-ı Süfla Mosik Matkis-i Süfla Nordesan-ı Küçük Tador Çormeri Kurban Başkapan Bozdoğan	Haviskar-ı Ulya	Kerekkalu Erdemile Kelbergu-i Ulya	Hoçuvan-ı Küçük Mavmar Siyopert Deyr-i Düşman Hoçuvan-el Bernar Kögoş Panik Oyuklu
		Akpınar Kürdyazan Kakyalu Kerapid-i Ulya Çağrgan-ı Ulya Tekyecik Tatlıcak Çağrgan-ı Süfla Siyobert Başviran Palandır Kürzir Çukurçam Özkilise Nefs-i Penekşar Kerapid-i Süfla Haydarbey Arşuni-i Ulya Serob Sağurseki			

Tablolardaki verilere göre Hoçuvan Nahiyesi'nde 1588 tarihli tahrirde 7 köye ait nüfus bilgisi yer almaktadır. Bunlardan 4 tanesi gayrimüslim yerleşimdir ve sonraki tahrirde boş köy oldukları tespit edilmiştir. Bu köyler; Serob,⁴⁰⁰ Matkis-i Süfla,⁴⁰¹ Nordesan-ı Küçük⁴⁰² ve Sağurseki⁴⁰³ köyleridir. Diğer 3 köyden biri olan Hoçuvan-ı Küçük Müslüman yerleşimi olma kategorisini devam ettirmiştir. Kerekkalu köyü de gayrimüslim yerleşimi olarak kalmıştır. Fakat Deyr-i Düşman isimli köy müslim-gayrimüslim yerleşimi iken son tahrirde Müslüman yerleşimi

⁴⁰⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 102a., BOA. TD. NO: 669, s. 127.

⁴⁰¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 103a., BOA. TD. NO: 669, s. 128.

⁴⁰²TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 103b., BOA. TD. NO: 669, s. 129.

⁴⁰³TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 104a., BOA. TD. NO: 669, s. 129.

olarak görülmektedir. Nahiyeye ait vergi veren nüfusun olduğu köy sayısı son tahrirde 16' ya çıkmıştır. Bu köylerden 9 tanesinde daha önceki tahrirlerde nüfus kaydı bulunmamaktadır. Bu 9 köyün 6 tanesi Müslüman köyleri olan Mavmar,⁴⁰⁴ Siyopert,⁴⁰⁵ Hoçuvan-ı İrmar,⁴⁰⁶ Kögoş,⁴⁰⁷ Panik,⁴⁰⁸ Oyuklu' dur.⁴⁰⁹ Kalan köylerden 2 tanesi de gayrimüslim köyleridir. Bunlarda; Erdemile⁴¹⁰ ve Kelbergu-i Ulya⁴¹¹ köyleridir. Son olarak nüfus kaydı olan köylerin 1 tanesi de müslim-gayrimüslim yerleşimi olan Haviskar-ı Ulya Köyü'dür.⁴¹²

Hoçuvan Nahiyesi'ne bağlı köylerin büyük bir çoğunluğu yapılan 3 tahrirde de bulunmaktadır. Bu durum bölgenin yerleşim yeri konusunda belli bir düzene girdiğinin ve istikrar gösterdiğinin kanıtıdır. Tahrirlerde yer alan köylerin listesi aşağıdaki gibidir.

Tablo 26. 1574, 1588 ve1595 Yıllarında Hoçuvan Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler

Hoçuvan-ı Küçük	Kızılkilise	Tokuş	Bozdoğan
Kaymadi-i Vasat	Lazari	Çorvir	Çağırğan-ı Ulya
Kaymadi-i Büzürk	Matkis-i Ulya	Hoçuvan-el Bernar	Tatlucak
Siyopert	Sağurseki	Çormeri	Çağırğan-ı Süfla
Erdemile	Mirik	Kurban	Siyobert
Matkis-i Süfla	Çobanlı	Panik	Kürzir
Serkis	Zolis	Başkapan	Oyuklu
Kerapid-i Süfla	Arşuni-i Ulya	Özkilise	Tekyecik Kilisesi

⁴⁰⁴BOA. TD. NO: 669, s. 126.

⁴⁰⁵BOA. TD. NO: 669, s. 127.

⁴⁰⁶BOA. TD. NO: 669, s. 132.

⁴⁰⁷BOA. TD. NO: 669, s. 127.

⁴⁰⁸BOA. TD. NO: 669, s. 134.

⁴⁰⁹BOA. TD. NO: 669, s. 136.

⁴¹⁰BOA. TD. NO: 669, s. 128.

⁴¹¹BOA. TD. NO: 669, s. 132.

⁴¹²BOA. TD. NO: 669, s. 131.

3. 2. 3. 4 Germücek Nahiyesi

Küçük Ardahan Sancağı'na bağlı Germücek Nahiyesi'ne bağlı köy sayısı 1574 tarihli defterde 19, 1588 tarihinde 22 ve 1595 tarihli tahrirde ise 21'dir. Bu köylere ilişkin veriler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 27. Germücek Nahiyesi Yerleşim Yerleri

Defterin tarihi	Toplam köy Sayısı	Müslüman köy sayısı	Gayrimüslim köy sayısı	Müslim-gayrimüslim köy sayısı	Boş köy sayısı
1574	19	-	-	-	-
1588	22	1	-	1	20
1595	21	2	1		18

Tablo 28. 1588 Tarihinde Germücek Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1588				
Müslümanların yaşadığı köyler	Müslim-gayrimüslimlerin ortak yaşadığı	Boş köyler		
Mamaveş	Lalaköy	Nefs-i Ribat-1 Kale-i Germücek Hakünkeşan Alaçernik Haviskar-1 Büzürk Zisit Haviskar-1 Küçük Varcanik Muranbarid Haçik	Kurgan Hortolos-1 Sitab Arsini Hohobert Kızılkilise	Karayığit Tikürpid Holakar Büyükviran Sakraşit Salih Ahi

Tabloda da görüldüğü üzere Germücek Nahiyesi'nde köy sayının azlığı yanında neredeyse tamamı boş durumdadır. 1595 yılı itibariyle nüfus barındıran köy 2'den 3'e çıkmıştır. Bu rakamlarla bölgede yaşanan göç hadisesinin ulaştığı boyut anlaşılmaktadır.

Tablo 29. 1595 Tarihinde Germücek Nahiyesi'nde Kayıtlı Köylerin Listesi

1595			
Müslümanların yaşadığı köyler	Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler	Boş köyler	
Mamaveş Haviskar-1 Büzürk	Lalaköy	Nefs-i Ribat-1 Kale-i Germücek Hakünkeşan Alaçernik Zisit Haviskar-1 Küçük Büyükviran Varcanik Muranbarid Salih Ahi	Kurgan Hortolos-1 Sitab Arsini Hohobert Kızılkilise Karayığit Holakar Büyükviran

Tabloya bakıldığında 1595 tarihli tahrirde köy sayısında bir azalma olmasına rağmen çalışmanın birinci bölümünde belirttiğimiz üzere bölgenin nüfusunda artma olmuş ve daha önce boş köy statüsünde olan Haviskar-1 Büzürk Köyü'nde Müslüman ahaliye ait kayıt yapılmıştır. Böylece Müslümanların yaşadığı diye sınıflandırdığımız köylerin sayısı 2 olmuştur.

1595 tarihli tahrir defterinde Büyükviran Köyü aynı adla fakat iki farklı köy olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, 1588 tarihli tahrirde yer almamasına karşın 1595 tarihli tahrirde vergi yekünüyle kaydedilmiştir. İkinci Büyükviran Köyü ise birinci tahrirde vergisiyle yazılmışken ikinci tahrirde üç şahıs kaydedilmiştir.⁴¹³ Yine Kamit⁴¹⁴ Köyü de 1588 tarihli defterde yoktur fakat

⁴¹³BOA. TD. NO: 669, s. 145.

⁴¹⁴BOA. TD. NO: 669, s. 144.

son tahrirde vergi yekûnuyla yazılmıştır. Diğer taraftan Haçık⁴¹⁵, Tikürpid⁴¹⁶, Sakraset⁴¹⁷ köyleri de son tahrirde yer almamıştır.

1574 tarihli defterde 19 olan köy sayısı sonraki tahrirlerde artmıştır. Buna ek olarak bu tarihte kaydı olan 12 köy 1595 tarihine kadar varlığını korumuştur. Dolayısıyla bölgede yerleşim namına bir istikrarın tesis edildiğini söylemek yanlış olmaz. Sürekliliğini sağlayan köyler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 30. 1574, 1588 ve 1595 Yıllarında Germücek Nahiyesi'nde Adı Kayıtlı Köyler

Nefs-i Ribat-ı Kale-i Germücek	Lalaköy	Muranbarid	Hohobert
Mamaveş	Zisit	Kurgan	Kızılkilise
Hakünkeşan	Varcanik	Hortolos-ı Sitab	Büyükviran

3. 2. 4. Küçük Ardahan Sancağı Genelinde Yerleşme ile Alakalı Tespitler

Küçük Ardahan Sancağı'na bağlı yerleşmeler arasında Kuzey, Güney, Hoçvan ve Germücek nahiyelerini görmekteyiz. Sancağa yapılan tahrirlerden en sağlıklı bilgiye 1574 tarihli defterde ulaşmaktayız. Bu tarih itibarıyla 4 nahiyeye sahip olduğumu gördüğümüz sancakta, 1588 ve 1595 tarihlerinde de değişme olmamış ve yerleşme konusu noktasında belli bir istikrar yakalanmıştır.

Sancakta, istikrar noktasında her ne kadar 1574 tarihinden sonra köy sayılarında düşüş yaşansa da bu düşüşten sonraki tahrirlerde köy sayıları genelde aynı kalmıştır. Nahiyelere bağlı köylerde azalma en çok Kuzey Nahiyesi'nde olmuştur. Daha sonra sırasıyla Güney Hoçvan ve Germücek nahiyeleri gelmektedir. İstikrarın varlığını belgeleyen diğer bir unsur da her üç tahrirde de ortak olan köylerdir. Bu durum 4 nahiyeye için geçerlidir. Bu köylerin sürekliliğinin bölgeye ait bilgilerin ortaya çıkması noktasında önemli olduğu düşünülmektedir.

⁴¹⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 98b.

⁴¹⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 99a.

⁴¹⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v. 99a.

Örneğin Hoçuvan Nahiyesi bugün hala Ardahan'a bağlı bir yerleşim yeridir. Tahrirlerde geçen köylerden 7 tanesi de varlığını korumaktadır. Bunlar adları değişmiş olmasına rağmen Nefs-i Hoçuvan, Siyopert(Sığırpert), Erdemile, Çobanlı, Tokuş(Tikoş), Haviskar-ı Ulya ve Panik köyleridir.

Yukarıda bahsedildiği üzere bir sancağın, kazanın merkezini ifade eden nefis, Küçük Ardahan Sancağı Hoçuvan Nahiyesi'nde iki farklı köyde bulunmaktadır. 1588 ve 1595 tarihli defterlerde kayıtlı olan bu iki köyden ilki; Nefs-i Hoçuvan⁴¹⁸ Köyü'dür ki burası muhtemelen nahiyenin de merkez köyüdür. Diğeri ise Nefs-i Penekşar⁴¹⁹ Köyü'dür. Bu köy başka bir kayıta Germücek Nahiyesi'nde bulunmaktadır. Fakat buradaki "nefis" bir kale merkezini ihtiva eder niteliktedir. 1574 tarihinde ve sonraki tahrirlerde de yer alan "Karye-i Nefs-i Ribat-ı Kale-i Germücek"⁴²⁰ kaydı bize bunu göstermektedir. Dünder Aydın eserinde, sancakbeyi Mehmed Bey zamanında Erzurum Beylerbeyi'ne yazılan 1560 tarihli hükümde Germücek kalesinin onarımı için verilen 10.000 akçenin verildiğini ancak buranın şenlikten uzakta olduğunu, gerektiğinde sığınılacak kadar sağlam olmadığını dolayısıyla yıktırılıp içindeki muhafız, asker ve onlara ait silah ve zahirenin Göle kalesine aktarılmasını talep ettiğini yazar.⁴²¹ Fakat adını zikrettiğimiz Germücek Nahiyesine bağlı bu köyün kale yapısının yıkılmadığını göstermekte ama aynı zamanda da buraya ait nüfus kaydının olmamasından ötürü sadece tımar olarak verildiği düşünülmektedir. Güney Nahiyesi'nde Göle'ye ait kale kaydı 1588 tarihli defterde vardır. "Ribat-ı Kal'a-i Göle-i Ulya"⁴²² Köyü bu kale yerleşimini göstermektedir.

Diğer bir husus köylerin diğer adıyla birlikte yazılması durumudur. Güney nahiyesinde 2 tane köyde bu tür kayıt bulunmaktadır. Kuzey Nahiyesi'nde "nam-ı diğer" ile birlikte yazılan köy sayısı 13, Hoçuvan Nahiyesi'nde 9 ve Germücek Nahiyesi'nde de 2 adettir. Bazı köylerin ise nam-ı diğer diye kaydedildiği 2 tane adı vardır. Örneğin Kuzey Nahiyesi'nde "karye-i Bazar nam-ı diğer Arslanlukilise ve Şekel"⁴²³ gibidir.

⁴¹⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 102a., BOA. TD. NO: 669, s. 126.

⁴¹⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 108a., BOA. TD. NO: 669, s. 136.

⁴²⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 97a., BOA. TD. NO: 669, s. 142.

⁴²¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 291.

⁴²²TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 69b.

⁴²³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 81b., BOA. TD. NO: 669, s. 102.

Köylerin kaydında dikkat çeken bir başka konu da yanında ya da yakınındaki köy ya da köyler ile birlikte yazılmaları demıştik. Küçük Ardahan Sancağı nahiyelerine baktığımız zaman Güney Nahiyesi'nde 4, Kuzey Nahiyesi'nde 21, Hoçuvan Nahiyesi'nde 6 ve Germücek Nahiyesi'nde de 3 köyde bu şekilde kayıt yapılmıştır.

3. 3. MEZRA

En genel tanımıyla mezra, ekilen, tarım yapılan arazi ve aynı zamanda küçük yerleşme yeridir.⁴²⁴ Osmanlı tahrir defterlerinde ise daha çok bir köye bağı veya tamamlayıcısı niteliğinde tarım yapılan yer manasındadır.⁴²⁵ Halil İncık mezraları, ikamet edenin olmadığı yerler olarak ifade eder. Aynı zamanda mezraların müstakil bir yerleşim olduğunu tayiniçin harabesi, suyu veyahut mezarlığı olması gerektiğinden bahseder.⁴²⁶ Osmanlının mezrayı bir köye bağı görmesi sonucu mezralar köylerin ayrılmaz parçası olmuş durumdadır. Mezraların devlet tarafından bir nevi yedek arazi olarak görüldüğü de söylenebilir.⁴²⁷

Öncesinde köy olan ve sonra mezraya dönüşen yerleşimlerin başlarda sınırları vardır. Daha sonrasında bağılandıkları köy ile birlikte anılmaya başlamışlardır. Bununla birlikte sadece bir köyün ekilir arazi olması yanında, yörüklerin veya hâric raiyyet gelenlerin de işledikleri topraklardır. Genellikle halî, toprak olmalarında ötürü tahrir kayıtlarında daha çok hâric-ez-defter şeklinde yazılmaktaydılar.⁴²⁸ Mezraların bu tür kaydı çalışılan defterlerde pek görülen bir durum değildir. Bu durum bağı oldukları köy ile birlikte yazılmış olmalarından ötürü olabilir.

Araştırma sahamızda mezralar, az sayıdadır. Mevcut mezralar bağı oldukları köy ile birlikte kaydedilmişlerdir. Mezraların sayıca az oluşunun nedenleri arasında yeryüzü şekillerinin etkisi büyüktür. Yükseltinin fazla olduğı bölgede daha çok geniş platolar vardır. Fakat mezra sayısındaki bu azlığın sebebi

⁴²⁴ Hayati Doğanay- Ogün Coşkun, "Mezra Yerleşeriyle İlgili Karşılaştırılmalı Bir Araştırma", Doğu Coğrafyası Dergisi, S. 29. s. 4.

⁴²⁵ Alpaslan Demir; *a.g.t.*, s. 120.

⁴²⁶ İncık, *a.g.e.*, s. XXIX.

⁴²⁷ İncık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...*, s. 211.

⁴²⁸ İncık, *a.g.e.*, s. XXIX.

hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Buna benzer bir durumu Elibüyük, “*Malatya, Maraş ve Harput Sancaklarını karşılaştırmalı olarak ele almış ve Malatya ve Maraş sancaklarının benzer özellikte yüksek platolarının olması beraberinde mezraların yoğunluk kazandığını, öte yandan Harput Sancağı’nda yine yer şekillerine bağlı olarak köy ve mezraların sayıca neredeyse eşit olduğunu ifade etmiştir.*”⁴²⁹

Aşağıdaki tabloda Kars merkez ve nahiyeleri ve Küçük Ardahan Sancağı’na bağlı nahiyelerdeki mezra sayılarını gösteren tablo yer almaktadır.

Tablo 31. Tahrirlere Göre İdari Birimlerde Kayıtlı Mezra Sayıları

	1588	1595
Kars	7	-
Virişan	2	2
Döşkaya	18	17
Aridos	8	-
Kurudöşkaya	3	-
Berdik	8	-
Güney	2	2
Kuzey	5	5
Hoçuvan	2	2
Germücek	-	-

Tabloda da görüldüğü üzere sadece Döşkaya Nahiyesi’ne bağlı mezralarda 1 adet azalma olmuştur. Bu da Sögüdlar Köyü mezrası Körpınar’dır.⁴³⁰ Kars sancak merkezi ve Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyeleri ise 1595 tarihli kayıta olmadıklarından değerlendirmeye tabi tutulamamıştır.

Mezraların tıpkı köylerin olduğu gibi isimleri vardır. Bu isimler tek kelime olabildiği gibi iki kelimedenden oluşan “bey tarlası”, “eğri pınar”, “karaca kuyu”,

⁴²⁹Elibüyük, a.g.m, s. 20-21.

⁴³⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 21a.

“ulu dere”, “yalnız ağaç” gibi isimleri de vardır. Ayrıca “hisar, viran ve ören” gibi daha önce bir köy ya da kale olduğuna işaret eden isimler de almışlardır.⁴³¹ Çalışılan defterlerde hem iki kelimededen oluşan hem de terk edilmiş bir köy olduğuna işaret eden isimler mevcuttur. Örneğin Kars merkeze bağlı Karavank Köyü mezarası “Kuzeyviran”⁴³², Döşkaya’ya bağlı Beyköy mezarası “Uzuncaviran”⁴³³, Karakale Köyü mezarası “Karacaviran”⁴³⁴ veyahut Güney Nahiyesi’ndeki Göle-i Sufla Köyü “Serkirankalesi”⁴³⁵ mezarası gibi.

Mezraların bir köye bağlı olduklarını yukarıda ifade etmiştik. Fakat bazı köylerde bu bir yerine birkaç mezra da olabiliyordu. Araştırma sahasında Hoçuvan Nahiyesi Nordesan-ı Küçük Mezrası 2 adettir ve kayıt şekli ise şu şekildedir; “*Karye-i Nordesan-ı Küçük ma ‘a mezre ‘a-i Kalecik ve Kayaluca Çağıl tâbi ‘-i Hoçuvan*”⁴³⁶.

3. 4. GENEL DEĞERLENDİRME

Çalışmanın bu bölümünde anlatılanlardan hareketle, 16 yüzyıl sonlarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları’na bağlı yerleşimlerde nüfusla ilgili bir şekilde değişim meydana gelmiştir. Dönem itibarıyla devletin içinde bulunduğu koşullar ve bu koşulların getirdiği değişim sonucu bölgede ciddi oranda bir göç yaşandığı görülmektedir. Yaşanan göç hadiseleriyle 1595 tarihli son tahrirde boş köylerde ciddi oranda artış söz konusudur. Aşağıdaki grafikte tahrirler arası nüfusa bağlı olarak durumu değişen köylere dair sayısal veriler bulunmaktadır.

⁴³¹ İlhan Şahin, “Mezraa”, *DİA*, Ankara 2004, C. 29, s. 546-548.

⁴³²TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 34b.

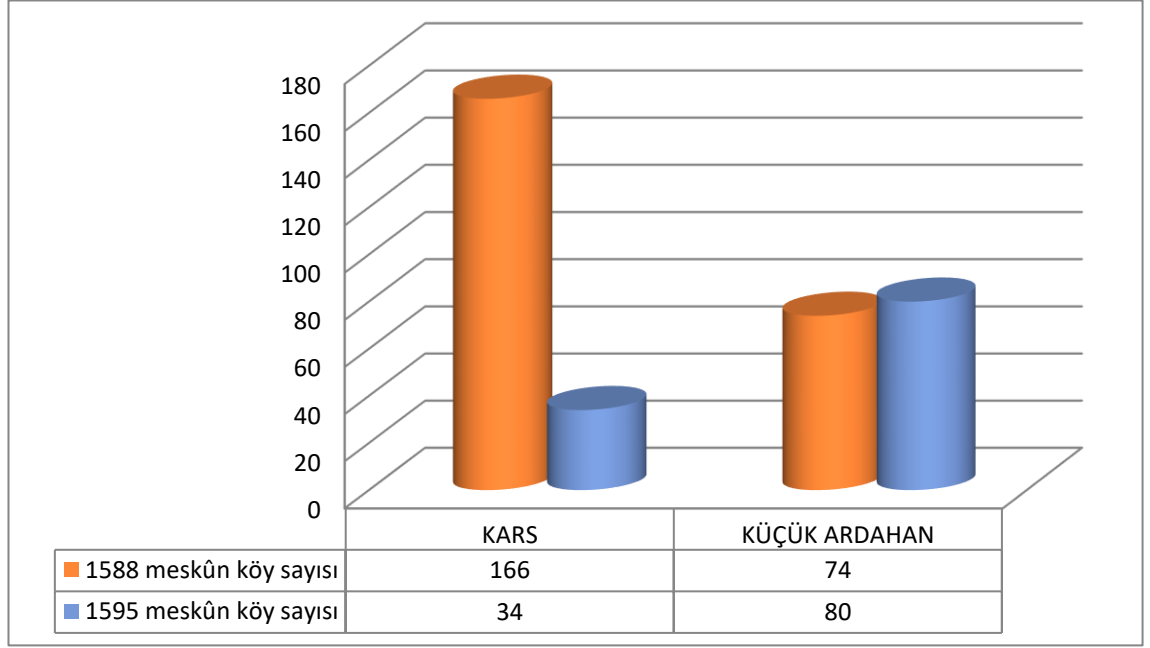
⁴³³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 18a., BOA. TD. NO: 669, s. 104.

⁴³⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 18b., BOA. TD. NO: 669, s. 175.

⁴³⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 70a., BOA. TD. NO: 669, s. 83.

⁴³⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 103b., BOA. TD. NO: 669, s. 129.

Grafik 7. 1588-1595 Yıllarında Meskûn Köyler

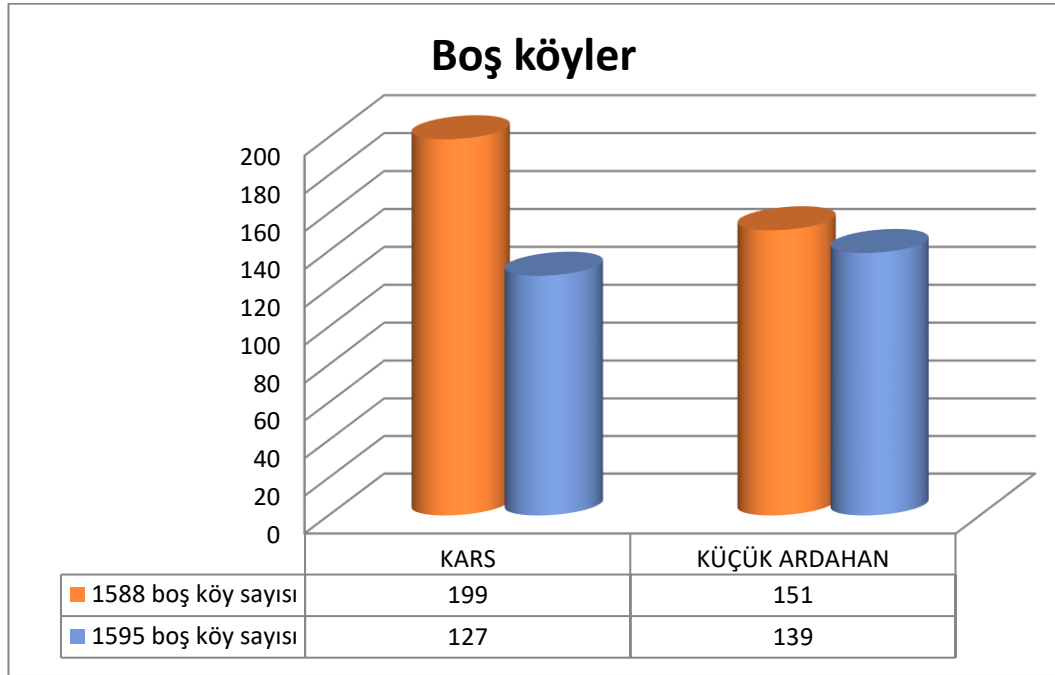
Grafikte Kars Sancağı'nda, 3 nahiye ve sancak merkezinin son tahrirde olmayışı karşılaştırma yapmak bakımından eksiklik doğurmaktadır. Buna karşın iki tahrirde de kayıtlı Virişan ve Döşkaya'ya ait verilere bakacak olursak en azından iki nahiye arasında değişen verileri görmüş oluruz. Örneğin Virişan'da 1588 yılında 96 köyde 19 meskûn köy varken bu sayı 1595'te 17'ye düşmüştür. Döşkaya'da ise 1588'de 29 olan meskûn köy sayısı da 1595 yılında 17 olmuştur. İki nahiyedede nüfus barındıran köy sayısı azalmıştır.

Küçük Ardahan'da ise kayıtlardaki nahiye sayılarında azalma olmadığından daha sağlıklı bir karşılaştırma yapmak mümkündür. 1588 yılında Küçük Ardahan'da 74 olan meskûn köy sayısı 1595 tarihinde 80'e çıkmıştır. Burada köy sayısındaki artışı nüfusun da arttığı şeklinde değerlendirmek yanlış olur. Zira ilk bölümde sancağın genelinde nüfusun azaldığı ifade edilmiştir. Köy sayısındaki artış nüfusun daha fazla köye yayıldığı fikrini vermektedir.

İnceleme sahasına ait kayıtlarda iki tahrir arasında bölgede çok sayıda boş köyün olduğu tespit edilmiştir. Bilindiği üzere, 16. Yüzyıldan öncesine ait yerleşimlerin yapısıyla ilgili net bilgiler olmamasına rağmen iskânın en yoğun olduğu dönem 16. yüzyılda olduğu şeklindedir. Bununla birlikte, 16. yüzyılda görülen yerleşmelerle alakalı yapılan çalışmalarda özellikle yüzyıl sonunda 50 kişiden az nüfusun olduğu yerleşmeler terk edilen yerleşmeler durumundadır. Yerleşim yerinin terk edilme durumu bölgesel farklılık göstermektedir. Bu,

dönemin getirdiği şartlar çerçevesinde meydana gelen bir olaydır.⁴³⁷ Çalışma sahasında meydana gelen göçlerle birlikte birçok yerleşimin terk edildiği hem tahrir defterlerindeki kayıtlardan hem de mühimmelerde yer alan hükümlerde yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır. Mühimme defterlerinde serhad bölgesinin boş kalmaması ya da abâd edilmesi gibi hususların üzerinde durulmuştur. Alınan önlemlere rağmen 1595 tarihinde köylerde ciddi oranda bir boşalmanın olduğu görülmektedir. Aşağıdaki grafikte sözünü ettiğimiz boş köylerin sayılarına ait veriler yer almaktadır.

Grafik 8. Kars- Küçük Ardağan Sancakları'nda Boş Köy Sayısı

Grafikte de görüldüğü üzere bölgede ciddi oranda boş köyün varlığı söz konusudur. Meskûn köyleri ifade ederken Kars Sancağı nahiyeleri Virişan ve Döşkaya'yı ayrı hesaplarsak, 1588 yılında iki nahiyede toplam 118 köy boş durumdayken, 1595 yılında bu sayı 127'e çıkmıştır. Döşkaya'ya bağlı köy sayısının da azaldığını düşünürsek kısa süre zarfında dönemin sosyo-ekonomik durumundan da kaynaklı bölgede ciddi sayıda köylerin boşaltıldığı ortaya çıkmaktadır.

⁴³⁷ Gümüşçü, vd, *a.g.e.*, s. 659.

Küçük Ardahan'da ise meskûn köylere paralel olarak boş köylerin sayısında azalma görülmektedir. Bu durum bölgeye göç eden Müslüman nüfusun boş köylere yerleştiğini göstermektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİSADİ YAPI VE ANALİZİ

Vergi, geçmişi çok eskilere dayanan bir uygulama ve devletle vatandaş arasındaki önemli bağıdır. Devletin vazgeçemeyeceği gelir kaynağı olan vergiler, dönem dönem vatandaşla devlet arasında çeşitli problemlere sebep olmuştur.⁴³⁸ Diğer taraftan verginin tarihini araştıranlar, verginin geçirdiği aşamalara uygun “yardım, fedakârlık, zorla alma” gibi birtakım isimler geliştirmişlerdir. Bu isimlerin her biri verginin farklı bir yönünü ifade etse de son tahlilde vergi, devletin masraflarının vatandaşlar tarafından giderilmesidir.⁴³⁹

Ekonomisi tarımsal üretime dayalı olan Osmanlı Devleti’nde ise vergilerin büyük bir kısmı tarım kaynaklı gelirlere dayanıyordu. Vergiler farklı dinî inanca sahip bölgeler için farklı malî usullere dayalı bir sistem ile toplanmaktaydı.⁴⁴⁰ Diğer bir deyişle devlet toprağın statüsüne ve tasarruf şekli bakımından farklılık gösterişine göre bir sistem uygulamış ve her bir idareci fethedilen bölgede geçmişten gelen âdetler üzerine bir yapı kurmuştur.⁴⁴¹ Bununla birlikte vergiler “tekâlif-i şer’iyye” denilen ve kaynağı İslam hukukuna dayanan diğeri ise padişahın iradesi ve tasarrufuyla şekillenen “tekalif-i örfiye” olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.⁴⁴²

Osmanlı Devleti’nde tek bir hükümlerle şekillenen kanunnâmelerin yanı sıra belli bir bölgeye hitap edenler de bulunmaktadır.⁴⁴³ Osmanlı hukukunda bir padişahın koyduğu kanunlar kendinden sonra geleni bağlamamaktadır. Padişahın iradesini temsil eden kanunnâmelerin yürürlüğe girmesi için yine padişahın onayı gereklidir. Ancak bu hükümlerin geçerlilik süresi yerine geçecek diğer padişah gelen kadardır. Tahta geçen padişah kendinden önce hazırlanmış kanunnâmelerde

⁴³⁸ Ahmet Kayan, “Verginin Tarihsel Gelişimi ve Sebep Olduğu Bazı Önemli Olaylar”, *Maliye Dergisi*, S. 135, (2000), s. 80.

⁴³⁹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul: 2003, s. 60.

⁴⁴⁰ Abdullah Sami Tekin, “Klasik Dönem Osmanlı İktisadi Ve İçtimai Düzeninde Vergi Sistemi”, *ATAD*, C. 1, S. 1, (2019), s.

⁴⁴¹ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 150.

⁴⁴² Tekin, a.g.m, s. 53. Padişahın şeriat dışında kendi iradesiyle koyduğu bu kanunları uygulayıcı ve devlet otoritesini temsil eden kişilere *ehl-i örf* denmektedir. Örf kelimesi muhteviyat bakımından *âdet* ile bir kullanılmıştır. Diğer bir ifade ile sultan, köken itibarıyla âdetten gelen örf-i kanunları koyarken bağımsız iradesini kullanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Halil İnalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş (Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, (1958), ss. 102-126.

⁴⁴³ Halil İnalcık, “Kanunnâme”, *DİA*, C. 24, (2001), s. 333.

devem etmesini istediği hükümler olursa onları tekrardan onaylaması gerekmektedir.⁴⁴⁴ Fatih, bu noktada kendinden önce yapılmış kanunları tasdik ettiğini “*benim dahi kanunumdur*” diyerek gösterir. Ayrıca kendinden sonrakileri de bu kanunla bağlamıştır. Bu nişancının “*İstanbul fatihinin bütün kanunları toparlayıcı bir kanunnâme meydana getirmesinin gerekliliğini*” ifade etmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁴⁵ Nicoara Beldiceanu çalışmasında, Fatih Kanunnâmesi’nde devletin tümü için geliştirilmiş olan yükümlülüklerden sonra tahrir defterlerinde teferruata gerek kalmadığını ifade eder.⁴⁴⁶

Geniş topraklara yayılmış olan Osmanlı Devleti’nin, merkeziyetçi yapı içerisinde yer alan malî veyahut idari bakımdan özerk ya da yarı özerk yapılar ile maliyesi şekillenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı mali teşkilatı merkezi, tımar ve vakıf sistemlerinden oluşmaktaydı.⁴⁴⁷ Yukarıda ifade ettiğimiz üzere tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan Osmanlı Devleti’nde vergilendirme de esas itibariyle tarımsal üretim üzerinden yapılmıştır. Ticari ve sanayi faaliyetlerden elde edilen hâsılat ikinci sırada gelmekteydi.⁴⁴⁸ Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde vergi vermekle yükümlü olan reâyâ sınıfıydı. Tahrir defterlerinde askeri sınıf ve vergiden kısmen ya da tamamen muaf olanların kırsal nüfus içinde aldıkları yeri düşünürsek köylü-çiftçi kesimin önemi ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁹

Osmanlı Devleti’nde toprağın mülkiyeti devlete aitti ve tımar sistemi uygulanmakta olan toprak düzeniydi.⁴⁵⁰ Osmanlı köylüsü mülkiyeti toprağa ait toprakları kullanma hakkına sahipti. Baba öldüğü zaman bu hak erkek evlada geçer ve bu şekilde toprağın işlenmesinde süreklilik sağlanırdı.⁴⁵¹ Tahrir defterleri, devletin esas kabul ettiği tımar sisteminin verimli işlenmesi için

⁴⁴⁴M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 143.

⁴⁴⁵ İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş...”, s. 114.

⁴⁴⁶ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar*, Teori Yayınları, 1. Baskı, Ankara: 1985, s. 8.

⁴⁴⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Toplu Makaleler İktisat Tarihi*, İstanbul Kitabevi: 2005, s. 234.

⁴⁴⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 361.

⁴⁴⁹ Mehmet Öz, “XVI. yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları XVII*, İstanbul, (1997), s. 77.

⁴⁵⁰ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayıncılık, İstanbul: 1988, s. 49.

⁴⁵¹ Öz, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda...”, s. 80.

düzenlenmişlerdir. Bu sayede, askeri, mali, nüfus, alınacak vergiler ve nitelikleri, tımarları dağıtılanlar hakkında da bilgiler bulunmaktadır.⁴⁵²

Beldiceanu'nun üç gruba ayırdığı vergiler; rüsûm-i örfiye, rüsûm-i şeriyye ve avarız-i divaniyedir. Bu vergiler toprağın genişliğiyle doğru orantılıdır. Dolayısıyla vergi oranları da buna göre düzenlenmiştir. Böylece çiftçiler resm-i çift, nim çift ve nim çiftten de az olan araziler için alınan resm-i bennâk ödemekteydiler. Bâd- havâ yani arızı vergi, satış resmi olan bac, bac-ı pazar vergisi, değirmen ve kovan resimleri yanında ispençe, salariyye, gümrük resmi gibi vergileri ödemektedirler.⁴⁵³

Mehmet Öz de vergileri üç gruba ayırmaktadır. Bunlardan ilki; toprağın miktarı ve şahısların medeni durumuna göre alınanlar (çift, bennâk, caba, mücerred, cizye). İkincisi; üretimden alınan vergilerdir. Bunlar; koyun, kovan ve bölgeden bölgeye değişmekte olan öşür vergisidir. Üçüncüsü ise; olağanüstü vergiler olan avâriz vergisidir.⁴⁵⁴ İlber Ortaylı ise; tekâlif-i şer'iyye, tekâlif-i örfiye, tekâlif-i şakka ve tekâlif-i dîvâniyye olmak üzere dört gruba ayırmıştır.⁴⁵⁵

Vergilerin düzenli toplanması amacıyla tutulan tahrir defterlerinde her ne kadar Osmanlı maliyesi hakkında önemli bilgiler verse de bunlar oldukça yetersiz kalmaktadır. Özellikle dikkat edilmesi gereken nokta, bu defterlerde yer alan verilere dayanarak bir yerin ayrıntılı vergi yekûnlarını ortaya koymanın zor olacağıdır.⁴⁵⁶ Dolayısıyla göz ardı edilmemesi gereken kaydedilen rakamların gerçekte toplanmış vergi miktarı değil tahmini olduğudur. Örneğin hayvan ve hayvansal ürünlerde tek tip kayıt tutulmuştur. Sadece koyun, domuz ve sade yağ kayıtlıdır. Örneğin sığır ve daha birçok hayvan yetiştiriciliğine kayıt yoktur. Diğer taraftan asıl mesele dirlik sahibi ya da üreticinin gerçek ürün miktarını saklamasıdır.⁴⁵⁷

Bir diğer problem ise “mud, kile” gibi birimlerin ağırlıklarının yöreden yöreye farklılık göstermesidir. Yerel ölçekte bir yerleşime ait değerle İstanbul'da

⁴⁵² Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, LII. 203, (1988), s. 667-678.

⁴⁵³ Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 25-26.

⁴⁵⁴ Öz, “*XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda...*”, s. 80-81.

⁴⁵⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara: 2008, s. 134-139.

⁴⁵⁶ Emine Erdoğan, *a.g.t.*, s. 135-136.

⁴⁵⁷ Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *VD*, XXII, (1991), s.434.

kullanılan kile ile karşılaştırma fırsatı bulunmamaktadır. Bununla birlikte bilinmesi daha faydalı olacak sorun tahrirlerde kayıtlı nakdî değerlerin pazardakiyle aynı olup olmadığıdır.⁴⁵⁸

Bütün bu eksik bilgilere rağmen bir bölgede toplanan vergi türleri ve miktarlarıyla alakalı yaklaşık veya tahmini değerler ortaya koymak dahi devletin mali sistemi ve bu sistemdeki gelişim ve değişimleri anlamak açısından önemlidir. Çalışmanın bu kısmında tüm bu noksanlıkları da göz önünde bulundurarak Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nın 16. yüzyılın son çeyreğine dair ekonomik yapılarını ortaya koymaya çalışacağız.

1. TOPRAK

Her devlet sahip olduğu toprakların genişliğine ve özelliğine göre bir toprak politikası geliştirir ve gücünü bu politikayı tesis etmek adına kullanır. Gücünü toprak meselelerini düzene koymakta kullanamayan devletlerde ilk andan itibaren iktidarsızlık mevzu bahis olur. Özellikle ekonomisi tarıma dayalı Osmanlı Devleti'nde toprağın kullanılmasındaki organizasyon öncelik almaktadır.⁴⁵⁹ Osmanlı Devleti'nde toprağın tasarruf şekli üçe ayrılmaktadır. Bunlar; devlete ait olan mirî, şahıslara ait olan mülk ve bir diğeri de vakıf arazileridir. Mirî arazinin mülkiyet hakkı devlete aittir fakat tasarrufu devlet veya şahıslara ait olabilir.⁴⁶⁰

Mirî araziler, mülkiyet hakkı devletin olan fakat tasarrufu tapu resmi denilen, peşin olarak alınan ve kira bedeli karşılığında köylüye verilen topraklardır. Bu haliyle köylü işlediği toprağın sürekli ve irsi kiracısı konumunda olur.⁴⁶¹ Böylece köylü kiracısı olduğu topraktan aldığı ürünün vergisini bölgeden bölgeye değişen oranlarda (ki bu 1/10 ile 1/2 arasında değişir) *öşür* olarak sipahiye vermekle yükümlüdür.⁴⁶² Elbette köylünün toprağı işleyebilmesi için birtakım kurallara uyması gerekmektedir. Örneğin; işlediği toprağı üç yıldan fazla boş bırakamamasıdır. Bıraktığı takdirde elinden toprağı alınıp başka birine

⁴⁵⁸ Öz, "Tahrir defterlerinin...", s. 435.

⁴⁵⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul:1980, s. 125.-126.

⁴⁶⁰ Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi*, 20-26 Ekim, Ankara, (1961), s. 281.

⁴⁶¹ Ö. Lütfi Barkan, "Çiftlik" TDV. İ.A. C. 3, s. 392.

⁴⁶² Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 150.

verilirdi. Bir diğerk kural ise; ekip biçtiğı toprağı başka bir meslek uğraşmak namına terk edememesiydi. Aksi halde elde ettiğı ürünün öşrünü ve çift resmini *çift bozan akçesi* denilen tek seferlik ödemesini sipahiye yapmak zorundaydı. Vefat ettiğinde ise toprağı işleme hakkı oğlu, kızı veya erkek kardeşine geçirdi. Onlar da yoksa yakın akrabaya öncelik vermek şartıyla başkasına verilirdi.⁴⁶³

1. 1. Çiftlikler

Osmanlı Devleti köylüye “adalet dairesi” içinde muamele edilmesini şiar edinmekle birlikte köylünün toprağını bırakmasına karşı çıkmış ve bu anlamda her türlü tedbiri almıştır. Elbette ki buradaki amaç toplumsal düzenin devam ettirilmesidir.⁴⁶⁴ Üstelik çiftlik sahibi köylünün evli olması şartı aranmaktadır. Bu tür toprakları tasarruf edenlerin evli olup olmamaları vergi miktarını belirlemede önemlidir.⁴⁶⁵

Çift resmi talebe bağlıdır ve şartları kanunlarla belirlenmiştir. Bir yerin tahriri yapılırken çift kaydı yapılmayanlar tahrir sonrası talepte bulunurlar ise medeni durumlarına bakılmaksızın *resm-i çift* ödemekle yükümlüdürler. Çiftlik tasarruf eden köylünün evli olma şartı neticesi olacak ki ödedikleri resm aynı zamanda bir *hane vergisi* olarak da görülmüştür. Dolayısıyla defterlerde kaydı yazılan kişi haneyi temsil etmektedir ve böylece hane çiftlik resmiyle ilgili bütün yükümlülükleri üstlenmiş olur.⁴⁶⁶ Mehmet Öz çalışmasında, 16. yüzyılda Canik, Manisa, Tokat, Adana, Ordu ve Harput’a ait verileri ele alarak hane üzerinden bir hesaplama yapmıştır.⁴⁶⁷

Çiftliklerle alakalı bir diğerk önemli konu da köylünün bir tam çift oranında sahip olduğu toprağın vergi oranının bölgesel farklılıklarıdır. Dolayısıyla Müslüman köylünün elindeki toprağın vergisi yöreden yöreye değişmekle birlikte bu oran 22 ile 60 akçe arasındadır. Yarım çift de bu rakamların yarısı kadarına denk

⁴⁶³ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 89.

⁴⁶⁴ Öz, “*XVI. Yüzyıl Anadolu’su’nda*”,

⁴⁶⁵ İncik, “Osmanlılar’da Raiyyet...”, s. 581.

⁴⁶⁶ İncik, “Osmanlılar’da...”,s. 583. Öz çalışmasında çeşitli yörelere ait verileri hane bazında ele alarak birtakım hesaplamalar yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, “*XVI. Yüzyıl Anadolu’su’nda...*”, s. 84-90.

⁴⁶⁷ Öz, “*XVI. Yüzyıl Anadolu’su’nda...*”, s. 85.

gelmektedir. Öte yandan nim çiftten de az olan arazilerde ise 3.5 veya 10 dönümde bir akçe alınmıştır.⁴⁶⁸

Çiftliklerin oluşumu ve işleyişi üzerine yapılan birçok araştırmaya rağmen neden hala bölgesel ölçekte farklı miktarlarda vergi alındığına dair net cevaplar bulunamamıştır. Osmanlı Devleti konunun çözümüne ilişkin ve adaleti sağlamak adına geliştirdiği formülde, toprağı verimine göre “alâ, evsât ve ednâ” şeklinde kötü, orta ve verimli olarak üçe ayırmıştır. Üstelik yukarıda zikrettiğimiz geçmişten gelen uygulamalara da sadık kalmaya çalışarak çözüm sağlamıştır. Fakat bu kadarını bile bilmek konuyu açıklamak noktasında yetersiz görünmektedir. Zira küçük ölçekli tek bir mekânda dahi farklı uygulamaların olması izaha açık görünmektedir.⁴⁶⁹ Bölgesel bazda yapılacak çalışmaların konuyu daha anlaşılır kılacağı açıktır.

Çiftlik resminin çalışma alanımızdaki uygulanaşına bakacak olursak, Erzurum eyâleti kanunnâmesinde verimli arazi 80, orta verimlilikteki arazi 100 ve verimsiz arazi de 130 dönüm olarak belirlenmiştir.⁴⁷⁰ İnalçık, verimli arazinin karşılığının 30 akçe olduğunu fakat genellikle çiftçinin 22 akçe çift resmi akçe ödediğini belirtir. Fakat özellikle Anadolu’da bu rakamın daha yüksek olduğunu belirtir.⁴⁷¹ Çalışmanın bu bölümünde bahsi edilen bu verginin çalışma sahamız olan Kars ve Küçük Ardahan Sancakları’nda ne şekilde tatbik edildiğı üzerinde durulacaktır. Aşağıdaki tabloda defterlerdeki kayıtlarda çiftliklere ait sayılar bulunmaktadır.

⁴⁶⁸Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselesi...”, s. 790.

⁴⁶⁹ Osman Gümüşçü, Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti’nin “Resm-i Çift” Uygulamalarını Yeniden Düşünmek”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, (2016), s. 178-179.

⁴⁷⁰ Kanunnâmede yer aldığı şekli ile, “Ve sipahîden dutan *hâric ra’iyyetden* tamâm çift resmin ve nîm çiftlik dutandan nısf resmin alub ve nısfdan ekail olan yerlerden *ekünlü bennâk* resmin alurlar ve bu zikir olunan dâhil ra’iyyetedir. Ve hâric ra’iyyet *dönüm hakkın* verür. Eğer alâyer olub her yıl ekilürse iki dönüme bir akçe ve eğer ednâ olursa üç dönüme bir akçe alınmak, kanûn-ı kadîme mutâbıktır. Zîra hâss yerden seksen dönüme ve mutavassıt olan yerden yüz dönüme ve ednâ yerden yüz otuz dönüme bir çiftlik i’tibâr olunur. Ve dmnüm dahi hatavât-ı müte’ârefe ile tûlen ve arzen kırk hatve yerdir.” Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 8/1. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri- 8/2. Kitap III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri, OSAV, İstanbul:1944, s. 337.

⁴⁷¹ İnalçık, “Osmanlılar’da...”, s. 593.

Tablo 32. 1588-1595 Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Kayıtlı Çiftlik Sayısı

	Kars		Küçük Ardahan	
	1588	1595	1588	1595
Çiftlik	64	-	2	-
Çiftlik nîm	4			
Çiftlik bir kıt'a	20	-	-	-

Tabloda görüldüğü üzere çiftliklere ait kayıtlar Kars Sancağı'nda yoğunlaşmıştır. Bunların; 3 tanesi Virişan Nahiyesi'nde, 5 tanesi Döşkaya Nahiyesi'nde, 24 tanesi Kars Sancağı'nda, 6 tanesi Aridos Nahiyesi'nde, 9 tanesi Kurudöşkaya Nahiyesi'nde ve 13 tanesi de Berdik Nahiyesi'nde kayıtlıdır. Yarım çift anlamına gelen nîm çiftler ise sadece Berdik Nahiyesi'nde kayıtlıdır. Küçük Ardahan'da kayıtlı 2 çiftlikten biri Güney diğeri de Kuzey Nahiyesi'ndedir. Fakat bu kayıtlarda çiftliklerden alınan vergi miktarlarının büyük bir çoğunluğu ayrı yazılmamış köyün hâsılatıyla birlikte kaydedilmiştir.

Kars Sancağı'nda yer alan çiftliklerden tasarruf hakkı alanların 33 tanesi hayvancılıkta önemli bir yere sahip olan *çayırıyla* birlikte kaydedilmiştir. Örneğin Virişan Nahiyesi'ndeki bir kayıta; “*Çiftlik ma'a çayır der- tasarruf- Seydi veled-i Ahmed ber-mûceb-i hüccet-i şer'iyeye öşürün*⁴⁷² virür.”⁴⁷³ ifadesi yer almaktadır. Bölgenin iklim olarak sert bir yapıda oluşu hayvansal üretimde yemin önemini artırmaktadır. Çayırlar bu ihtiyacı gideren su bakımından zengin arazilerdir. Dolayısıyla köylü ekip biçtiği toprağın yanında hayvanını besleyecek yemi de temin edebilme alanı bulur. Çayırların büyüklükleriyle ilgili bilgiye sadece Döşkaya Nahiyesi'ndeki şu kayıta rastlıyoruz; “*Çiftlik ma'a çayır 2 kıt'a der-tasarruf- Zimmi veled-i Şems ber-mûceb-i hüccet-i şer'iyeye ber-vech-i maktû'. Fî*

⁴⁷² Osmanlı Devleti'nde alınan öşür vergisi diğer İslam ülkelerinde anlaşıldığı üzere İslami uygulamadan ziyade verginin alındığı yerlerin kültürel mirasına istinaden alınmıştır. Örneğin Doğu Anadolu bölgesinde bir dönem uygulanmış olan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a ait kanunlarında devlet adına toplanan vergilerin miktarlarında farklılıklar söz konusudur. Örneğin; hububattan beşte bir, pamuktan altıda bir alınması gibi. Öte yandan zirai ürünlerdeki çeşitlilik ve hatta aynı vergi içinde matrah kökenleri farklı vergiler de alınmaktadır. Misal Ergani'de hububattan yine 1/5 oranında alınan vergi ayrıca 1/32 kile şeklinde alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan, “Öşür”, Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1, *Gözlem Yayınları*, İstanbul:1980, s. 800-801.

⁴⁷³ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 9a.

sene 100.”⁴⁷⁴ Çiftlikler için kullanılan kıt’a tabiri çayır için de kullanılmıştır. Kanunnâmede çiftlik için elli akçe alınmaktadır.⁴⁷⁵ Burada geçen “100 akçe” kaydına bakarak geriye kalan 50 akçe de 2 kıt’a çayır için alınmıştır diyebiliriz. Öyleyse 1 kıt’a çayır da 25 akçeye denk gelmektedir. Döşkaya’ya ait bir başka kayıta Şeyh Ahmed zâviyedarından alınan verginin yine Şeyh Ahmed tekkesine gelenlere harcanması için deftere kaydı düşülmüştür.⁴⁷⁶

Çift resminin miktarı noktasında bölgesel hatta aynı yörede dahi farklılıklar olduğunu söylemiştik. Kars sancak merkezine ait kayıta, “Çiftlik der-tasarruf- İlyas veled-i Resul ber-mûceb-i hüccet-i şer’iyye ber-vech-i maktû‘ fi sene 60” akçe vergi kayıtlıdır. Kannunâmelerde 60 akçelik miktar yalnızca 1716 yılında Mora’da alınmıştır.⁴⁷⁷

Çiftliklerin ortak kullanımına dair pek bilgi yoktur. Ancak K. Orbay’ın çalışmasında şu bilgiye rastlanır, vefat eden bir köylünün çift resmini bekâr ve evli çocukları ortaklaşa öderler.⁴⁷⁸ Kars’ın Aridos Nahiyesi’ne ait bir kayıta çiftliğin tasarrufunun ve vergisinin iki kardeşe ait olduğuna dair bilgiye, “Çiftlik ma’a çayır der tasarruf-ı Bali Çavuş ve Hacı Nebi veledân-ı Ali ber-mûceb-i hüccet-i şer’iyye ber-vech-i maktû‘ fi sene 200”⁴⁷⁹ kaydıyla ulaşılmaktadır. Öte yandan kardeş olmayan iki kişinin çiftliği müşterek kullandığını ise “Çiftlik-i Doğan veled-i Mehmed ve Veli veled-i Allahvirdi ber-vech-i iştirâk ber-mûceb-i hüccet-i şer’iyye ber-vech-i maktû‘ fi sene 200” kaydı göstermektedir.⁴⁸⁰ Emine Erdoğan, çalışmasında 1463 tarihli Ankara’ya ait tahrir defterinde “bir hassa çiftlik vardır, ortak dutar” ve “iki hassa çiftlik vardır, ortak dutar” şeklindeki ifadelerden bahseder. Dolayısıyla bu tür iş ortaklığı kurmuş olan köylü ortak ya da ortakçı olarak adlandırılmaktaydı.⁴⁸¹

“Çiftlik bir kıt’a” tabiri çalışma alanında ekilen arazinin hem azlığına hem de küçük oluşuna delil niteliğindedir. Zira çiftlik bir kıt’a bir dönümden daha az

⁴⁷⁴ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 21b.

⁴⁷⁵ Akgündüz, a.g.e, s. 335.

⁴⁷⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 25a.

⁴⁷⁷ Gümüşçü, Özünlü, a.g.m, s.190.

⁴⁷⁸ Kayhan Orbay, Osmanlı Çift-Hane Sistemi, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. (belirtilmemiş).

⁴⁷⁹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 39b.

⁴⁸⁰ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 31a.

⁴⁸¹ Erdoğan, a.g.t, s. 148.

toprak parçalarını anlatmak için kullanılan bir tabirdir.⁴⁸² Bu durum bölgede ekilen arazideki parçalanmışlığa bir örnektir.

Toprağın işlenmesi noktasında son derece hassas olan ve ciddi yaptırımlar uygulayan Osmanlı Devleti köylünün yaşadığı bölge göz önüne alındığında ya bu vergiden feragat etmiş yahut da verginin uygulamasında değişiklik yapmıştır. Sebep olarak ise tarım arazilerinin kısmen ya da tamamen yok olması, verimsiz olması veya coğrafi olarak arazinin engebeli olması gösterilebilir.⁴⁸³ Örneğin Kiğı sancağına ait kanunnâmede “*Ve livâ-i mezbûrenin çiftliğe mahal yeri olmayub birer mikdar yerler ile sebeblenüb ol ecilden bunlara resm-i çift takdîr olunmayub yerlerine göre ‘alâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe resm-i zemîn kayd olundu ve evlü olandan 12 akçe resm-i bennâk ve 6 akçe ırgadiyye ve mücerred olandan 6 akçe resm-i mücerred kaydolundu*” ibaresi yer almaktadır.⁴⁸⁴ Benzer bir durum Gürcistan kanunnâmesinde karşımıza çıkmaktadır, bölgede toprağın az olmasından ötürü neferlere ispenç vergisi yazılmış ve diğer vergilerin alınmaması kaydı yapılmıştır.⁴⁸⁵ Bu uygulamanın Gürcistan’a komşu olan ve son tahrirde çiftlik namına kaydı bulunmayan çalışma alanımızda da geçerli olması muhtemeldir.

Çift resminin 16. yüzyıl boyunca arazi vergisi olarak anlamlandırılması ardından bennâk ve mücerred vergileri çift resminin yerini almış ve yüzyıl sonlarına doğru da avâriz vergisi etkili olmuştur.⁴⁸⁶ Çalışma sahamızda da bu yönde bir değişim olmuştur. Zira yukarıda 1595 tarihinde çift vergisine ait kayıt bulunmadığı belirtilmiştir.

⁴⁸²Kanunnâme-i Arazi’nin 131. maddesinde geçtiği üzere; “*Kanunen Çiftlik her sene ziraat olunur ve hâsılat verir. 2 öküzlük bir çift demektir ki âlâ yerden yetmiş-seksen dönüm ve evsat yerden yüz dönüm ve edna yerden yüz otuz dönüm kadar araziden ibarettir. Dönüm dahi hatavât-ı mitevassıta ile tülen ve arzan kırk hatve yani terbi’an bin altı yüz zira’ yerdır ve bir dönümden nâkıs olan araziye küt’a tabir olunur...*”, maddenin devamı için bkz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, İstanbul:2014, s. 128.

⁴⁸³ Gümüşçü, Özünlü, *a.g.m.*, s.196.

⁴⁸⁴Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (I), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul: 1992b, s. 578-579.

⁴⁸⁵Gümüşçü, Özünlü, *a.g.m.*, s. 197.

⁴⁸⁶ İnalçık, “Osmanlılar’da...”, s. 595.

1. 2. Zeminler

Yarım çiftten küçük fakat aynı zamanda hububat ekilebilen topraklar zemîn olarak adlandırılmıştır.⁴⁸⁷ Başka bir deyişle çift, yarım çift, bennâk vergisi ödeyenlerin sipahiden tapusuz olarak aldıkları toprağa karşılık verdikleri vergidir.⁴⁸⁸ Dönüm resmi olarak da isimlendirilen zemîn vergisi tapu karşılığı başkasının işlemediği toprağın kullanılması ve aynı zamanda çift resminin en küçük birimidir.⁴⁸⁹ Mart ayında alınan bu vergini oranı çift resminde olduğu gibi arazinin verimliliğine göre değişmektedir. Verimli yerden 2 dönüme 1 akçe, orta verimlilikteki yere 3 dönüme 1 akçe ve verimsiz araziden ise 5 dönüme 1 akçe alınmak suretiyle toplanmıştır.⁴⁹⁰

Alpaslan Demir, Turhal Kazası ile ilgili çalışmasında mevkûf arazilerin daha sonra zemîne dönüştürüldüğünü ve 16. Yüzyıl sonlarına doğru baltalık, zemîn gibi arazilerin sayısında artış olduğunu belirtir. Bunun nedenini de artan nüfusun toprakla olan ilişkisine bağlar.⁴⁹¹ Ünal da çalışmasında, zemînlerdeki artışın atıl vaziyetteki toprakların kullanıma dönüştürülmesinden kaynaklandığını ifade eder.⁴⁹² İnan Demirtaş ise, zemînlerin sayısındaki artışın şehirlerde yaşanan tarım arazisi sıkıntısını gidermek adına toprağı daha küçük parçalara ayırarak köylüye dağıtılmasından kaynaklandığını öne sürer.⁴⁹³ Öte yandan S. Müfit Bilge çalışmasında, Doğu Anadolu' daki kimi sancaklarda toprağın râiyyet rûsûmundan değilde zemîn olarak kaydedildiğini ifade eder.⁴⁹⁴

Çift ve nîm çift vergisi verenlerin, belirtilenden fazla toprak kullandıkları takdirde, fazla olan kısım için de *hâric raiyyet* olan zemîn vergisini ödemek durumundaydılar. Aksi halde arazisine el konulurdu.⁴⁹⁵ Aşağıdaki tabloda Kars

⁴⁸⁷ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 153.

⁴⁸⁸ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 96.

⁴⁸⁹ İnalçık, "Osmanlılar'da...", s. 592.

⁴⁹⁰ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 96., İnalçık, "Raiyyet Rûsûmu", s. 593. Kanunnâmede ise "...Ve haric ra'iyet dönüm hakkın verür. Eğer a'lâyer olub her yıl ekilürse iki dönüme bir akçe ve eğer ednâ olursa üç dönüme bir akçe alınmak, kanûn-ı kadîme mutâbıktır." ibaresi yer alır. Akgündüz, *a.g.e.*, s. 337.

⁴⁹¹ Alpaslan Demir, "XV-XVI. Yüzyılda Turhal...", s. 80-83.

⁴⁹² Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 154.

⁴⁹³ İnan Demirtaş, *19 Numaralı Sivas Tahrir Defterinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 118.

⁴⁹⁴ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Klasik Çağı'nda (1300-1600) Tarımın Vergilendirilmesi Ve Vergileme İlkeleri Bakımından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 130.

⁴⁹⁵ İnalçık, "Osmanlılar'da...", s. 592.

Sancağı'na ait ait zemîn arazilerinin verileri yer almaktadır. Küçük Ardahan'da ise her iki tahrirde de üçer adet kayıt bulunduğu tablodan yer verilmemiştir.

Tablo 33. Kars Sancağı'na Ait 1588-1595 Tarihli Zemîn Sayıları

	KARS					Berdik
	Virişan	Döşkaya	Kars	Aridos	Kurudöşkaya	
1588	14	12	16	139	111	36
1595	17	2	-	-	-	-

Tabloda görüldüğü üzere iki tahrir arası zaman farkı az olmasına, üstelik işlenen toprağın küçük ölçekte olmasına rağmen son tahrirde Kars sancak merkezi ve Kurudöşkaya, Aridos ve Berdik nahiyelerine ait kayıt olmadığından zemîn sayısını takip edemiyoruz. Virişan ve Döşkaya üzerinden bakacak olursak; Virişan'da 3 tane artarken Döşkaya'da zaten az olan sayısı 2'ye kadar düşmüştür. Dolayısıyla bu tarımsal alanda ciddi bir eksikliğin göstergesidir. Öte yandan zemînlerin miktarıyla alakalı kayıtlarda geçen "*resmin ve behresin virür*" ibaresi zemînlerin gelir olarak ne kadar akçeye denk geldiğine dair bilgi vermemektedir. Gelirleri köyün hâsılı içinde kaydedilmiştir.

Virişan Nahiyesi'nde zemîn arazisini kullanan kişiler her iki tahrirde de aynıdır. 1588 tarihli tahrirde Mihrican Köyü'nde kayıtlı 1 kişi sonraki tahrirde yoktur.⁴⁹⁶ Son tahrirde eklenen kayıtlar ise Terkişen⁴⁹⁷ Köyü'nde 1 kişi, Bulamaç Köyü'nde ise 3 kişidir.⁴⁹⁸ Döşkaya Nahiyesi'nde ise Karakale Köyü'nde 2 kişinin kaydı bulunmaktadır.⁴⁹⁹ Her iki sancakta da zemînlere ait vergi miktarı toplam hâsılat içinde yazıldığından köy veya nahiyelerde ne kadar alındığına dair bilgi vermemektedir.

⁴⁹⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 11b., BOA. TD. NO: 669, s. 164.

⁴⁹⁷ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 6b., BOA. TD. NO: 669, s. 155.

⁴⁹⁸ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 9b., BOA. TD. NO: 69, s. 161.

⁴⁹⁹ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 18b., BOA. TD. NO: 669, s. 175.

2. TAHRİRLERE GÖRE NARH FİYATLARI VE HUBUBAT ÜRETİMİ

Osmanlı Devleti iktisadi yapısında haksız rekabeti ortadan kaldırmak adına fiyatlarda düzenleme yapmayı gerekli görmüştür. Arz ve talebe bağlı olarak değişen fiyatlar özellikle tarım sektöründe etkili olmuştur. Bilhassa ziraâ üretimin yapıldığı sırada muhtemel doğa olayları veya savaşın olması, ulaşımdaki aksaklıklar gibi nedenlerden ötürü fiyatlar yükselirdi. Sorunlar halledilip refaha ulaşıldığında ise tekrar düşerdi.⁵⁰⁰ Çift, bennâk ve ispenç vergileri gibi nakdi olarak değeri belli olan vergilerin yanında aynî olan vergiler de bulunmaktadır. Aynî olan hububat ürünleri, narh üzerinden belirlenen fiyatlara göre vergilendirilirdi.⁵⁰¹ Sistemin uygulanışı ve teftişi noktasında oldukça hassas davranan Osmanlı Devleti, bunu halkın huzuru için yaptığı ilkesini benimsemiştir. Bu sebepten olacak ki padişah bizzat kendi bu denetim işiyle meşgul olmuştur. Hatta alıcı ve satıcının zarar görmemesi adına narhın kaideleri kanunnâmelerde belirlenmiştir.⁵⁰²

Uygulanmasında büyük hassasiyet gösterilen narhın, özellikle bölgesel farklılıklara bağlı olarak değiştiği göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla çalışma sahamızın içinde bulunduğu siyasi ve askeri durum narhın uygulanmasını gerekli kılmıştır.

Narhın uygulanmasında görevli kadı başkanlığındaki heyet, ürünün hammadde halinden işleniş aşamalarına kadar her şeyi hesap eder ve ona göre fiyat yükseltir ya da indirirdi.⁵⁰³ Taşrada uygulanışından önce kadı ve eşraf görüşür ardından her türlü hesaplama yapılır ve sonunda %10 oranında bir kar eklenirdi.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul:1987, C. 43, s. 121-122.*

⁵⁰¹ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 158.

⁵⁰² Mücteba İlgürel, “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri”, *Tarih Dergisi*, S. 34, (2011), s. 555. Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisi...”, s. 122.

⁵⁰³ Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisi...”, s. 122.

⁵⁰⁴ İlgürel, “116-119/1704-1707 Tarihleri Arasında Balıkesir’e Ait Narh Düzenlemeleri”, *Osmanlı Araştırmaları XXIII*, İstanbul, (2003), s. 11-12.

Kile veya *müd*⁵⁰⁵ ölçü birimiyle ölçülen ürünün narh hesabı yapıldıktan sonra öşrünün kaç akçe ettiği defterlerde kayıtlıdır. Fakat belirlenen bu fiyatların uygulamada her zaman geçerli olmadığı, sipahinin o anda geçerli olan narh fiyatına göre öşrü aldığı durumlar görülmektedir. Köylünün haksızlığa uğramaması adına verginin aynî olarak toplanmasında karar kılınmıştır.⁵⁰⁶ Verginin nakdî alınması özellikle Celâlî isyanlarının etkili olduğu bir dönemde çeşitli suistimalleri de beraberinde getirmiştir. Devlet görevlileri halkın elindeki her türlü mala el koyabiliyordu. Çıkarılan fermanlarla durum engellenmeye çalışılmıştır. Bu sıkıntıları ortadan kaldırmak adına verginin aynî olmasına karar verilmiştir.⁵⁰⁷

2. 1. Buğday (Hinta)

Köylünün en önemli geçim kaynağı olan tahıl, Osmanlı Devleti'nin ekonomik refahı için de oldukça önemliydi. Zira vergilerin büyük bir bölümü tarımsal üretim üzerinden toplanmaktaydı. Öte yandan insanların en temel besin hammaddelerinden biri olan tahıl, ülkenin gelişmişliğinin de bir göstergesi idi.⁵⁰⁸ Kanunnâmede yer alan “*Ve buğday ve arpa şehre gelüb satılsa, her müdde buçuk kile alına ve sâir hububat dahi böyledir. Ve bâzâra un gelüb satılsa, her yükde altı kile olduğu takdirce, satandan yükde iki akçe alına, ve müddün haddi dahi İstanbul'un yirmi kilesi bir müddür.*” hükmüyle ürünün satış kriterleri belirlenmiştir.⁵⁰⁹ Çalışma alanımıza ait defterlerde hububat ürünleri keyl ağırlık birimiyle kaydedilmiştir. Keyl aynı zamanda kileye karşılık gelmektedir.⁵¹⁰ 1 İstanbul kilesinin kilogram cinsinden karşılığı ise 25,656 kg'dır.⁵¹¹ Aşağıdaki tabloda Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'na bağlı nahiyelerin tahrirler arası geçen sürede değişen buğday üretim miktarları yer almaktadır. Rakamlar ürünün kile bazında ne kadar olduğuna aittir.

⁵⁰⁵ Kile, 20 okka buğdayın 25,656 kg'a denk geldiği ölçü birimidir. Müd/mudd'un değeri ise 1 mudd 1.053 litreye eşittir. Çalışma alanımıza ait defterlerde ise keyl ölçü birimi olarak kaydedilmiştir. Mudd'un 20 de 1'i kadardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Demirtaş, *a.g.t.*, s. 101-102.

⁵⁰⁶ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 159.

⁵⁰⁷ İlgürel, “116-119/1704-1707 Tarihleri...”, s. 13.

⁵⁰⁸ Eftal Şükrü Batmaz, “XV-XVI. Yüzyıl Kanunnâmelerine Göre Osmanlı Devletinde Tahıl Üretimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36, (2004), s. 36.

⁵⁰⁹ Akgündüz, *a.g.e.*, s. 340-341.

⁵¹⁰ “Keyl”, TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. 25, Ankara, (2002), s. 361.

⁵¹¹ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 162.

Tablo 34. 1588-1595 Yıllarında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'na Ait Buğday Oranları

KARS						
	Virişan	Döşkaya	Kars	Aridos	Kurudöşkaya	Berdik
1588	6.340	14.760	1.750	12.350	5.200	8.835
1595	7.050	8.360	-	-	-	-
KÜÇÜK ARDAHAN						
	Güney	Kuzey	Hoçuvan	Germücek		
1588	11.510	22.306	3.151	680		
1595	8.440	20.170	7.510	600		

Tabloda görüldüğü üzere Kars Sancağı'nda 1588 yılında toplamda 49.235 keyl buğday üretimi yapılmıştır. Sancakta üretimi en fazla olan nahiye %29,97'lik bir oranla Döşkaya Nahiyesi'dir. Fakat 1595 yılına gelindiğinde nahiyenin üretiminde ciddi miktarda düşüş yaşanmış ve 15.410 kile olmuştur. Buna rağmen her iki tahrirde kaydı bulunan Virişan Nahiyesi'ne ait buğday üretimine baktığımızda 710 kile bir artış olmuştur. Kilogram cinsinden bakacak olursak sancakta 1588 yılında 1.312.408 kg, 1595 yılında ise (Burada Kars sancak merkezi ve diğer üç nahiyenin kaydının olmayışı da etkilidir.) 395.358 kg'lık bir miktar söz konusudur.

Küçük Ardahan Sancağı'na bağlı nahiyelerin 1588 yılı toplam buğday üretimi 37.647 kiledir. Kuzey Nahiyesi %59,25'lik bir üretim ilk sırada yer almaktadır. 1595 yılında ise toplam 36.720 kile toplam üretimin %54,92'si yine Kuzey Nahiyesi'ne aittir. Fakat burada dikkati çeken Hoçuvan dışında diğer nahiyelerde üretimde düşüş yaşandığıdır. Hoçuvan ise 1588'deki üretim %8,3 iken 1595 yılında %20,45'e kadar çıkmıştır. Sancağın 1588 yılı buğday miktarı 965.871 kg ve 1595 yılında ise 942.088 kg'a düşmüştür.

Hesaplaması yapılan bu oranlar 1/5 oranında alınan öşrün karşılığıdır. Elbette ki bu ölçümler sadece nüfus barındıran ve ayrıntılı dökümü yapılmış olan köyler üzerinden yapılmıştır. Oysaki sadece hâsılatıyla yazılan hangi kalem

vergiden ne kadar alındığına dair bilgi olmayan köylerin sayısı da oldukça fazladır.

Defterlerde yer alan kayıtlarda buğdayın önce keyl bazında ne kadar olduğu ardından da kıymeti yazılmıştır. 1588 yılında 1 keyl/kile buğdayın karşılığı 10 akçedir. 1595 tarihli defterlerde ise bu fiyat düşmüş ve keyl/kile birim fiyatı 8 akçe olmuştur. Shota Bekadze Ahıska Sancağı Kvablian Nahiyesi üzerine yaptığı çalışmasında 1595 tarihli Gürcistan tahrir defterini kullanmış ve defterde buğdayın 1 kile fiyat karşılığının 12 akçe olduğunu belirtmiştir.⁵¹² Ünal'ın Sinop için hazırladığı çalışmasında ise 1 kile buğday fiyatı 2,5 akçe olarak verilmiştir.⁵¹³ Bu durum bölgesel farklılıkların fiyatlar üzerindeki etkisine açık örnektir.

2. 2. Arpa (Şa'ir)

Arpa üretimi gerekli olan hububatlardan biri olmakla beraber üretim miktarı bakımından buğdaydan sonra gelmektedir. 16. yüzyılda sık sık yapılan savaşlarda ordu ve atlar için önemli bir besin maddesi olan arpa ve buğdayın üretimi için devlet köylüyü teşvik etmiştir.⁵¹⁴

Defterlerde arpanın kaydı da buğdayda olduğu gibi keyl cinsinden yapılmıştır. 1588 yılı tahririnde arpa için verilen 1 keyl kıymeti 8 akçe iken 1595 yılında bu miktar 6 akçe olarak belirlenmiştir. Miktarlardaki bu değişiklik her iki sancakta da görülmektedir. Aşağıdaki tabloda tahrirler arası Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'na ait arpa keyl/kile miktarları verilmiştir.

Tablo 35. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan'da Arpadan Alınan Vergi Miktarları

	KARS					
	Virişan	Döşkaya	Kars	Aridos	Kurudöşkaya	Berdik
1588	5.750	12.470	2.200	11.140	6.700	7.990

⁵¹² Shota Bekadze, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Ahıska Sancağı Kvablian Nahiyesi'nde Ekonomik Yaşam", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1, (2013), s. 483.

⁵¹³ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 159.

⁵¹⁴ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 165.

1595	5.130	8.056	-	-	-	-
KÜÇÜK ARDAHAN						
	Güney	Kuzey	Hoçuvan	Germücek		
1588	9.910	17.670	2.908	600		
1595	7.146	14.752	4.321	460		

Tabloda Kars Sancağı'na ait 1588 arpa miktarı 46.250 kiledir. 1588 yılında Döşkaya Nahiyesi %26,96'lık bir oranla buğdayda olduğu gibi arpada da birinci sıradadır. 1595 yılına gelindiğinde ise 4.414 kile düşerek 8.056 kile olmuştur. 1595 tahririnde ise toplam 13.186 kile arpanın %61,09'u yine Döşkaya Nahiyesi'ne aittir. Virişan Nahiyesi'nde ise tahrirler arası nisbeten istikrarlı bir durum söz konusudur. Bununla birlikte kile üretim ve vergi oranlarına köy bazında baktığımızda Aridos Nahiyesi'ne bağlı köylerde yüksek oranda üretim vardır. Örneğin; Aridos Nahiyesi Kuğulu Köyü'nde en yüksek miktar olan 2.500 kile arpadan 20.000 akçe alınmıştır. Özellikle zemîn sayısının Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyelerinde yoğunluğa sahip olduğu bilgisinden sonra 1595 yılındaki düşüş daha iyi anlaşılmaktadır. Zira bu 3 nahiyenin son tahrirde olmaması nedeniyle ekilen arazilerdeki ve tarım ürünlerindeki düşüş olası durumdur.

Küçük Ardahan'da ise 1588 yılında toplam 31.088 kile arpadan vergi alınmıştır. Bunun %56,83'lük kısmını Kuzey Nahiyesi karşılamaktadır. 1595 yılına gelindiğinde ise 26.679 kile arpanın %55,29'luk kısmı yine Kuzey Nahiyesi'ne aittir.

2. 3. Bostan Vergisi

Bu vergi, bostan üretimi olan kavun, karpuz, salatalık ve daha pek çok üründen alınmaktadır. Bostan vergisinin alınmasında, mevzu bahis ürünün ticaretinin yapılıp yapılmaması söz konusudur. Ürünün pazarda satılması durumunda üründen %10-15 oranında bir vergi alınmaktaydı. Fakat elde edilen

satılmaktan ziyade evin ihtiyaçlarının karşılanması adına ise o zaman vergi alınmamaktadır.⁵¹⁵

Bağ ve bostan vergilerinin toplanma zamanları da, mahsulün toplanma zamanına eşittir. Sebze ve bostanlardan ürünün toplanma zamanına göre verginin alınmasının yanında zeytinden de silkileceği zaman alınır.⁵¹⁶

Tablo 36. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'ndan Alınan Bostan Vergisi Miktarı (Akçe)

	Bostan	
	1588	1595
Kars	8.965	6.672
Küçük Ardahan	10.776	13.112

Tabloda görüldüğü üzere Kars'ta 1595 yılında vergi gelirinde düşüş söz konusudur. Bunda elbette daha öncede ifade edildiği üzere diğer üç nahiyeye ait kayıtların olmayışının da etkisi büyüktür. Örneğin; 1588 yılında Virişan Nahiyesi'nde 2.013 akçe olan bostan vergisinin sonraki tahrirde arttığı görülmektedir. Aynı durum Döşkaya için de geçerlidir. 2.555 akçe olan vergi geliri sonraki tahrirde daha da artmış ve 3.932'ye çıkmıştır.

Küçük Ardahan Sancağı'nda da aynı durum söz konusudur. Güney Nahiyesi hariç diğer 3 nahiyede bostan vergisinde artış bulunmaktadır. Her iki sancakta görülen bu artışın küvvare vergisinde de üzerinde durulduğu üzere iklime bağlı olması muhtemeldir. Zira ekip biçmeye elverişli bir iklimin olmasıyla mahsulün de bol olması beklenir.

⁵¹⁵ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 129.

⁵¹⁶ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reaâyadan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, C. 5, S. 5, (1947), s. 490-491.

2. 4. Yonca ve Giyah

Kanunnâmelerde “resm-i giyah, çayır öşrü ya da çayır resmi” olarak adlandırılan bu vergi, deftere yazıldığı miktar kadar alınmaktadır. Bununla birlikte bu vergi, biçilen üzerinden tahsil edilmektedir. Ot biçilmemişse vergi de toplanmamaktadır. Ayrıca üç yıl üst üste nadasa bırakılmış tarladam da otu biçen, toprak sahibine her araba başına 2 akçe vermek zorundadır.⁵¹⁷

Bölgeye ait defterlerde çayırdaki biçilen ot ile yoncadan alınan vergi birlikte kaydedilmiştir. Kayıtları “*resm-i yonca ma'a giyah*” şeklindedir. Araştırma sahasının yonca ekimine elverişli ve çayırların çok oluşu toplanan verginin de miktarını yükseltmiştir.

Tablo 37. 1588- 1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Toplanan Yonca ve Giyah Vergisi (Akçe) Mitarları

	Yonca ve Giyah	
	1588	1595
Kars	17.701	6.444
Küçük Ardahan	19.390	16.402

Tabloda görüldüğü üzere her iki sancakta da toplanan vergi miktarlarında geçen zaman zarfında azalma meydana gelmiştir. Bu durumun en önemli sebepleri arasında nüfusun azalmasına bağlı olarak insan iş gücünün de azalması kaynaklıdır. Dolayısıyla diğer birçok vergide olduğu gibi bunda düşüş yaşanmıştır. 1588’de Kars’ta 52 köyde yonca ve giyah vergisi kaydı bulunmaktadır. Virişan ve Döşkaya nahiyelerinde 1588’de 27 köyden toplanan vergi, 1595’e gelindiğinde 18 köye kadar düşmüştür. Bu nahiyeler için vergi miktarı ise şöyledir; 1588’ de 8226 akçe olan vergi, 1595 yılında 6444 akçeye düşmüştür. Küçük Ardahan’da ise 73 köyde yonca ve giyah vergisi kayıtlıdır. Bir sonraki tahrirde 72 köyde kayıt bulunmaktadır. Bu sancakta da Kars’ta olduğu gibi vergide düşüş söz konusudur.

⁵¹⁷ Kazıcı, a.g.e, s. 134.

3. HAYVANCILIK VE HAYVANCILIKLA İLGİLİ RESİMLER

Osmanlı Devleti halkın ihtiyaç duyduğu temel besin maddelerini temin noktasında oldukça hassas davranmıştır. Burada amaç halkın iaşesinin hazırlanması amacıyla gerekli politikaları uygulamaktır. Zira herhangi bir sebepten ötürü iaşede çıkabilecek bir aksaklığın halkın sıkıntı çekmesine sebep olması muhtemeldir.⁵¹⁸ Dolayısıyla devlet hayvancılıkla ilgili her türlü ayrıntıyı kanunnâmelerde sabitlemiştir.

3. 1. Âdet-i Ağnâm

Osmanlı Devleti'nde koyunlardan alınan vergi olarak bilenen *âdet-i ağnâm* vergisi keçiler için de geçerliydi. Kuzulu koyunlar ise tek sayılır ayrı ayrı vergi alınmazdı.⁵¹⁹ Ağnâm vergisi bölgelere göre değişiklik göstermektedir. İmroz ve Limni'de her koyun için 1 akçe, Kozan'da 1 Halebî akçe, Urfa'da yüz adet koyuna karşılık 1 koyun ve 2 akçe alınması gibi uygulamalar yapılmıştır.⁵²⁰ Dolayısıyla koyundan alınan vergi miktarının bölgelere göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır.⁵²¹ Bununla birlikte verginin toplanma zamanında da değişkenlik söz konusudur. Ağnam vergisi kimi yerlerde mart ayı sonunda kimi yerlerde de nisan ayı başında toplanmaktadır.⁵²² Bunun tespitinde koyun ve keçinin yavrulama zamanı belirleyicidir. Halep'te yavrular sürüye katıldıktan sonra anne ve yavrusu bir sayılıp yarım akçe vergi alınmaktaydı.⁵²³ Fatih Kanunnâmesinde iki koyuna 1 akçe alınması kanunu 1595 yılına gelindiğinde ekonomik sıkıntılardan ötürü 1 koyuna 1 akçe olarak belirlenmiş ve bazı yerlerde de yarım

⁵¹⁸ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu", *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi*, C. 1, S. 1, (2019), s. 30.

⁵¹⁹ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda...", s. 486.

⁵²⁰ Feridun Emecen, "Ağnâm Resmi", *DİA*, C. 1, s. 478.

⁵²¹ "Yerlüde resm-i ağnâm iki koyuna bir akçedir. Ve koyun ve kuzu bile sayılmak kanûn olmuştur. Ve haymâne ve yüzdecinin koyunu kırılıb hiç kalmasa veyâhud resm-i ganem, resm-i caba mikdârınca olsa ânun gibilerinden caba resmi alınur, ziyâde alınmaz. Ve yüzdecinin her yüz koynundan kırk akçe alınmak vaz' olunmuşdur. Ve resm-i ağnâm dahi abril ayının evvelinde alınmak mukarrer olmuşdur.", bkz. Akgündüz, a.g.e, s. 338.

⁵²² Çağatay, a.g.m, s. 487.

⁵²³ "Ve resm-i ağnâm, koyun ve keçi kuzulayub tamam süriyeyaradıktan sonra oğlağıyle ve kuzısıyle add olunub her iki re'se bir akçe alına.", bkz. Akgündüz, a.g.e, s. 368.

akçe olarak alınmıştır.⁵²⁴ Çalışma alanımız olan Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'na ait verilere aşağıdaki tabloda değinilmiştir.

Tablo 38. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Âdet-i Ağnâm Vergisi Miktarı

KARS								
	Virişan	Döşkaya	Kars	Aridos	Kurudöşkaya	Berdik		
1588	3.411	6.213	1.204	3.325	4.015	2.818		
1595	3.045	2.212	-	-	-	-		
KÜÇÜK ARDAHAN								
	Güney		Kuzey		Hoçuvan		Germücek	
	Âdet-i ağnâm	Nısf âdet-i ağnâm	Âdet-i ağnâm	Nısf âdet-i ağnâm	Âdet-i ağnâm	Nısf âdet-i ağnâm	Âdet-i ağnâm	Nısf âdet-i ağnâm
1588	721	5.038	2.112	5.088	544	464	-	180
1595	380	2.434	2.970	3.928	1.460	1.280	-	180

Tablodan anlaşıldığı üzere Kars Sancağı'nda 1588 yılında toplam 35.972 adet koyun vardır. Döşkaya Nahiyesi %34,54 ile ilk sırada yer almaktadır. Nahiye de 12.426 olan koyun sayısı 1595 yılında düşerek 4.424 olmuştur.

Ağnâm vergisindeki oranın bölgesel olarak değişebildiğini yukarıda ifade etmiştik. Fakat Küçük Ardahan'a ait kayıtlarla birbirine yakın iki sancak arasında dahi farklılık olduğu görülmektedir. Küçük Ardahan'da verginin bir kısmı “*âdet-i ağnâm*”, büyük bir kısmı ise “*nısf⁵²⁵ âdet-i ağnâm*” şeklinde alınmıştır. Dolayısıyla vergiyi iki başlık altında hesaplamak daha sağlıklı bir sonuca ulaştıracaktır. Çalışma sahamıza ait kanunnâmede 2 koyuna 1 akçe alınmaktadır. *Nısf*in yarımı ifade ediyor olması ve Haleb sancağında yavrulayan koyunlardan, yavrusuyla koyunu bir saymak suretiyle yarım akçe alınması çalışma sahamıza ait kayıtlarla benzerlik göstermektedir. Öyleyse *nısf*-ı *âdet-i ağnâm* adı altındaki

⁵²⁴ Kazıcı, a.g.e, s. 148-149.

⁵²⁵ *Nısf* anlam olarak yarımı ifade eder.

rakamlar 1 yavrulu koyunu ihtiva etmektedir. Küçük Ardahan'da 1588 tahririnde 17.523 adet koyun bulunmaktadır. Bu sayının %53,13 gibi büyük bir bölümü Kuzey Nahiyesi'ne aittir. 1595 yılında ise toplam koyun sayısı 17.442'dir ve Kuzey Nahiyesi %56,57'lik oranla yine ilk sıradadır. Bu haliyle Küçük Ardahan'da koyun vergisi miktarında büyük değişimler olmamıştır.

3. 2. Hınzır (Domuz) Vergisi

Domuz besleyen köylüden alınan vergiye *resm-i hınzır* ya da *bid'at-ı hınzır* denmektedir.⁵²⁶ Kaynaklarda canavar resmi olarak da geçen hınzır vergisinin Anadolu ve Arabistan'da yetiştiriciliği olmadığından bu vergi daha ziyade Rumeli bölgesinde alınmıştır.⁵²⁷ Yardımcı, Bosna Sancağı üzerine yaptığı çalışmasında, 1489-1530 ve 1542 tarihlerinde Bosna'da domuz yetiştiriciliğinin düştüğünü tespit etmiş ve bunun nedenini de bölgede azalan Hristiyan nüfusa bağlamıştır.⁵²⁸ Çalışma bölgemize coğrafi olarak en yakın yerler olan Ahıska Sancağı'na bağlı Kvablian Nahiyesi, Çeçerek Nahiyesi ve Otskhe Nahiyesi'nde domuz vergisinin alındığı görülmektedir. Bununla birlikte bu vergi sayı olarak da oldukça fazladır.⁵²⁹ Çalışma sahamızda ise; Kars Sancağı'nda yalnızca Virişan Nahiyesi'nde 1588'de 112 akçe⁵³⁰, 1595 yılında ise yine Virişan Nahiyesi'nde 306⁵³¹, Döşkaya Nahiyesi'nde de 430 akçe toplam 736 akçe alındığı kayıtlıdır. Gürcistan Kanunnâmesi'nde her domuz başına 1 akçe alınması yer almaktadır.⁵³² Dolayısıyla verilen rakamlar domuz sayısına denk gelmektedir.

Küçük Ardahan'da ise 1588 yılında Hoçuvan'da 20 ve Germücek'te 125 akçe kaydına karşılık toplam 145 adet domuz olduğu görülürken, bu sayı 1595'te

⁵²⁶ Mehmet Emin Yardımcı, *Nüfus Ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre XV Ve XVI. yüzyıllarda Bozna Livâsının Sosyal Ve Ekonomik Yapısı*, (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s. 98.

⁵²⁷ Kazıcı, a.g.e, s. 158., Tekin, a.g.m, s. 61.

⁵²⁸ Yardımcı, a.g.t, s. 98.

⁵²⁹ Bekadze, a.g.m, s. 485., "1595 Yılında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Otskhe Nahiyesi", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara, C. 8/11, (2013), s. 85., "XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı Çeçerek Nahiyesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumu", *Karadeniz*, S. 21, s. 193.

⁵³⁰ TKG.M. TADB. TTD. NO: 175, v. 6a-8b-9a.

⁵³¹ BOA. TD. NO: 669, s. 155-158-159-160-163-175-177.

⁵³² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 7/1. Kitap, Kanuni Devri Kanunnâmeleri (IV) ; 7/II. Kitap. II. Selim Devri Kanunnâmeleri, VI. Bölüm: Gürcistan Eyaleti Kanunnâmeleri, 1994, s. 578.

artmış ve Kuzey Nahiyesi'nde 295⁵³³ akçe, Hoçuvan'da 120 ve Germücek'te ise 125⁵³⁴ akçe kaydı ile toplamda 540 adet domuz bulunmaktadır.

3. 3. Küvvare Vergisi

Köylünün elindeki arı kovanlarının mahsulünden alınan bu vergi, kanunnâmelerde “*kovan resmi, resm-i küvvare, öşr-ü asel, öşr-ü petek*” gibi isimlerle yer almaktadır. Bununla birlikte, köylü arılarını bağlı olduğu tımarın dışında başka bir tımarla beslemek istemesi üzerine, verginin yarısını kayıtlı olduğu sipahiye diğer yarısını ise arılarını yetiştirdiği tımarın sipahisine vermekle yükümlüdür. Verginin alınma zamanı olarak ise; Erzurum Kanunnâmesi'nde temmuz ayının on dokuzu iken ülkenin batısında bu durum güz mevsimini bulmaktadır.⁵³⁵ Ayrıca bu vergi kovanın içindeki üründen alınmaktadır. Ürün yoksa vergi alınmamaktadır.

Tablo 39. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'ndan Alınan Küvvare Vergisi Akçe Miktarları

	Küvvare	
	1588	1595
Kars	5.420	5.564
Küçük Ardahan	4.815	10.966

Yablo görüldüğü üzere her iki sancakta da küvvare vergisi miktarında artış söz konusudur. Kars'ta 1595 yılında verginin toplandığı köy sayısındaki düşüşe rağmen verginin miktarının arttığı görülmektedir. Örneğin Kars Sancağı'nda 1588 yılında 51 köyden alınan vergi 1595'te 24'e düşmüştür. Küçük Ardahan'da ise aksine köy sayısı, 72 köyden 74'e çıkmıştır. 1595 yılında verginin artmasının

⁵³³ BOA. TD. NO: 669, s. 111-112-115-121-129-130-143.

⁵³⁴ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 97b-104b.

⁵³⁵ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reaâyadan...”, s. 508-509.

nedeni mahsülün verimiyle alakalıdır. İklima bağlı olarak üretimde değişkenlik görülmektedir.

4. ŞAHIS BAŞINA ALINAN VERGİLER

Şahıslardan sosyal statülerine bakmak suretiyle toplanan ve başka bir adı da baş akçası olan vergilerdir. Osmanlı ekonomisinde önemli bir yere sahip olan bu örfi vergilerin de toplanmasında devlet son derece hassas davranmış ve vergilerin toplanma esaslarını kanunnâmeler çıkararak kesinleştirmiştir. Tımar sisteminin işleyişi noktasında önemli olan bu vergiler zamanla akçenin değer kaybetmesiyle önemlerini yitirmişlerdir.⁵³⁶

4. 1. Bennâk Resmi

Osmanlı Devleti vergi sistemi içinde önemli bir yere sahip olan bennak vergisi için evli ve nîm çiftten az bir toprağı işliyor olmak gerekirdi.⁵³⁷ Kökeni tam bilinmeyen bennâk kelimesinin Farsça'dan Türkçe'ye geçtiği ve toprakla uğraşan anlamına geldiği ifade edilmektedir.⁵³⁸ İnalıcık'ın aktardığına göre ise bennâk kelimesi Ermenice kökenli olup, anlam itibarıyla *bir yerde ikamet etmek* anlamına gelmektedir.⁵³⁹ Kanunnâmelerde farklı adlarla kaydedildiği görülen bennâk resmi, ekinli veya caba olarak bir ayrıma uğramamışsa da farklı yerlerde çeşitli miktarlarda vergi alınırdı. Eğer ekinli ve caba diye ayırım yapılmışsa o zaman ekinli ve caba oluşuna göre vergi miktarı ödenirdi.⁵⁴⁰

Ekinli ve caba olmak üzere iki ye ayrılan bennâkların arasındaki fark; ekinli bennâk nîm çiftten az yeri tasarruf eder ve 12 akçe ödeme yapar, caba ise ekinli arazisi olmayan ve dokuz akçe ödeyene denir.⁵⁴¹ Yarım çiftten az teri işleyen ekinli bennâklar 2 dönüme 1 akçe ödemektedirler.⁵⁴²

Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda 1588 tarihinde bennâklardan birçok yerde uygulandığının aksine kanunnâmede belirtildiği üzere "*ekünlü*

⁵³⁶ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 190.

⁵³⁷ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 130.

⁵³⁸ Emecen, "Bennâk", *DİA*, İstanbul: 1992, C. 5, s. 458.

⁵³⁹ İnalıcık, "Osmanlılar'da...", s. 589.

⁵⁴⁰ Çağatay, *a.g.m.*, s. 491.

⁵⁴¹ İnalıcık, "Osmanlılar'da...", s. 589.

⁵⁴² Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput*, s. 130

*bennâkden on sekiz akçe*⁵⁴³ alınmıştır. Sonraki tahrirde yani 1595 yılında ise Küçük Ardahan'a ait kayıtlarda vergide indirim yapıldığı ve 12 akçe alındığı görülmektedir. Benzer durum Ünal'ın çalışmasında da görülmektedir. Sinop'a ait 1487 ve 1580 tarihli defterlerde köylerin bazılarında 13 akçe alınırken bazılarında ise 18 akçe alınmıştır. Fakat bu durumu açıklayıcı bir bilgi bulunmadığından konu belirsizliğini korumaktadır.⁵⁴⁴ Kars Sancağı'na baktığımızda bennâk sayısının oldukça düşük olduğunu ve bunlarında sadece 24'ü Kars sancak merkezinde, 1 tane Döşkaya Nahiyesi'nde ve 3 tanede Aridos nahiyesinde kayıtlı olduğunu görmekteyiz. 1588 tahririnde kayıtlı 28 bennâktan 504 akçe vergi alınmıştır. 1595 tarihli defterde ise yalnızca Virişan ve Döşkaya nahiyelerinin kaydının olması bu yerleşmelerin gayrimüslim yerleşmeler olan bu nahiyelerde bennâk kaydı bulunmamaktadır.

Küçük Ardahan Sancağı'na geldiğimizde ise 1588 yılında 231 bennâktan 4.158 akçe alınırken, 1595 yılında bennâk sayısının 303'e çıktığı fakat toplam akçe miktarının 3.636'ya düştüğü görülmektedir. Özellikle Hoçuvan Nahiyesi'nde 1588'de %3 olan bennâk sayısı 1595'te %14'e kadar çıkmıştır. Bennâkların bir toprak işleme zorunlulukları olmadığını bilinmekle beraber bölgeye ait kayıtlarda caba olduklarına dair de bilgi bulunmamaktadır.

4. 2. İспенç Resmi

Gayrimüslim erkeklerden alınan bu verginin kökeni eskiye dayanmakla beraber Fatih Kanunnâmesinde konuya yer verilmiştir. Tıpkı diğer bazı vergilerde olduğu gibi bu verginin toplanmasında da net bir kaide bulunmamaktadır. Bunun sebebi her bölgede farklı miktarlarda toplanmasıdır.⁵⁴⁵

Halil İnalçık'a göre ispenç kelimesinin etimolojik kökeni, en akla uygun tarifiyle Slavca'da geçen "*mahalli feodal bey*" anlamındaki tanımıdır. Bununla birlikte kanunnâmede bu kimselerin ne kadar vergi verecekleri de belirlenmiştir. Söz konusu miktar hemen her kanunnâmede geçen haliyle 25 akçedir. Bütün evli

⁵⁴³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 8/1. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri..., s. 335.

⁵⁴⁴ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 196.

⁵⁴⁵ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 198.

gayrimüslim erkeklerden alınacağı gibi bekâr olanları da bu miktarda vergiyi vermek durumundaydılar.⁵⁴⁶ Çeşitli uygulamalara rağmen ispenç vergisi için evli, bekâr, topraklı-topraksız gayrimüslim erkeklerden toplanan bir örfî bir vergidir denilebilir.⁵⁴⁷

15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin fethettiği yerlerde alınmaya başlanan bu vergi zamanla örfî bir hal almış ve özellikle doğu bölgesi ve Gürcistan'nın fethi sonrası kapsamlı bir şekilde alınmıştır.⁵⁴⁸

Çalışma sahamızda gayrimüslim nüfusun fazlalığı sebebiyle ispenç sayısı da oldukça fazladır. Özellikle Kars sancağı nahiyeleri Virişan ve Döşkaya tamamen gayrimüslim tebaadan oluşmaktadır. İспенç resmi verenler defterlere nefer, neferan gibi terimlerle kaydedilmişlerdir. Aşağıdaki tabloda Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'na ait ispenç vergisinden nahiyeler bazında ne kadar akçe toplandığına dair veriler yer almaktadır.

Tablo 40. Kars ve Küçük Ardahan Sancaklarında Toplanan İспенç Vergisi Oranları

	KARS					
	Virişan	Döşkaya	Kars	Aridos	Kurudöşkaya	Berdik
1588	8.225	10.750	1.925	5.525	6.975	5.475
1595	4.600	5.225	-	-	-	-
	KÜÇÜK ARDAHAN					
	Güney	Kuzey	Hoçuvan	Germücek		
1588	10.600	6.650	1.600	225		
1595	5.300	1.600	825	250		

⁵⁴⁶ İnalçık, "İspence", *DİA*, C. 23, İstanbul, (2001), s. 177.

⁵⁴⁷ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 199.

⁵⁴⁸ İnalçık, "Osmanlılar'da...", s. 607. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, C. 55, S. 213, (1991), s. 387.

Tabloya bakıldığında her iki sancakta da vergi oranlarında düşüş görülmektedir. Özellikle Küçük Ardahan'a bağlı Kuzey Nahiyesi'nde yukarıda da gördüğümüz üzere bennâkların artması ve ispenç verenlerin sayısındaki ciddi düşüş göze çarpmaktadır. Öte yandan Kars'a bağlı Virişan ve Döşkaya nahiyeleri de gayrimüslim yerleşimleri olmalarına rağmen iki nahiyede de toplam 9.825 akçe oranında bir vergi düşüşü olmuştur. 1588'de 759 kişi kayıtlı iken 393 kişilik bir azalma olmuş ve kişi sayısı 366'ya inmiştir. Bununla birlikte dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de vergi oranında bennâk vergisindeki gibi bir indirim yapılmamış olmasıdır. Her iki tahrirde de verginin 25 akçe olarak alındığı görülmektedir. Bekadze çalışmasında ispenç vergisi verenlerin tarımla uğraştıklarını ifade etmiştir.⁵⁴⁹ Fakat bahsini ettiği bölgeye yakın olan çalışma sahamız için defterlerde bu denli net bir bilgi bulunmamaktadır. Zira yukarıda ispenç vergisinin topraklı topraksız her gayrimüslim erkekten alındığı zikredilmiştir. Özellikle bölgeye ait olan ve aralarında zaman farkı az olan iki tahrir arasında ispenç resmindeki ciddi düşüşün nedeni olarak göç hareketleri gösterilebilir.

4. 3. Mücerredler

Evli olmayan erkeklerden alınan mücerred resmi bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. Örneğin; kimi yerlerde meslek ve kazanç sahibi olacak yaşa gelmiş erkeklerden alınması lazım görülürken kimi yerlerde tamamen muaf sayılmışlardır. Mücerredlik noktasında bir takım ihtilaflar olduğu açıktır. Zira kimi araştırmacılar büluğ çağına gelmiş kimileri de 20 yaşındaki kişiler için bu terimi kullanmışlardır.⁵⁵⁰

16. yüzyılda daha yaygın bir şekilde bu verginin tatbik edildiği görülmektedir. İfade edildiği üzere bölgesel farklılıklar verginin miktarı noktasında da karşımıza çıkmaktadır. Fatih Kanunnâmesi'nde üç akçe alınacağı belirtilirken sonraları bu rakam altı akçeye çıkmıştır.⁵⁵¹ Hatta çift resmini yüksek olduğu yerlerde mücerredlerden vergi alınmadığı görülmektedir.⁵⁵² Çalışma

⁵⁴⁹ Bekadze, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Ahıska Sancağı Kvablian...", s. 486.

⁵⁵⁰ İnalçık, "Osmanlılar'da...",s. 587.

⁵⁵¹ İnalçık, "Osmanlılar'da...",s. 588.

⁵⁵² Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s.197.

alanımızda mücerred kaydı 1588 yılında oldukça azdır. Kars Sancağı'nda sadece 1 adet kayıt bulunmaktadır. Aynı tarihte Küçük Ardahan Sancağı'nda ise, 54 adet mücerredin 47 tanesi Kuzey Nahiyesi'nde kayıtlıdır. 1595 tahririnde ise Kars'ta mücerred kaydı bulunmamaktadır. Küçük Ardahan'da ise bir önceki tahrire göre artış görülmektedir. Daha önce sadece Kuzey ve Güney nahiyelerinde yer alan kayıtlara 1595 yılı itibariyle Hoçuvan ve Germücek nahiyelerinde de rastlanılmaktadır. Sonuç olarak bu rakam 107 kişi artmıştır. Kuzey Nahiyesi 118 mücerred ile en fazla sayıya sahip nahiyedir. Nahiyedeki bu artışın sebebi hem köy sayısındaki fazlalık hem de ekonmik nedenlerden ötürü olabilir. Özellikle ekilip biçilecek toprağın azlığının köylüyü göç etmeye yönelttiği düşünülebilir. Manisa kazasında iç göçün sebebi olarak çift ve yarım çift tasarruf eden köylünün az oluşu ve bennâk (%57) ve mücerredlerin (%35) büyük bir bölümünün göç edenler içinde kaydedilmiş olması ekonomik nedenlere bağlanmaktadır.⁵⁵³ Kuzey Nahiyesi'nde bennâk ve mücerred sayısındaki artış bu çıkarımla örtüşmektedir. Bununla beraber devlete 708 akçelik bir vergi geliri olmuştur.

4. 4. Marhasiye Vergisi

Defter-i Cedid Hakani'de belirtildiği şekliyle, kilise vakıflarına ve piskoposlara ait arazilerden piskoposlar için ödenen vergidir. Bu vergi, hane başına yıllık iki akçe olarak belirlenmiştir.⁵⁵⁴ Aşağıdaki tabloda marhasiye vergisinin akçe cinsinden yıllık gelirleri yer almaktadır.

Tablo 41.1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Alınan Marhasiye Vergisine Ait Akçe Miktarları

	Marhasiye (akçe)	
	1588	1595
Kars	1.030	402
Küçük Ardahan	572	513

⁵⁵³ Osman Gümüşçü, Alpaslan Demir, "16. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler", Geçmişten Günümüze Manisa Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları*, C. 1, (2018), s. 224.

⁵⁵⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 8/1. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri..., s. 581.

Marhasiye vergisi hane başına alınan bir vergi olmasından dolayı miktarı nüfusla doğru orantılıdır. Çalışmanın nüfus bölümünde ikinci tahrirde görüldüğü üzere bölgede bir nüfus kaydı olmuştur. Marhasiye vergisinin ikinci tahrirde az oluşu da buna bağlıdır. Kars Sancağı'na ait 1595 yılı gelir miktarı Virişan ve Döşkaya nahiyelerine aittir. Bu iki nahiyenin 1588 yılındaki toplam miktarları ise 621' dir. Üstelik tamamen gayrimüslim nüfusa sahip olan bu nahiyelerde bu kadar düşüşün olması dikkat çekicidir. Örneğin; Döşkaya'ya bağlı Koçhisar Köyü'nde 1588 yılında verginin miktarı 80 akçe iken, 1595 yılında azalan nüfusla birlikte 30 akçe olmuştur.⁵⁵⁵ Benzer durum Küçük Ardahan için de geçerlidir. Güney Nahiyesi'ne bağlı Hava-i Küçük Köyü'nde 60 akçe olan vergi miktarı 1595 yılına gelindiğinde 20 akçeye kadar düşmüştür.⁵⁵⁶

5. ARIZİ VERGİLER

5. 1. Bâd-ı havâ ve Arûsiye

Bu tür vergiler, tımar olan arazilerde işlenen suçlara istinaden toplanmaktadır.⁵⁵⁷ Fekete'ye göre serbest olan ve olmayan tımarlara verilen bu vergide, eğer suç işlenen yer serbest tımar bölgesi ise suçlu parayı serbest tımar sahibine verir. Fakat serbest tımar bölgesi değilse bir kısmını hazine alır.⁵⁵⁸ İnalçık serbest tımar bölgelerini açıklarken, asayıştan sorumlu görevlilerin çeşitli suçlara karışmış kişileri takip etmesi ve haklarında verilen para cezalarının toplanması söz konusu olduğunda özgür olduklarını hatta ehl-i örfün müdahalesine izin verilmediğini belirtir.⁵⁵⁹ Erzurum Kanunnâmesi'ne bakıldığında, resm-i arûsiye ile ilgili ise mîrlivâ hassı, zeamet ya da serbest tımar bölgesinden bir gelinlik kızla evlenmek için bakireden 60, dul kadından ise 30 akçe alınmaktadır.⁵⁶⁰ Diğer taraftan bakire kızın babası kimin mükellefi ise ödemeyi de ona yapardı. Ayrıca dul kadınlar da toprağında yaşadıkları tımar

⁵⁵⁵ TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 24a., BOA. TD. NO: 669, s. 183.

⁵⁵⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175,v 73b., BOA. TD. NO: 669, s. 88.

⁵⁵⁷ Kazıcı, a.g.e, s. 115.

⁵⁵⁸ L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", *Belleten*, C. 11, S. 42, (1947), s. 315., Kazıcı, a.g.e, s. 115-116.

⁵⁵⁹ Halil İnalçık, "Tımar", *DİA*, İstanbul (2012), C. 41, s. 170.

⁵⁶⁰ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 8/1. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri..., s. 94.

sahibine ödeme yapmaktaydılar.⁵⁶¹ Sonuç olarak bu vergiler belli bir zamanı ve miktarı belli olmayan vergilerdir.⁵⁶²

Vergi “bâd-ı havâ ve resm-i arûsiye” ve “nısf- bâd havâ ve resm-i arûsiye” şeklinde kaydedilmiştir. Kars sancağında 44 adet bâdhavâ ve resm-i arûsiye kaydı yer alırken, 7 adet de nısf- bâd havâ ve resm-i arûsiye kaydı bulunmaktadır. Elbette bu vergiler birlikte kaydedildiklerinden ayrı ayrı miktarları noktasında bilgi edinilememektedir. Aşağıdaki tabloda Kars ve Küçük Ardahan Sancakları’na bağlı nahiyelere ait kayıtlarda yer alan bâdhavâ ve resm-i arûsiye ve nısf- bâd havâ ve resm-i arûsiye vergilerinin akçe miktarları bulunmaktadır.

Tablo 42. 1588-1595 Yıllarında Kars- Küçük Ardahan Sancakları’na Ait Bâd-ı Havâ ve Resm-i Arûsiye Vergisi Miktarları

KARS												
Virişan		Döşkaya		Kars		Aridos		Kurudöşkaya		Berdik		
B. ve r. a	Nısf b. ve r. a.	B. ve resm-i a	Nısf b. ve resm-i a	B. ve resm-i a	Nısf b. ve resm-i a	B. ve resm-i a	Nısf b. ve resm-i a	B. ve resm-i a	Nısf b. ve resm-i a	B. ve resm-i a	Nısf b. ve resm-i a	
1588	1.605		3.811	1.453	550	-	3.052	-	3.292	-	2.718	-
1595	551	380	3.203	227	-	-	-	-	-	-	-	-
KÜÇÜK ARDAHAN												
Güney			Kuzey			Hoçuvan			Germücek			
B. ve r. a.	Nısf b. ve r. a	B. ve r. a	Nısf b. ve r. a	B. ve r. a	Nısf b. ve r. a	B. ve r. a	Nısf b. ve r. a	B. ve r. a	Nısf b. ve r. a	B. ve r. a	Nısf b. ve r. a	
1588	859	2.939	2.752	5.086	740	882	-	-	-	-	220	
1595	547	1.487	2.307	3.384	649	1.730	-	-	-	-	164	

Tabloda görüldüğü üzere Kars Sancağı’nda 1588’de toplam 15.028 akçe bâd-ı havâ vergisi toplanmıştır. Nısf-ı bâd-ı havâ vergisi ise sadece Döşkaya’da

⁵⁶¹ Bekadze, “1595 Yılında Çıldır...”, s. 94.

⁵⁶² Demirtaş, *a.g.t.*, s. 115.

1.453 akçe olarak kayıtlıdır. 1595'e geldiğimizde ise her iki nahiyede de nısf-1 bâd-1 havâ kaydı görülmektedir. Bilindiği üzere nısf-1 bâd-1 havâ gelirin bir kısmını timar sahibinin diğer yarısını ise sancakbeyinin aldığı bir vergi türüdür.⁵⁶³ Küçük Ardahan Sancağı'na baktığımızda ise her iki tahrirde de nısf-1 bâd-1 havâ kayıtlarının Kars Sancağı'na nazaran fazla olduğu görülmektedir. Özellikle Hoçuvan Nahiyesi'nde 1595 yılında nısf-1 bâd-1 havâ vergisinde 848 akçelik bir artış görülmektedir.

5. 2. Tapu Resmi (Vergisi) / Âdet-i Deştânî

Mülkiyeti devlete ait olan araziden tasarruf eden köylü, bir kere olacak şekilde sipahiye tapu resmi adı altında ödeme yapar. Bu sayede köylü, ölünceye kadar toprağı tasarruf etme hakkını elde etmiş olur ve bu hakkı ölünce oğluna devreder.⁵⁶⁴ Bu halde sipahi tekrar vergiyi talep edemez. Ölen kişinin oğlu yoksa toprak öncelikli olarak ölenin kardeşine verilir. Ancak bu defa tapu resmi verilir.⁵⁶⁵

Âdet-i deştânî vergisi ise cerâim-i hayvant da denilen ve bir şahsa ait at veya sığırın başka birinin ekinine zarar verdiği durumlarda hayvan sahibinden alınan vergidir. Verginin miktarı ise kanunnâmelerde belirtildiği haliyle, zarar veren hayvan başına beş akçe cürüm alınması, ekin sahibinin zararının giderilmesi ve zarar veren hayvanların sahibine her hayvan için beşer sopa vurulmasıdır.⁵⁶⁶ 1566 tarihli kanunnâmede yer aldığı şekliyle, "*cümlenin deştânîsi kendü köyüne bağlanmıştır hâsılın kim zabt iderse deştânîsinin dahi ol zabt eyleye*" dir. Aslında bu köyün asayişinden sorumlu sipahinin diğer vergi gelirlerinden tasarruf etmesi gibi bu vergiden gelen kazancı da almasıdır.⁵⁶⁷ Defterlerde bu vergiler birlikte yazıldıklarından aynı başlık altında irdelemek doğru görünmektedir. Kaydedilişleri ise; "*resm-i tapu ma'a deştânî*" şeklindedir. Aşağıdaki tabloda 1588 ve 1595 tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda alınan resm-i

⁵⁶³ Yılmaz Kurt, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S. 2, (1991), s. 184.

⁵⁶⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1997, s. 161-162.

⁵⁶⁵ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput...*, s. 151.

⁵⁶⁶ Ünal, *Osmanlı Müesseseleri...*, 160.

⁵⁶⁷ Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput...*, s. 149.

tapu ve deştbâni vergilerinin akçe türünden miktarı yer almaktadır. Bu iki vergi defterlere birlikte yazıldıkları için hangisinden ne kadar alındığına dair bilgi edinilememektedir.

Tablo 43. 1588-1595 Tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancaklarında Tapu Resmi ve Âdet-i Deştbâni Vergilerinin Akçe Miktarları

	1588	1595
Kars	950	
Virişan	3.527	1.880
Döşkaya	5.957	3.900
Berdik	4.300	
Aridos	2.600	
Kurudöşkaya	2.855	
Toplam	20.189	5.780
Küçük Ardahan		
Kuzey	8.712	6.752
Güney	7.580	3.942
Hoçuvan	1.301	3.151
Germücek	320	540
Toplam	17.913	14.385

Tabloda görüldüğü üzere tapu ve deştbâni vergilerinin miktarlarında düşüş söz konusudur. Bununla birlikte her iki sancakta tapu ve deştbâni vergilerinde görülen genel düşüşe karşın Hoçuvan ve Germücek nahiyelerinde artmıştır. Ağnam vergisinin anlatıldığı bölümde Hoçuvan Nahiyesi'ne ait verilerde artış olduğu, Germücek Nahiyesi'nde ise miktarda değişiklik olmadığı görülmektedir.⁵⁶⁸ Buradan hareketle artan küçükbaş hayvan sayısına paralel olarak bu nahiyelerde deştbâni vergisinin de arttığı söylenebilir.

⁵⁶⁸ Tablo 36'ya bakınız.

6. MAKTU VERGİLER

Maktu vergiler diğer vergilerin aksine miktarı önceden belirlenmiş olan ve değişkenlik göstermeyen bir vergi türüdür. Bu gruba giren vergiler aynı olarak tahsili mümkün olmayan bir vergidir. Dolayısıyla az ya da çok oluşu bu verginin miktarını değiştirmemektedir. Bunun içinde; bağ ve bahçeler, bezîrhane, koyun ve keçi, değirmen, vb. işletmeler yer almaktadır.⁵⁶⁹

6. 1. Asiyâb (Değirmen) Vergisi

Osmanlı Devleti'nde su ya da yel ile dönen un değirmenlerinden alınan, “değirmen resmi/ asiyâb resmi” diye adlandırılan, belli zamanlarda ve yerlerde, farklı miktarlarda alınan vergilerdir.⁵⁷⁰

Özellikle klasik dönemin önemli sanayi kolu olan değirmenler üst üste konulmuş iki adet silindirik taştan oluşmaktadır. Üstteki değirmen taşının dönmesiyle öğütülen buğday, arpa ile un edilmektedir. Kimi değirmenlerde birden fazla taş olduğu görülmektedir. Tahrir defterlerinde bu taş “bâb” denmektedir. Kimi değirmenlerde 2 ya da 3 bâb olabilmektedir.⁵⁷¹

Değirmenler çalışma sürelerine göre vergilendirilmişlerdir. Her ay için 5 akçe karar kılınmıştır. Dolayısıyla yıl boyunca çalışandan 60 akçe, 6 ay çalışan değirmenden 30 alınmaktadır.⁵⁷² Bu miktar bölgeden bölgeye değişiklik göstermektedir. Araştırma sahamıza ait kayıtlarda 5 akçe şeklinde alınmıştır.

Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda bulunan değirmenlerin neredeyse tamamı 1 bâb ile çalışmaktadır. 2, 3 hatta 4 bâb ile çalışanlar bulunmakla birlikte sayıları oldukça azdır. Harâb olarak kayıtlı bâblar arasında 1 değirmende 6 bâb olan da vardır.⁵⁷³ Virişan Nahiyesi'ne bağlı Salut-ı Küçük Köyü'nde kayıtlı bu değirmen taşına dair sonraki tahrirde kayıt bulunmamaktadır. 4 bâb ile çalışana ise Karye-i Ribat-ı Kale-i Kars'ta bulunan asiyâb örnek olarak verilebilir.⁵⁷⁴

⁵⁶⁹ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 204.

⁵⁷⁰ Çağatay, *a.g.m.*, s. 503.

⁵⁷¹ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 204.

⁵⁷² Doğukan Özcan, “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Karadeniz*, Y/ 6, S/ 24, s. 73.

⁵⁷³ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 6a.

⁵⁷⁴ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 31a.

Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda bulunan değirmenlere ilişkin verilerin yer aldığı tablo aşağıdadır.

Tablo 44. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Kayıtlı Asiyâb ve Bâb Sayıları

	1588				1595			
	Asiyâb	Bâb	Harâb	Akçe	Asiyâb	Bâb	Harâb	Akçe
Kars	9	16	1	480				
Virişan	24	21	11	630	15	15	6	270
Döşkaya	41	36	15	1080	31	27	6	810
Berdik	11	3	10	90				
Aridos	11	9	5	270				
Kurudöşkaya	9	9	1	270				
Toplam Akçe	2.820				1.080			
Küçük Ardahan								
	1588				1595			
	Asiyâb	Bâb	Harâb	Akçe	Asiyâb	Bâb	Harâb	Akçe
Kuzey	25	28	1	840	20	19	2	550
Güney	13	14	-	420	13	14	-	420
Hoçuvan	4	7	1	210	6	9	1	270
Germücek	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam Akçe	1.470				1.240			

Tabloya bakıldığında Kars Sancağı'nda en çok değirmene sahip yer olarak Döşkaya Nahiye'si karşımıza çıkmaktadır. Karşılaştırma yapma imkânı olan Virişan ve Döşkaya nahiyelerinin her ikisinde de değirmen ve bâb sayısında azalma görülmektedir. Bunda bölgenin siyasi ve askeri etkenlerden ötürü sık sık tahribata uğramasının etkisi büyüktür.

Küçük Ardahan'a bağlı nahiyelerde kayıtlı değirmen sayısı ise Kars'a nisbeten istikrar göstermektedir. Örneğin; Güney Nahiyesi'nde hem sayı hem de nicelik bakımından değirmenlerde bir değişiklik olmamıştır. Kuzey Nahiyesi'nde görülen düşüşe karşın Hoçuvan'daki artış dikkat çekmektedir.

Her iki sancakta da ikinci tahrirde değirmenlerden sağlanan gelirden ciddi oranda bir düşüş yaşanmıştır. Değirmenler zaman içinde çeşitli sebeplerden ötürü çalışmaz hale gelmektedir. Bunda sel baskınları, hisse sahiplerinin anlaşmazlıkları gibi etmenler etkilidir. Bu şekilde kullanılmayana değirmenler “harâb” adı altında kaydedilmişlerdir. Bu şekildeki değirmenlerin ya da taşlarının tamiri yerine yenisi yapılmaktadır.⁵⁷⁵ Fakat çalışma sahasımızda kayıtlı değirmenlerin yeniden yapılmadığı hatta değirmen sayılarının azaldığı görülmektedir.

7. HASLAR

7. 1. Padişah Hasları

Mirî toprak rejiminin uygulandığı Osmanlı Devleti'nde, tahriri yapılan sancağa ait vergi gelirleri ayrıntılı bir şekilde kaydedilirdi. Dolayısıyla bu gelirlerin bir kısmı hazineye bir kısmı sancakbeyine kalanı da tımar sahiplerine pay edilirdi. Bu bölümde bu rejimin uygulanışından ziyade çalışma alanımıza ait defterlerde geçen kayıtlar üzerinden ne tür vergi alındığının ve miktarları üzerinde durulacaktır.

Defterlerde padişah haslarının “*hâsshâ-i hasret-i pâdişâh-i âlem-penâh hullide hulefetühü*” ve “*hâsshâ-i hasret-i pâdişâh-i âlîşân*” şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Kars Sancağı'na ait kayıtlar yalnızca 1588 tarihli tahrirde yer alırken sonraki tahrirde kayda rastlanmamaktadır. Küçük Ardahan'da ise iki tahrirde de haslara ait kayıtlar bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda padişah hassının gelir türleri ve miktarları yer almaktadır.

⁵⁷⁵ Doğan Yörük, “XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/1, 2014, s. 642.

Tablo 45. 1588-1595 Yıllarında Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'na Ait Padişah Hasları

1588						
KARS		K.ARDAHAN/HOÇUVAN		K.ARDAHAN/GERMÜCEK		
Gelirin Cinsi	Akça	Gelirin Cinsi	Akça	Gelirin Cinsi	Akça	
1	Mahsûl-i beytü'l-mâl-ı hâssa-i livâ-i mezbûr 8.000	Mahsûl-i beytü'l-mâl-ıhâssa-i livâ-i mezbûr 2.000	Mahsûl-i beytü'l-mâl-ıhâssa-i livâ-i, mezbûr hâric ez-defter 2.000			
2	Mahsûl-i mâbeyn-i tûmârâ-i sipâhiyân ve resm-i arûsâne-i sipâhiyân ve sipâhî-zâdegân-ı livâ-i mezbûr 4.000	Resm-i arûsâne-i sipâhiyân ve sipâhîzâdegân-ı livâ-i mezbûr 2.000	Resm-i arûsâne-i sipâhiyân ve sipâhîzâdegân-ı livâ-i mezbûr 2.000			
3	Mahsûl-i mâbeyn-e ulûfehâ-i gılmân-ı Kars 10.000					
4	Mahsûl-i mâbeyn-e ulûfehâ-i gılmân-ı Kars 3.000					

	1595					
	KÜÇÜK ARDAHAN/GERMÜCEK					
	Gelirin Cinsi	Akça		Gelirin Cinsi		Akça
1	Mahsûl-i beytû'l-mâl-ihâssa-i livâ-i, mezbûr hâric ez-defter	2.000		Resm-i arûsâne-i sipâhiyân ve sipâhizâdegân-ı livâ-i mezbûr, hâric ez-defter		2.000

Tablodan anlaşıldığı üzere 1588 yılında padişah haslarına ait gelirler söz konusu olduğunda Kars Sancağı toplam 25.000 akçe ile Küçük Ardahan'dan oldukça fazladır.⁵⁷⁶ Küçük Ardahan'da ise 1588 yılında 8.000 akçe miktarındaki vergiye ait kayıtlar Hoçuvan ve Germücek nahiyelerinde varken 1595 tarihinde yalnızca Germücek'te görülmektedir.⁵⁷⁷

7. 2. Mîrlivâ Hasları

Bir diğer adıyla beyleybeylik makamının Bizans ve Türk-İslâm kökenli olduğu yönünde farklı görüşler olsa da Osmanlı'ya Selçuklulardan geldiği kuvvetle muhtemeldir. Beylerbeyi orduyu sevk ve idare etmekle birlikte devlet idaresinde geniş yetkilere sahiptir. 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte sayıları artmış ve görev süreleri kısalmıştır. Bu durum devlet içerisinde çeşitli eleştirilere neden olmuştur.⁵⁷⁸ Padişah hassından sonra gelen mîrlivâ hassı sancağa ait verginin büyük bir bölümünü almaktaydı. Bununla birlikte vergiden alacağı miktar kıdemi ve başarısına da bağlıydı.⁵⁷⁹

Çalışma sahamızda mîrlivâ haslarına dair kayıtlar Kars'ta sadece 1588 tarihli defterde bulunmaktadır. Küçük Ardahan'da ise 1588'de Hoçuvan ve Germücek nahiyelerinde kayıtlyken sonraki tahrirde sadece Germücek'te

⁵⁷⁶ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 64a.

⁵⁷⁷ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 99b-108b., BOA. TD. NO: 669, s. 145.

⁵⁷⁸ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *DİA*, C. 6, İstanbul, (1992), s. 69.

⁵⁷⁹ Yardımcı, *a.g.t.*, s. 112.

bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda mîrlivâ haslarının ne tür vergilerden ve miktardan oluştuğuna dair bilgiler yer almaktadır.

Tablo 46. 1588-1595 Tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Mirlivâ Hasları

1588						
KARS		K.ARDAHAN/HOÇUVAN		K.ARDAHAN/GERMÜCEK		
Gelirin Cinsi	Akça	Gelirin Cinsi	Akça	Gelirin Cinsi	Akça	
1	Mahsûl-i tamga-i siyâh ve ihtisâb ve ihzâriye ve yava ve kaçgun der-livâ-i mezbûr	8.000	Âdet-i ağnâm ez-hâsshâ-i mîr-livâ gayr ez- zü'amâ ve tîmârhâ-i sipâhiyân	6.000	Mahsûl-i boyahâne ve tamga-i siyah ve ihtisâb ve ihzâriye-i livâ-i mezbûr	8.000
2	Mahsûl-i boyahâne-i livâ-i mezbûr	4.000	Mahsûl-i boyahâne ve tamga-i siyah ve ihtisâb ve ihzâriye-i livâ-i mezbûr	6.000	Mahsûl-i yaylakhâ-i livâ-i mezbûr gayr ez-yaylakhâ-i zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest	4.000
3	Mahsûl-i cizye-i marhasiye-e gebrân an-hâsshâ-i mîr-i mîrân gayr ez- tîmârhâ-i sipâhiyân-ı livâ-i mezbûr	2.000	Mahsûl-i yaylakhâ-i livâ-i mezbûr gayr ez-yaylakhâ-i zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest	3.700	Mahsûl-i post-ı vaşak-ı livâ-i mezbûr	600

4	Mahsûl-i âdet-i ağnâm-1 hâsshâ-i mîr-i mîrân gayr ez-tîmârhâ-i sipâhiyân-1 livâ-i mezbûr	8.000	Mahsûl-i beytül-mâl-1 âmme gayr ez hâssa on binden on ve yava ve kaçgun ve abd-1 âbık ve mâl-1 gâ'ib ve mâl-1 mefkûd ve gayruhû der-livâ-i mezbûr	9.000	Mahsûl-i nısf âdet-i ağnâm gayr ez-zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest	6.000
	Mahsûl-i post-1 vaşak der-livâ-i mezbûr	1.800	Nısf bâdhavâ ve resm-i arûsiyye-i tîmârhâ-i sipâhiyân gayr ez-zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest	10.000	Mahsûl-i beytül-mâl-i âmme gayr ez- hâssa, on binde on, ve mâl-1 gâ'ib ve yava ve kaçgun ve mâl-1 mefkûd ve abd-i âbık ve gayruhû der-livâ-i mezbûr.	9.000
	Mahsûl-i beytül-mâl-1 âmme gayr ez-hâssa on binden on	6.000	Mahsûl-i post-1 vaşak-1 livâ-i mezbûr	1.300	Mahsûl-i nısf bâdhavâ ve arûsiye-i tîmârhâ-i sipâhî gayr ez-zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest.	10.000
	Mahsûl-i yaylakhâ-i Gökçedağ ve Pazarcık hâric ez-defter, tâbi'-i mezbûr	15.000				

Resm-i arûsâne-i zü'amâ ve sipâhiyân ve merdân-ı kılâ' ve gılmân der-şehr-i mezbûr	7.000					
Resm-i mekâtib ve beravât ve tezâkir-i tûmâr ve merdân-ı kılâ' ve gönüllüyân gayr ez-resm-i mûrf ber-mûceb-i cânib-i Erzurum	30.000					
Mukâta'a-i ihtisâb ve ihzâriye ve tamga-i siyâh ve şem'hâne ⁵⁸⁰ der-nefs-i Kars	81.000					
Mukâta'a-i boyahâne-i der-şehr-i mezbûr	12.000					

⁵⁸⁰ Şemhâne, ev, cami vb. birçok yerin aydınlatılması amacıyla mum üretilen yerdir. Mumun üretilmesinde hayvansal yağ gereklidir. Türlü işlemlerden sonra mum üretilirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 230.

	Mukâta‘a-i meyhâne der-şehir-i mezbûr	10.000				
	Mukâta‘a-i bozahâne ve serhâne der-şehir-i mezbûr	4.500				
	Nısf bâdhavâ ve resm-i arûsâne-i tîmârhâ-i sipâhiyân-ı livâ-i mezbûr gayr ez-tîmârhâ-i serbest	16.000				
	Mahsûl-i bâdhavâ der-şehir-i mezbûr	10.000				
	Nısf bâdhavâ ve resm-i arûsâne-i tîmârhâ-i sipâhiyân-ı livâ-i mezbûr gayr ez-tîmârhâ-i serbest	16.000				
	1595					

KÜÇÜK ARDAHAN/GERMÜCEK				
	Gelirin Cinsi	Akça	Gelirin Cinsi	Akça
	Mahsûl-i yaylakhâ-i livâ-i mezbûr gayr ez-yaylakhâ-i zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest, livâ-i mezbûrki hâric ez-defter	3.000	Mahsûl-i beytü'l-mâl-i âmme gayr ez- hâssa, on binde on, ve mâl-ı gâ'ib ve yava ve kaçgun ve mâl-ı mefkûd ve abd-i âbık ve gayruhû der-livâ-i mezbûr.	1.000
	Mahsûl-i nısf bâdhavâ ve arûsiye-i tîmâhâ-i sipâhî gayr ez-zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest.	7.000	Mahsûl-i post-ı vaşak-ı livâ-i mezbûr	400
	Mahsûl-i nısf âdet-i ağnâm livâ-i mezbûr ve gayr ez-zü'amâ ve tîmârhâ-i serbest	5.000	Mahsûl-i boyahâne ve tamga-i siyah ve ihtisâb ve ihzâriye-i livâ-i mezbûrta	4.000

Yukarıda görüldüğü üzere beylerbeyi hasları 1588 yılında iki sancakta da çeşitli vergi kalemlerinden oluşmaktadır. Örneğin; mukâtaa denilen ve çeşitli sanayi faaliyetlerden elde edilen gelirleri ihtiva etmektedir ve mîrlivâ hasları içinde yer almaktadır. İhtisâb⁵⁸¹vergisinin miktarı Kars'ta oldukça yüksektir, Hoçuvan ve Germücek nahiyelerinde toplanan bu vergi daha düşüktür. Son tahrirde sadece Germücek'te kaydı olan vergi 4.000 akçeye kadar düşmüştür.

Boyahâne adından da anlaşıldığı üzere ipliklerin boyama işinin yapıldığı yerdir. Boyahânenin varlığı ve gelişmişliği bölgenin de gelişmişliği sayılmıştır. Boyahâne geliri fazla olan yerlerin ekonomisi de gelişmiş sayılmaktadır.⁵⁸² Çalışma sahamızda Kars'ta boyahâne ayrı başlık altında ve geliri de 12.000 akçe olarak kayıtlıdır. Küçük Ardahan nahiyelerinde ihtisâb ve diğer bazı vergilerle

⁵⁸¹İslâmi bir müessese olan ve ve hayatı bu usullere göre tanzim eden, ağırlık, ölçü, esnafın denetlenmesi gibi birçok konuda denetleme yapılmasından oluşur. Osmanlı'da ihtisâb ağası adı verilen kişi bu görevi ifa ederdi. 15. ve 16. yüzyıl kanunnâmelerinde bu konuya oldukça yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazıcı, *a.g.e.*, s. 161-162.

⁵⁸² Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s. 228.

birlikte kaydedildiğinden net olarak ne kadar olduğunu söylemek zordur. Birlikte kaydedilmiş olmalarına rağmen son tahrirde vergi oranları düşmüştür.

Beytü'l mâl vergisi içinde farklı konuları barındırmaktadır. Bunlar; köleler, kaçaklar, çeşitli vahşi hayvan avı veya vaşak postu gibi gelirlerdir.⁵⁸³ Çalışma sahamızda 1588 tarihinde vaşak postundan alınan vergi Kars'ta 1.800 akçe, Küçük Ardahan'da ise 1.900 akçedir. Diğer vergilerde olduğu gibi bunda da düşüş olmuş ve son tahrirde Küçük Ardahan Sancağı'nda 400 akçe alınmıştır.

Tahrir defterlerinin bize sunduğu veriler çerçevesinde bölge ekonomisine dair sunulan bilgilerin ötesinde vergilerdeki miktarın düşmesiyle alakalı bir değerlendirme yapmakta fayda olacaktır. Elimizdeki ana kaynaklar böyle bir genel çerçeve sunmakta yetersiz kalacağından mühimme defterlerinden istifade etmek faydalı olacaktır. Diğer taraftan tahririn yapıldığı tarihler öncesi ve sonrasında bölgede hüküm süren asayişsiz ortamın belgelere de yansıdığı görülmektedir.

Örneğin, 1576 tarihli kayıta Erzurum Beylerbeyine 134 sipâhinin Mehmed Bey'in aşîret ve akrabaları olduğundan, kendilerine verilen tımarların deftere kaydedildiğini, tımarlarını abâd edebilmeleri için tezkirelerinin verilmesi emredilmiştir.⁵⁸⁴ Aynı defterde, Mehmed Bey'in mektubu üzerine serhadda bulunan bölgeye dışarıdan bazı kişilerin gelip buralarda yer aldıklarını, berat almalarına rağmen yoklama olunduktan sonra tekrar eski yerlerine gitiklerini, hatta bazılarının hiç yoklamaya gelmediğini bildirmiş ve bunun üzerine tımarını kötüye kullananlardan tımarlarının alınıp faydalı olacak kişilere verilmesine dair emir gönderilmiştir.⁵⁸⁵

Kars Beylerbeyine 1591-1592 tarihli gönderilen bir hükümde gönüllü gediğinin dağılmasından ötürü ve elinde beratı olmasına rağmen beratı olmayan yabancılara verildiğini, bu nedenle beratı olanların zulüm gördüğünden, elinde emri olmayanlara rıza olunmadığına ve Kars gönüllü gediğinin elinde emirleri olanlara verilmesinden bahsedilir.⁵⁸⁶ Dirliklerin tasarrufundaki aksaklıklarla alaklı olarak ise, Kars Beylerbeyine gönderilen hükümde, kale neferlerinin

⁵⁸³ Mehmet Öz, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağ*, Türk Tarih Kurumu, Ankara:1999, s. 132.

⁵⁸⁴ Karataş, a.g.t, s. 2.

⁵⁸⁵ Karataş, a.g.t, s. 82.

⁵⁸⁶ BOA. A.DVNS. MHM. D 69, hk. 414, s. 206.

olmadığından bazılarını vefat etmesinden ötürü geldikleri boş kalanların belirlenmesi, olan olmayan bütün neferlerin tespit edip bir defterle birlikte görevli çavuşa verilmesini, bu hüküm bahanesiyle haksız yere bir akçe dahi zimmete geçirilmemesi yer almaktadır.⁵⁸⁷

1594-1595 yıllarına ait mühimme defterinde yer alan hükümde Kars Kalesi'nde görevli kulların sıla bahanesiyle gittiklerinden ve üç dört ay kadar gelmediklerinden, bu gidenlerin dirliklerinin ellerinden alınıp hak eden başkalarına verilmesi yazılıdır.⁵⁸⁸ Bu hükümlerle bölgede yaşanan asayiş noksanlığı ve görevlilerin görevlerini kötüye kullanmaları gibi etkenlerle vergi gelirlerinin toplanmasında çeşitli sıkıntılar olduğu görülmektedir.

8. VAKIFLAR

Vakıflar, birtakım değerleri ihtiva etmekle birlikte, kelime manası olarak “tutmak” anlamına gelmekte ve hayır yapmanın şartlarını ifade etmektedir. Mülkü üstünde tamamen söz sahibi olan, aklı yerinde ve özgür kişilerin bu hayır tesisini kurmasında bir sakınca yoktur.⁵⁸⁹ Son derece önemli bir kurum olan vakıflar, bünyesinde barındırdığı vicdanî değerlerle 8. yüzyılın yarısı ile 19. yüzyıl sonlarına doğru İslam coğrafyasında tesiri yüksek olmuştur. Böylece kurum İslami inanç kaideleri ile birlikte buldukları coğrafyanın kültürünün de tesiriyle yeniden şekillenmiştir.⁵⁹⁰

⁵⁸⁷ Kırayıt, a.g.t, s. 74.

⁵⁸⁸ Hüküm için bkz. “*Ba-hatt-ı Efendi Nu‘man, Kars beglerbegisine hüküm ki Kars Kal‘asında hizmet eden kul tâyifesinin ekseri sıla bahânesiyle kal‘ayı birağub üç dört ay gelmeyub kendu hevalarında olmağla hizmetleri mu‘attal kalduğu i‘lam olunmağın üç dört aya değın hizmete gelmeyenlerin dirlikleri müstehak olanlara virilmek emrim olmuşdur buyurdum ki vardukda kal‘a-i mecbûrede olan kul tâyifesinden üç dört aya değın hizmete gelmeyun kendu hevalarında olanların dirlikleri emrim mücebince dayıma hizmetde olan müstehaklara tevcih eyleyesin deyu hükm yazılmışdur.*”, Kırayıt, a.g.t, s. 125.

⁵⁸⁹ Öz, a.g.e, s. 139.

⁵⁹⁰ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *DİA*, İstanbul, 2012, C. 42, s. 475.

Osmanlı Devleti'nde ise esas itibariyle bir kamu kurumu şeklini alan vakıflar, cami yapım ve onarımından veya halkın zaruri ihtiyacı olan su teminine kadar çeşitli hizmet kolları bakımından oldukça köklüdür.⁵⁹¹

Osmanlı'nın kuruluş döneminde Anadolu'da çeşitli görevler üstlenen, toplumun nizamı, fethedilen yerlerin abâd edilmesi ve İslamiyet'in yayılması noktasında önemli görevler ifa eden gönül eri şahsiyetler vakfiyeler yoluyla bunu yapmışlardır. Bu şahsiyetlerden biri olan Ebu'l-Hasan el-Harakânî'dir.⁵⁹² Harakânî kişiliği ve manevîyatı sayesinde Kars'ın İslamlaşması ve şehrin refahı için çabalamıştır.⁵⁹³ Ebu'l-Hasan el-Harakânî tekkesi etrafına III. Murad tarafından cami ve kuran okutulması amacıyla darulkurra yaptırılmıştır. 1591 yılında düzenlenen vakfiyede ayrıca Kars'ın bugünkü Arpaçay ilçesi yakınlarındaki bir köyün bütün vergi gelirlerinin vakfa bağlanması yer almaktadır.⁵⁹⁴ Çalışma sahamızdan biri olan Kars Sancağı'na ait 1588 tarihli defterde Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî câmi'-i şerîf- vakıflarından ve Hasan Paşa himayesinde olan dükkânlar için 19 bâb ve kervansaray için de 1 bâb vergi kaydedilmiştir.⁵⁹⁵

Diğer taraftan vakıf camisi Zaimi İsmail, Abbas ve Hüseyin kardeşleri çeşitli yerlerin kiralarna karşılık ödedikleri vergi bulunmaktadır. Örneğin Tebriz yakınlarındaki dükkânlar için 9.000 akçe alındığı kayıtlıdır. Değirmenin mahsulünden 500 akçe alınmıştır. Toplamda 27.200 akçelik bir vergisi vardır.

Mühimme defterlerinde vakfiyeyle alakalı olarak, 1591/92 tarihinde zaviyeye vakfedilen köy ve köyün yıllık mahsulü, gece bekçisi ve Zaruşad Nahiyesi'nden 10.000 akçenin zaviyenin tabelası için vakfedildiği kaydı yer almaktadır.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ Öz, a.g.e, s. 139.

⁵⁹² Aynı dönemde yaşamalarına rağmen Bayezid'i Bistâmî tarafından geleceği hakkında bilgiler verilen Ebu'l-Hasan Harakânî maneviyatı yüksek biridir. Gündelik hayatında çiftçilikle uğraşan Harakânî'nin hayatı sıkıntılarla gemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Gök, "Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Menkıbevi ve Tarihi Şahsiyeti", *Kafkas Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, (2014), s. 110-111.

⁵⁹³ Aysel Ağbaba, *XVI. yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars (1558-1637)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 130.

⁵⁹⁴ Mevlüt Çam, "Ebu'l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye İçin Kurulan Sultan III. Murad Vakfi", *Vakıflar Dergisi*, S. 45, (2016), s. 124-125.

⁵⁹⁵ TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v. 66a.

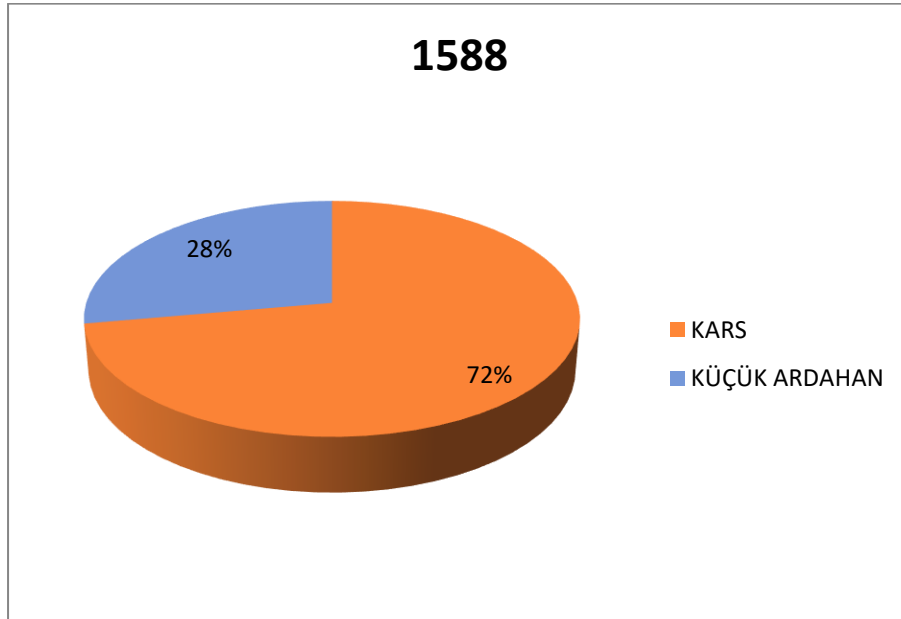
⁵⁹⁶ Ağbaba, a.g.t, s. 129-130.

9. GENEL DEĞERLENDİRME

Tahrir defterlerinin bize sunduğu veriler çerçevesinde bölge ekonomisine dair sunulan bilgilerin ötesinde bölge ile alakalı genel bir değerlendirme yapmak faydalı olacaktır. Bu bölümde üzerinde durduklarımızla dönemin siyasi, ekonomik, askeri olaylarından bölgenin ciddi anlamda etkilendiğini söyleyebiliriz. 1588-1595 tahrirleri arası zaman farkı az olmasına rağmen bu etkilenişin derin etkileri veriler üzerinden görülmektedir.

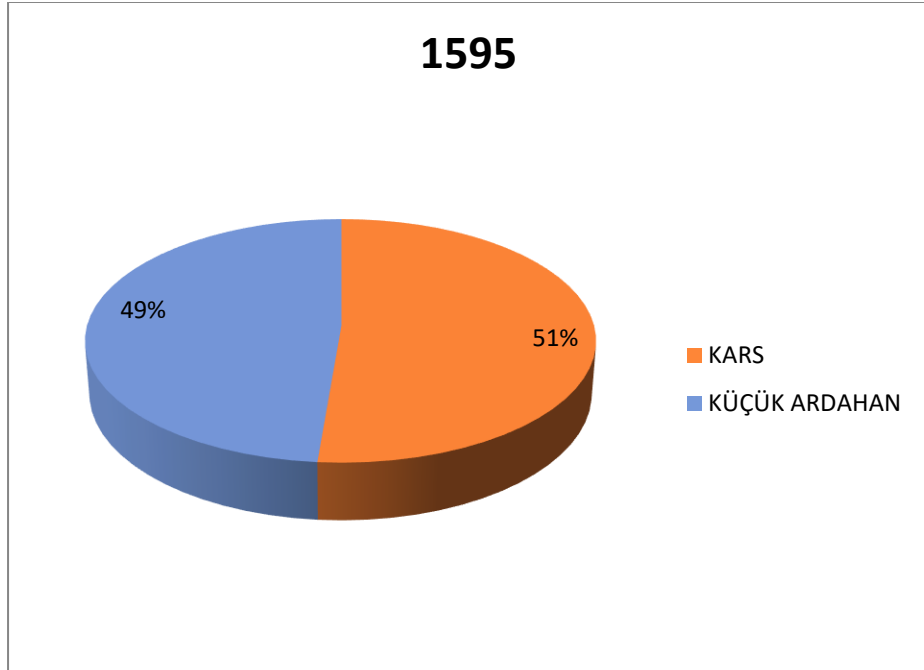
Çeşitli suistimallare açık olan vergiler konusunda Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'ndaki düşüşün en büyük nedenlerinden biri nüfusun azalmasıdır. Tarım ekonomisine dayalı bir devlette toprağı işleyecek insanın olmaması beraberinde birçok problemi getirmiştir. İnsanın olmayışı toprağın boş kalmasına ve tabî olarak köylerin boşalmasına ve toplanan vergi türlerinin de azalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla sadece toplam hâsılıyla yazılan köyler artmıştır. Aşağıdaki grafiklerde her iki sancağa ait vergi gelirlerinin 1588-1595 toplam verileri yer almaktadır.

Grafik 9. 1588 Yılında Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nda Vergi Oranları

Grafikte görüldüğü üzere, Kars Sancağı merkez ve 5 nahiyesiyle birlikte 1588 yılında 4.565.641 akçelik bir vergi oranına sahiptir. Son tahrirde oranla yüksek olmasının nedenleri arasında sancak merkezine ve Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyelerine ait bilgilere 1588 yılında ulaşıyor olmamızdır. Bu üç nahiyeye bağlı köy sayısı fazla olmamasına rağmen vergi gelirleri yüksek köylere sahiptirler. Örneğin; Kurudöşkaya Nahiyesi ağnam vergisinde ikinci sıradadır. Aridos Nahiyesi buğday ve arpa vergisinde Döşkaya'dan sonra gelmektedir. Bâd-ı havâ ve resm-i arûsiye vergisi üç nahiyede de yüksektir. Dolayısıyla son tahrirde bu nahiyelerin olmayışı sancakta ciddi oranda vergide azalmaya neden olmuştur. Küçük Ardahan'da ise en yüksek vergi geliri Kuzey Nahiyesi'ne aittir. Köy sayısının fazla olmasının da bunda etkili olduğu düşünülebilir. Virişan ve Döşkaya nahiyelerinin gelirlerine bakacak olursak özellikle Döşkaya'da ciddi bir gelir kaybı görülmektedir.

Grafik 10. 1595 Yılında Kars- Küçük Ardahan Sancakları'nda Vergi Oranları

Garfikte Kars ve Küçük Ardahan arasındaki vergi gelir oranı neredeyse eŖit görülmektedir. Bunda Kars Sancağı'na bağlı nahiyelerin ikiye d Ŗmesinden kaynaklanmaktadır. Böylece Kars Sancağı'nın geliri 1595'e gelindiğinde 1.436.263 akçe olmuŖtur. Küçük Ardahan'ın ise nahiye sayısı aynı olmasıyla birlikte 1.362.445 akçe ile Kars Sancağı ile hemen hemen eŖit durumdadır. Bununla birlikte Küçük Ardahan'da 1595 yılına gelindiğinde vergi gelirlerindeki d Ŗ Ŗe rağmen 1588-1595 yılları vergi oranları arasındaki farkın az olduğu görülmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARS VE KÜÇÜK ARDAHAN SANCAKLARI'NDA KİŞİ VE YER ADLARI

1. KİŞİ ADLARI

Araştırma konumuz, Osmanlı Devleti'nde belli bir tarihsel zamanda ve sınırlı bir coğrafyada halkın aldığı adları incelemekle ilgilidir. Kişi, ailesi, kültürü, inancı, fiziki vb. birçok sebepten etkilenererek aldığı ad ile aslında bir kimlik kazanmıştır.⁵⁹⁷ Dolayısıyla varlıkları birbirinden ayırt etmek amacıyla verilen bu isimlerin ardına bakmak oldukça önemlidir.

Her toplum kendi gelenekleri, tarihi, sosyal yapısı gereği ad koyar. Tarihsel süreç içerisinde bu durum ad verme, ad kazanma yahut ad alma şeklinde tanımlanmıştır.⁵⁹⁸ Özellikle göçebe toplumlarda yaşam şartlarından ötürü insan gücü son derece önemlidir. Bu sebeple erkeğin hem yiğit hem de cesur olması gerekir. Kişi adları diğer toplumlarda olduğu gibi Türkler için de önemli bir yere sahiptir. Eski Türklerden itibaren ada kutsallık atfedilmiş ve ad koyma töreni belli bir gelenek haline getirilmiştir⁵⁹⁹ Bu sebeple çocuğa verilen adın, onun bütün hayatını belirleyeceğine inanılmış ve büyük itina gösterilmiştir.⁶⁰⁰ Bununla birlikte ad verme usulleri farklılık göstermektedir. Örneğin Yakut Türklerinde doğan çocuğa gerçek bir ad verilmez. Ne zamanki çocuk bir yiğitlik sergiler o zaman gerçek adını alırdı.⁶⁰¹ Dede Korkut da hikâyelerinde bunu destekler nitelikte ad verme usullerinden bahseder. Dirse Han oğlu Boğaç Han'ın 15 yaşında iken bir boğayla gürüşmesi sonrasında adının Dede Korkut tarafından konulduğu anlatılır.⁶⁰² Ad verme şekilleri tarihsel süreç içerisinde değişikliklere

⁵⁹⁷ Mevlüt Metin Türkteş, "Türklerde Ad Verme İle İlgili Bazı Tespitler", *TÜRÜK Uluslar arası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2019, S. 17, s. 34.

⁵⁹⁸ Alaattin Uca, " Türk Toplumunda Ad Verme Geleneği", *A. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 23, Erzurum 2004, s. 145.

⁵⁹⁹ Varis Abdurrahman, "Türklerin Ad Koyma gelenekleri Üzerine Bir İnceleme", *Milli Folklor*, İstanbul, 2004, Yıl 16, S. 61, s. 124.

⁶⁰⁰ Türkteş, *a.g.m.*, s. 36.

⁶⁰¹ Ercan Alkaya, " Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları", *Türk Kültürü*, C. XXXIX, 459, 442-448, 2001, s. 1-2., Mehralı Calp, "Kişi Adları Üzerine Dilbilimsel Bir çalışma (Ağrı İli Örneği)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi(TAED)*, Erzurum, S. 52, s. 30.

⁶⁰² Türkteş, *a.g.m.*, s.36., Alkaya, *a.g.m.*, s. 1., Calp, *a.g.m.* s. 30.

uğramıştır.⁶⁰³ Daha önce Maniheizm ve Budizm'den Türkçeye giren isimlerin yerini İslamiyet'in kabulünden sonra Arapça ve Farsça isimler almıştır. Dolayısıyla din temelli isim verme geleneklerini sürdürmüşlerdir.⁶⁰⁴ Bu noktada bilhassa hadisleri baz alarak çocuğa güzel ad vermeye özen göstermişlerdir.⁶⁰⁵ Öte yandan Türkler, din kaynaklı bu isimlere ilave olarak milletine olan bağlılığını da ifade etmek amacıyla kendi adının arkasına memleketinin yahut milletinin adını eklemiştir. Örneğin; Mahmud Kaşgarlı, Ahmet Yükneki, Ahmet Yesevi gibi.⁶⁰⁶

Çalışmanın kişi adlarıyla ilgili bu kısmında Kars ve Küçük Ardahan bölgesine ait 1588 ve 1595 tarihli mufassal tahrir defteri kullanılmıştır. Tek defter ile kişi ve yer adı çalışmak mümkündür çünkü elimizdeki veriler hem sayısal olarak hem de isim çeşitliliği bakımından oldukça zengindir. Fakat mevcut tahrir defterlerinde kayıtlı verilerle kişi ve yer adlarında, geçen zaman içerisinde hem nicelik hem de nitelik olarak herhangi bir değişimin var olup olmadığını inceleme imkânı vardır. Öte yandan isimlerle alakalı ortaya çıkarılan sayısal veriler yaklaşık sonuçlardır. Zira çeşitli nedenlerden (kâtibin yazım hatası, yazısının okunulurluğu gibi) isimlerin okunuşlarında farklılıklar olması muhtemeldir.

1. 1. Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda Kişi Adları ile İlgili Tespitler

16. yüzyılın son çeyreğinde Kars Sancağı'nda yukarıda tarihini belirttiğimiz defterlerden 1588 tarihli olan defterde sancak merkezi de dâhil olmak üzere beş nahiyede yer alan isimler sonraki 1595 tarihli defterde iki nahiyeye

⁶⁰³ Uca, a.g.m, s. 145- 150., Uca, makalesinde tarihsel süreç içinde ad vermeye etki eden olayları kronolojik sıra dahilinde aktarmıştır.

⁶⁰⁴ Türkteş, a.g.m, s. 37-38.

⁶⁰⁵ Alkaya, a.g.m, s. 2. Alkaya makalesinde, “*En güzel isimler (el esmâü'l-hüsnâ) Allah'ındır. O hâlde O'na en güzel isimlerle dua edin. O'nun isimleri hakkında eğri yola gidenleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır (A'raf 180).*” Ayet-i kerimesini paylaşmış ve bu ayete paralel olarak Allah'ın sıfatları, peygamber ve peygamber dostları ve önemli zatların adlarını nakletmiştir. Bu adları; Abdullah (bu ad yeni doğan çocuğa ilk etapta verilen addır), Abdurrahman, Abdulrezzak, Abdussamet, Muhammet, Mehmet, Madmud, Ahmet, Mustafa; İbrahim, Zekeriya, İsmail, Yakup şeklinde örneklendirmiştir. Celaleddin Çelik, “Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler: Kişi İsimlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Güz 2007, C. 10, S. 2, s. 9-10., Çelik makalesinde, Kitab-ı Mukadedes'te kişi isimlerinin, verilen şahsın mizacına, huyuna veya geleceğiyle bağdaştırılmasına dair bilgiler içerdiğinden ve buna ilave olarak İslamiyet'te, hadislerle desteklenen isim koyma hadisesinin “haram, mekruh, müstehab” şeklinde sınıflandırıldığından bahseder. “Müstehab, mekruh ve mubah adlar” hakkında bilgi için bkz., Özgü Aras, “Ad Koyma”, *DİA*, 1998, C. 1, s. 333.

⁶⁰⁶ Abdurrahman, a.g.m, s. 129.

(Virişan- Döşkaya) ile sınırlı kalmıştır. Küçük Ardahan'da ise sancağa bağlı dört nahiyeye ait veriler her iki tahrirde de bulunmaktadır. Kars Sancağı'nda 1588'de 900, 1595'te ise 369 farklı ismin kaydı bulunmaktadır. Küçük Ardahan Sancağı'nda ise bu sayı 1588'de 729, 1595'te ise 487'dir.

İsimler konusunda her bölge kendine özgü bir yapıya sahiptir. Çalışmanın konusu olan her iki sancakta da isim çeşitliliği oldukça fazladır. Kars ve Küçük Ardahan sancaklarına ait defterlerde tespit edildiği üzere her iki tahrirde de oğul neslindeki isim çeşidi baba nesline göre fazladır. Aşağıdaki tabloda bununla alakalı sayısal verilere yer verilmiştir.

Tablo 47. 1588-1595 Tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda İsim Başına Düşen Kişi Sayısı

	KARS				ARDAHAN			
	1588		1595		1588		1595	
	Baba	Oğul	Baba	Oğul	Baba	Oğul	Baba	Oğul
İsim Sayısı	485	633	147	281	384	493	188	398
Kişi Sayısı	1356	2042	215	566	781	1347	395	798
İsim Başına Düşen Kişi Sayısı	2,79	3,22	1,46	2,01	2,03	2,73	2,10	2,00

Tabloda görüldüğü üzere 1595 yılındaki düşüşe rağmen oğul neslinde daha fazla isim türü görülmektedir. Bu çeşitliliğin bir nedeni de, her iki sancağa ait kayıtlarda bazı isimlerin yalnızca bir defa kullanılmasıdır. Şöyle ki, iki defterde de kayıtlı ve sadece Kars bölgesinde görülen isim sayısı 752 iken bu sayı Küçük Ardahan'da 646'ya inmektedir. Kars'taki bu çeşitliliğin sebebi özellikle 1588 yılında sancağa bağlı nahiyenin 5 tane olması ve yine sancak merkezine ait şahıs adlarının da defterde kayıtlı olmasıyla ilgilidir. Öte yandan bu nahiyeler arasında kültürel, mezhepsel ve dinsel farklılıklar söz konusudur.

Bilindiği üzere İran ile siyasi ve askeri münasebetler süresince bölgenin sık sık el değiştirmesi, mevcut halkın yanında fetihten sonra bölgeye gelip yerleşen Türkmenlerin etkileşiminin olmaması kaçınılmazdır. Zira 1534 yılında bölge Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ve burada Osmanlı eyalet düzeni tesis edilmiş ve 1560 yılında ise bölgeyi

şenlendirmek amacıyla Kiğı Sancağı'ndan getirilen 150 hane köylere yerleştirilmiştir. Dolayısıyla farklı millet ve dine mensup insanların bir arada yaşamalarının tezahürünü kullanılan isimlerde de görmek mümkündür. İsimlerdeki çeşitliliğin fazlalığı daha özele inildiğinde, baba veya oğul neslinde sadece bir kez kaydı olan isimlerde bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda, Kars ve Küçük Ardahan sancaklarına ait 1588-1595 kayıtlarda sadece baba veya oğul neslinde görülen isimler yer almaktadır.

Tablo 48. 1588-1595 Tarihli Defterlerde Baba ve Oğul Neslinde Kaydı Tek Olan İsim Sayısı

	KARS				ARDAHAN			
	1588		1595		1588		1595	
	Baba	Oğul	Baba	Oğul	Baba	Oğul	Baba	Oğul
İsim Sayısı	211	285	55	84	148	207	51	121

Kars'ta sadece 1588 yılında baba neslinde görülen isim çeşitliliği Küçük Ardahan'dan fazladır. Bu durum 1595'te değişmiş ve Ardahan baba neslinde isim sayısı Kars ile eşit sayılabilecekken oğul neslinde oldukça öndedir. Öte yandan tahrirler arası genel olarak isim sayısındaki düşüş kaydı bir defa olan isimlerde de görülmektedir. Kars'a ait 1595 yılı kaydındaki ciddi düşüş, 1595 yılında yalnızca 2 nahiyenin kaydedilmesiyle de alakalıdır.

İsimler konusunda dikkat edilmesi gereken konulardan biri de ikinci derece yakınlıklara özgü “amuyi”, “dayi-yi”, “hal-i” ve “damad-i” şeklindeki tabirlerdir.⁶⁰⁷ Çalışmamızda bu tabirlere örnek olabilecek sadece “damad-i” tabirine Küçük Ardahan Sancağı Penek Köyü'nde rastlanmıştır.⁶⁰⁸ “*Damad-ı Karagöz*” şeklindeki kayıt sancağa ait her iki defterde de bulunmaktadır. İlhan makalesinde “veled-i tabiri yerine “bin” tabirinin birkaç yerde geçmesine rağmen bunu kullanan ailelerin zayıf ihtimal Arap kökenli olduklarından”⁶⁰⁹ bahseder. 1588 yılında Kars'ın Kurudöşkaya nahiyesi Kızılca Köyü'nde “Abdullah bin

⁶⁰⁷ M. Mehdi İlhan, “Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Öneme Bazı Örnekler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2006, C, 25, S, 40, s. 46-47.

⁶⁰⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 87b., BOA. TD. NO: 669, s. 111.

⁶⁰⁹ İlhan, a. g. m, s. 47.

Yarkadem”⁶¹⁰ ve Tamara Köyü’ndeki “Murad bin Abdullah”⁶¹¹ kaydı buna örnektir. Defterlerde kardeşler genelde peş peşe yazılmışlardır.

Diğer bir husus “veled-i O” ve “birâder-i O” şeklindeki kayıtlardır.”Veled-i O” tabiri baba nesli ardından yazılan isimler ve “bir’ader-i O” ise birden fazla vergi veren kardeşler için kullanılmıştır.⁶¹² Öte yandan aynı hanede evli veya birden fazla evli şahsın veya bekâr şahsın varlığını belirtmek için başvuru tabirlerdir. Çalışmaya kaynak teşkil eden defterlerde yer alan bu ifadeler baba neslindeki isimlerden ayrı bir kategori de tutulmuştur. Aşağıdaki tabloda bu tür kayıtlara ait sayısal veriler yer almaktadır.

Tablo 49. Kars- Küçük Ardağan Sancakları’nda “Veled-i O” ve “Birâder-i O” Tabirlerine Ait Veriler

	KARS		ARDAĞAN	
	1588	1595	1588	1595
Veled-i O	219	118	118	211
Birâder-i O	327	65	133	130
Toplam	546	183	251	341

Tabloya bakıldığında Kars sancağında nüfusa bağlı olarak yaşandığını düşündüğümüz bir düşüş konusudur. Sancağa bağlı Viriştan ve Döşkaya nahiyelerine ait kayıtlarda; 1588 yılında *veled-i O* tabiri Viriştan’da 45, Döşkaya’da ise 56’dır. Bu sayı 1595’ te Viriştan’da 59 ve yine Döşkaya’ da da 59’dur. Dikkat edilecek olursa sayılarda ciddi bir değişiklik yoktur. Bunu baba ve oğul neslindeki devamlılıkla açıklayabiliriz. Fakat aynı durum birâder-i O tabiri için söylenemeyebilir. Yine aynı nahiyelerde bu tabir 1588 yılında Viriştan’da 57, Döşkaya’da 112’dir. 1595’e gelindiğinde ise Viriştan’da 26, Döşkaya’da ise bu sayı 38’e kadar düşmüştür.

⁶¹⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 49a.

⁶¹¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 53a.

⁶¹² Yılmaz Kurt, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesine Uygulanacak Metod”, *Osmanlı Araştırmaları- XVI.*, (1996), s. 47.

Küçük Ardahan Sancağı'na baktığımızda Kars Sancağı'nın aksine *veled-i O* tabirinin kullanımındaki artışa karşın *birâder-i O* tâbirinin kullanımında az sayıda bir değişim görülmektedir. Bu kayıtlarla Küçük Ardahan bölgesinde kalıcı bir nüfusun varlığından söz edilebilir. Zira kullanılan bu tabirler aynı aile mensup kişiler içindir. Sayılarda azalma yerine değişimin olmaması aynı ailelerin devamlılığını göstermektedir. Örneğin 1588 yılında Güney Nahiyesi Göle-i Vasat Köyü'nde kayıtlı "Karagöz veled-i Abdullah" sonraki tahrirde "Karagöz veled-i O" şeklinde kaydedilmiştir. Diğer bir örnek ise yine aynı köyde 1588' deki "Dador veled-i O" kaydı 1595 tarihli kayıta aynı şekilde devam etmiştir.⁶¹³ Fakat kardeşlerin yazımı her zaman "birâder-i O" şeklinde olmamış bazı yerlerde kardeş adı da yazılmıştır. Bu tür kayıtlardan Kars'ta 1588' de 2 adet ve 1595'te ise 16 tane vardır. Küçük Ardahan'da ise 1588'de 4, 1595'te ise 21 tane bulunmaktadır.

Bir bölgede şahıs isimlerindeki çeşitlilik, o bölgenin zenginliğini gösterir. Kars ve Küçük Ardahan sancaklarına ait isim çeşitliliğinden yukarıda bahsetmiştik. Sosyal, siyasi, dini vb. birçok etkinin altında kalan bölgede bu kadar çeşitliliğe rağmen her iki tahrirde de kullanıldığını gördüğümüz isimler bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda baba ve oğul nesillerinde 1588'de en çok kullanılan 10 isim ile 1595'te kullanılan ilk 5 ismin sayısal verileri bulunmaktadır.

Tablo 50. Kars Sancağı'nda Kullanılan 1588'de İlk 10, 1595'te İlk 5 İsim

KARS									
1588					1595				
No		Baba		Oğul		Baba		Oğul	
1	Gürcü/ Kirakos	29	Avatis	41	1	Gürcü	9	Aslan	12
2	Abdullah/Ali	24	Serkis	36	2	Serkis	6	Serkis	10
3	Serkis	19	Mehmed	32	3	Ali/Avatis/	4	Adin	9
4	Mıgırđıç	17	Ahmed	31		Manol		Kirakos	
5	Ahmed	16	Mıgırđıç/Kirakos	30	4	Emiraziz/Kirakos	3	Budak	8
6	Assador/Beroni	14	Budak/Toros	23		Varsim/Haçador		Kirkor	

⁶¹³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 69b., BOA. TD. NO: 669, s. 82.

7	Gorgi/Han	13	Haçador	22		Kesen			
8	Budak	12	Ali	21	5	Abdullah/Agob	2	Assador	7
	Devletyar Haçador					Abraham/ Assador/Bayıdır			
9	Murad/Emirhan	11	Arakil/David	20		Emiran/Emireriş		Avan	
10	Hosik/Mehmed/ Sabador/Avatis	10	Aslan	19		Emirhan/Gorli			
			Assador		Hasan/Karaca				

Görüldüğü üzere Kars'a ait bu tabloda 1588 yılında baba neslinde 5,979 yüzdeler oranıyla en çok kullanılan Gürcü ve Kirakos isimleri olmuştur. Fakat Gürcü ismi oğul neslinde sıralamaya dahi girememişken Kirakos ismi beşinci sıradadır. Baba neslinde 2.061'lik kullanım oranıyla ise Hosik, Mehmed, Sabador ve Avatis isimleri son sırada yer almışlardır. Avatis adı baba neslinde son sırada yer almasının aksine oğul neslinde 6,477'lik bir oranla ilk sırada bulunmaktadır. Oğul neslinde son sırayı ise 3,001'lik yüzdeyle Aslan ve Assador isimleri almışlardır.

1595'e geldiğimizde ise baba neslinde ilk sırayı 6,122'lik oranla yine Gürcü isminin aldığı görülmektedir. Bu isim Oğul neslinde yine sıralamaya girememiştir. Baba neslinin son sırasını ise 1,360 yüzdeler oranıyla Abdullah, Agob, Abraham, Assador, Bayındır, Emiran, Emireriş, Emirhan, Gorli, Hasan ve Karaca isimleri paylaşmışlardır. Oğul nesline baktığımızda ise 1588'de son sırada yer alan Aslan ismi 1595'e geldiğimizde 4,270'lik oranla ilk sırada görülmektedir. Son sırada ise 2,491 ile Assador ve Avan isimleri olmuştur.

Kars bölgesine ait isimlerin kullanımında bir milleti temsil etmesi bakımından Gürcü ismi dikkati çekmektedir. Defterlerde kayıtlı şekliyle gayrimüslimlerin kullandığı bir isim olmasına karşın baba neslinde Gürcü oğul neslinde ise Türkçe veya Arapça isimlerin olduğu da görülmektedir. Örneğin; "Pirsultan veled-i Gürcü" (Pirsultan: Farsça ve arapça kelimelerden oluşan birleşik bir isimdir.), "Mihran veled-i Gürcü" (Mihran: Arapça kökenli bir

isimdir.) isimlerini de kullanmışlardır.⁶¹⁴ Bunda siyasi etmenlerin etkisi düşünülebilir.

Küçük Ardahan sancağına bakıldığında ise 1588 yılında 12 adet ismin baba ve oğul neslinde ortak olduğu görülür. Baba neslinde Abdullah adı %7.552, oğul neslinde ise Ahmed ismi %6,085 oranla ilk sırada yer alan isimlerdir. Burada dikkati çeken baba neslinde alt sıralarda yer alan Türkçe kökenli “Gökçe” (%2,754 artışla) ve Arapça “Ali”(%2,9 artışla) isimleri oğul neslinde ilk sıralarda görülmektedir. Bu durum bölgede Türk ve Müslüman etmenlerin tesis edildiğini göstermektedir. Bu durumu tasdik eder nitelikte olacak ki 1595 tarihli kayıtlarda Hasan, Ahmed ve Hüseyin isimlerinin en çok kullanılan isimler olduğu görülür. Hasan %5,851, Ahmed %3,723 ve Hüseyin de %3,191’lik oranlarıyla baba neslinde kullanılırken, oğul neslinde Hasan %3.768, Ahmed %6,030 ve Hüseyin de %5,527 oranla en çok kullanılan isimlerdir.

Tablo 51. Küçük Ardahan Sancağı’nda Kullanılan 1588’de İlk 10, 1595’te İlk 5 İsim

ARDAHAN									
1588					1595				
		Baba		Oğul			Baba		Oğul
1	Abdullah	29	Ahmed	30	1	Abdullah	27	Ali	44
2	Gürcü	19	Ali	22	2	Hasan	11	Ahmed	24
3	Gorgi	12	Gökçe	20	3	Hızır	8	Mehmed	23
4	Kirakos/Mehmed	11	Haydar/Hüseyin Kirakos	13	4	Ahmed Gorki	7	Hüseyin	22
5	Hasan/Hüseyin	10	Mehmed	11		Halil			
6	Devlet Devletyar	9	David/Hasan Hızır/Hosig	9	5	Hüseyin İlya	6	Dador Hasan	15

⁶¹⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 6b.,v 23a,

			İstapan/Murad					Veli	
7	Beroni/Hızır Gülaziz/İlyas Piraziz	8	Dador/Kalos Mıgırdiç/Ordan Avatis	8					
8	Adik/Avan/Avatis İbrahim	7	Berati Küşad/Mahmud	7					
9	Ali/Berati/Cafer Halil/Kara Pir Veli	6	Allahviridi/Budak Devletyar	6					
10	Dador/David/Emir Gökçe/Kirkor Mıgırdiç/Serkis Noraziz/Pirkulu	5	Assador/İlbarar İlyas/Keşiş/Panik Turam	5					

Çalışmanın belirli bir hat üzerinde bulunan yerleşme yerlerinde kullanılan isimleri baz alması sebebiyle iki sancak arasında kullanımı ortak isimleri tespit etmek gerekli görülmüştür. Böylece her iki sancakta 1588-1595 yıllarında en çok kullanılan 20 ismin ve bu isimlerin baba-oğul nesillerine göre dağılımına ait verileri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir. Aşağıdaki tabloda sıralanan isimlerin yanında hangi dil kökünden geldiği belirtilmek suretiyle 1588-1595 yıllarında baba ve oğul nesillerindeki kullanımlarına yer verilmiştir.

Tablo 52. 1588-1595 Yıllarında Kars- Küçük Ardahan Sancakları'nda Kullanılan Ortak İsimler

	İSİMLER	KARS				KÜÇÜK ARDAHAN			
		1588		1595		1588		1595	
		BABA	OĞUL	BABA	OĞUL	BABA	OĞUL	BABA	OĞUL
1	Abdullah (A)	24	6	2	1	29		27	6
2	Abraham (İbranice)	6	13	2	5	2	1	2	3

3	Agob (E)	6	15	2	3	1	1	1	2
4	Ahmed (A)	16	31		2	5	30	7	24
5	Ali (A)	24	21	4	2	6	22	1	44
6	Aslan (T)	4	19	2	7	4	4	1	6
7	Assador (E)	14	19	2	7	1	5	1	3
8	Avatis (E)	10	41	4	6	7	8	1	3
9	Budak (T)	12	23		8	1	6	2	3
10	Dador (E)	8	15		4	5	8	1	15
11	Gorgi (E)	13	11		6	12	4	1	1
12	Gökçe(T)	6	6		3	5	20		6
13	Gürcü (F)	29	2	9	2	19	1	2	
14	Haçador (E)	12	22	3	3	3			2
15	Hasan (A)	4	7	2	3	10	9	11	15
16	Hızır (A)	5	10		1	8	9	8	5
17	Kirakos	31	29	6	3	10	11	5	3
18	Mehmed (A)	10	32	2		11	11	3	23
19	Mıgırdiç (E)	17	30	1		5	8	1	
20	Murad (A)	11	14	1	4	4	9		2
21	Serkis (E)	19	36	6	10	5	7	2	6

Tabloda alfabetik sırayla yazılan isimlerin Farsça ve Arapça kökenli olanlar eşit sayılabilecek sayıdadır. Burada Safevi Devleti'nin bölgedeki nüfuzu ve İslami etki açıkça ortadadır. Arapça kökenli isimlerin Küçük Ardahan sancağında iki tahrirde de kayıtları Kars' a nazaran fazladır. Kars' ta ise 1595 tarihli tahrirde azalmıştır. Bunun nedeni Kars'a bağlı nahiyelerin 1595 yılında iki tanesinin kayıtlı olması ve bu nahiyelerin nüfusunun da gayrimüslim yapıdan oluşmasıyla ilgilidir.

Abdullah isminin kullanımıyla ilgili dikkat edilmesi gereken bazı noktalar vardır. Yılmaz Kurt eserinde “Gayrimüslimler İslamiyet'e geçtiklerinde bunlar *veled-i Abdullah* olarak deftere kaydedilmekteydi. Veled-i Abdullah'lara çoğu

yerde Mübarek, Uğurlu, Sa'îd gibi belirli adlar verilmekte ve bu kimseler genellikle köy veya cemaatin en sonuna yazılmaktadır.”⁶¹⁵ şeklinde konuya açıklık getirmiştir. Aynı yazarın Adana Sancağı üzerine yaptığı çalışmasında İslamiyet’i seçen bu yeni Müslümanların “Mübarek veled-i Abdullah” şeklinde kaydedildiklerinden ve hatta önceki tahrirlerde Uğurlu adını alanların daha çok azad edilmiş köleler olduğundan bahseder.⁶¹⁶ Defterlerde az da olsa bu tanıma uyacak kayıtlar bulunmaktadır. 1588 yılında Ribat-ı Kal’e-i Kars’ta, Aridos Nahiyesi’nde biri Kızılkilise diğeri de Delüler Köyü’nde olmak üzere 2 adet *Uğurlu veled-i Abdullah* şeklinde kayıt bulunmaktadır.⁶¹⁷ 1595’ te ise Döşkaya Nahiyesi Sarucalar Köyü’nde yabancı bir adla birlikte *Hamir veled-i Abdullah*⁶¹⁸ şeklindeki kaydı mevcuttur. Kökeni Türkçe olan Karagöz isminin gayrimüslimler tarafından kullanıldığını bilmekteyiz. 1595 yılında Küçük Ardahan Sancağı Göle-i Vasat Köyü’nde *Beroni veled-i Abdullah* ve *David veled-i Abdullah* şeklindeki kayıtların altında “K” olması sebebiyle Müslüman olduklarını bilmekteyiz.⁶¹⁹ Dolayısıyla Müslüman olduktan sonra dahi adlarını değiştirmemeyi tercih ettiklerini söyleyebiliriz.

16. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde insanların hangi milletten olduğundan çok hangi dine mensup oldukları önemliydi. Kişinin Türkçe veya Arapça bir isim almasının milletini belirlemede etmen olmadığını göz önünde bulundurursak, kişilerin Müslim ve gayrimüslim ayrımına göre yazılmış olmaları en belirleyici unsurdur. O halde gayrimüslimlere ait yukarıda en çok kullanılan ve Ermenilere ait olan *Serkis, Mıgırdiç, Haçador, Dador, Assador, Gorgi ve Agob* isimlerinin bölgenin toplumsal yapısını anlamada önemli olduğunu söyleyebiliriz. Tabloda da görüleceği üzere bu isimlerin kullanımı Küçük Ardahan Sancağı’nda Kars’a nazaran daha azdır. Bilhassa 1595 yılı itibariyle bölge nüfusundaki İslamlaşmanın etkisiyle bu isimlerin kullanımında bir azalma görülmektedir.⁶²⁰

Safevilerin bölgedeki etkisini düşünecek olursak Ali isminin yüksek oranda kullanımını da anlayabiliriz. Özellikle Küçük Ardahan Sancağı’nda 1595

⁶¹⁵ Kurt, a.g.m, s. 55.

⁶¹⁶ Yılmaz Kurt, “1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine”, *Anadolu’ da Kişi ve Yer Adları*, Akçağ, Ankara 2020, s. 27.

⁶¹⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 31a., v 40b., v 41b.

⁶¹⁸ BOA. TD. NO: 669, s. 175.

⁶¹⁹ BOA. TD. NO: 669, s. 82., s. 90.

⁶²⁰ Çalışmanın birinci bölümünde nüfus ile ilgili hazırlanan verilerde, Küçük Ardahan Sancağı’na bağlı nahiyelerde “bennâk resmi” verenlerdeki artış tablolar halinde gösterilmiştir.

kaydındaki fazlalık dikkate değerdir. Fakat Ali isminin Müslümanlar tarafından çok sevilmesinin yanında aynı zamanda mezhepsel bir anlam taşıdığını da unutmamak gerekir. Özellikle Ali ismiyle yapılan Ali Kulu, Aliverdi şeklindeki isimler buna örnektir.⁶²¹ Kars ve Küçük Ardahan'a ait defterlerde *Alihan, Bayram Ali, Burç Ali, Derviş Ali, Emir Ali, Hasan Ali, Kör Ali, Mehmed Ali, Pir Ali, Seyyid Ali, Şah Ali, Şeyh Ali, Tur Ali, Yar Ali, Mirali* olarak çeşitli kullanımlarının olması, bahsi geçen Safevi etkisinin bariz göstergelerinden biridir.

Bölge yaygın kullanımı olan bir diğer isim de *Ahmed'* dir. 1588 yılı tahririnde her iki sancakta da oğul neslinde sayıca fazla kullanımı bölgenin İslami etki altında kaldığına işaret etmektedir. 1595 yılında Kars'tan ziyade Küçük Ardahan Sancağı'nda kullanımı oldukça fazla ve çeşitlidir. Kullanım şekilleri; *Ahmed, Can Ahmed, Han Ahmed, Hoca Ahmed, Pir Ahmed, Seydi Ahmed, Sultan Ahmed, Şeyh Ahmed, Taç Ahmed, Yar Ahmed* ile birlikte 10 adettir.

Arap, Fars ve yabancı isimlerin yanı sıra bölgede Türkçe isimlerin kullanımı da fazladır. Tabloya bakarsak, Türkçe olup ve kullanım oranı yüksek olan Aslan, Budak ve Gökçe isimleri gayrimüslimler arasında oldukça yaygındır. Bu isimler kimi zaman baba kimi zaman da oğul neslinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Kars Sancağı'na ait 1588 tarihli defterde *Aslan veled-i Papid, Aslan veled-i Budak, Agob veled-i Gökçe*,⁶²² kayıtları bulunmaktadır. 1595 yılı kayıtlarında da buna örnek; *Hanaziz veled-i Aslan, Gökçe veled-i Karaca*,⁶²³ verilebilir. Küçük Ardahan Sancağı'na baktığımızda ise Gökçe isminin daha fazla olduğu görülmektedir. 1588 yılında özellikle oğul neslinde baba neslinin 4 katı oranında ve daha çok gayrimüslimler tarafından kullanımı söz konusudur. Aynı durum 1595 yılı kayıtlarında da görülmektedir. Örneğin; Güney Nahiyesi Harabruş Köyü'nde *Gökçe veled-i Manidar*⁶²⁴ şeklindeki kayıt iki tahrirde de bulunmaktadır.

Bölgede kullanılan ortak adların yanı sıra pek çok anlam ve türde çok sayıda isimde kaydı mevcuttur. Bu isimlerle ilgili verileri alt başlıklar halinde değerlendirmek daha uygun görülmektedir.

⁶²¹ Yılmaz Kurt, "Adana Sancağında Kişi Adları (1525)", *Anadolu'da Kişi ve Yer Adları*, Akçağ, Ankara 2020, s. 46.

⁶²²TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 6b., v 8b., v 26b.

⁶²³ BOA. TD. NO: 669, s. 174, s. 183.

⁶²⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 70a., BOA. TD. NO: 669, s. 83.

1. 1. 1. Mezhepsel Adlar

16. yüzyılda çeşitli tarihlerde Safevilerin hâkimiyet altına almak için mücadele ettiği bölgede sosyal, siyasi vb. tesirlerinin olmaması kaçınılmazdır. Çalışmanın bir bölümünü oluşturan isimler konusu ise bu hususta bölgeyi tanıma ve etnik yapısını tayin etme noktasında çok büyük bir öneme sahiptir.

İslami anlama sahip bazı isimlerin kullanımı Müslümanlar arasında ortak iken sadece Araplar veyahut İranlılar tarafından kullanılan isimler de bulunmaktadır. Bununla alakalı olarak Ali, Ahmed veya Abdullah isimlerine değinildi. Defterlerde çokça karşımıza çıkan bir diğer ayrıntı ise “Şah” kelimesinin öne çıktığıdır. Şah kelimesinin tek başına isim olarak kullanımı yanında kimi isimlerde ön ve kimilerinde ise son ek olarak kullanıldığı görülür. Bu isimler; Şah, Şah Ali, Şah Aslan, Şahaziz, Şah Emir, Şah Hasan, Şah Hüseyin, Şah Mansur, Şah Melik, Şah Veli, Şahali, Şahaslan, Şahbaron, Şahbay, Şahbirik, Şahbudak, Şahkanber, Şahkubad, Şahkulu, Şahmelik, Şahmeran, Şahmirat, Şahnazar, Şahnezir, Şahrüz, Şahsuvar, Şahveli, Şahvirdi, Cihanşah, Divanşah, Eymirşah, Alemşah olarak 32 adettir. Görüldüğü üzere bazı isimlerin ayrı 2 isim bazılarının ise birleşik olmak suretiyle kullanımı söz konusudur. Şah ile türetilen bu isimlerden Şahaziz’ in en çok Kars bölgesinde 1588 yılında kullanıldığı görülmektedir.

Tahrirlerde Şah adının kısaltılmış halinin ismin sonuna “şa” ya da “şe” olarak eklemek suretiyle yapıldığını bilmekteyiz.⁶²⁵ Defterlerde buna örnek olabilecek Emirşe⁶²⁶, Kutluşa⁶²⁷, Melikşe⁶²⁸, Sultanşa⁶²⁹ isimleri yer almakta ve bu isimlerin de gayrimüslimler tarafından kullanıldığı görülmektedir.

Sivas Sancağı’ nda Ayvaz adı farklı yazımından ötürü “Ayvad” şeklinde okunmuş ve sonuna gelen Şah kelimesinin de kısalması ile “şa” gelerek Ayvazşa diye okunmuştur. Çalışılan defterlerde buna örnek olarak ismin yalın haliyle kullanımı yani Ayvad⁶³⁰, devamında ek almış haliyle “Ayvadca ve Ayvadşa”⁶³¹

⁶²⁵ Yılmaz Kurt, “Sivas Sancağında Kişi Adları”, Anadolu’ da Kişi ve Yer Adları, Akçağ, Ankara 2020, s. 538.

⁶²⁶TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 74b.

⁶²⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 12b.

⁶²⁸TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 5b., v 8b.

⁶²⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 5b.

⁶³⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 18a.

şeklinde kullanımları bulunmaktadır. Ek almış iki şekli de Kars Sancağı Döşkaya nahiyesi Koçhisar Köyü'nde kullanılmıştır.

Bilindiği üzere “Pir” kelimesi Alevilik inancında olan ve Hak yolundakilere rehberlik eden anlamına gelen tasavvufi bir terimdir. Çalışılan bölgenin Safevi Devleti'nden ötürü şiilik etkisinde kaldığını düşünürsek bu durumun isimlere yansması kaçınılmaz olmuştur. Dolayısıyla *Pir* kelimesiyle yapılan çok sayıda isim türemiştir. 1588-1595 yıllarında her iki sancağa ait defterlerde geçenler ise şöyledir; *Pir Ahmed, Pir Ali, Pir Emir, Pir Gaib, Pir Hasan, Pir Kalem, Pir Selman, Pir Seyyid, Pir Veli, Pirali, Piran, Piraziz, Pirbagan, Pirbaron, Pirbey, Pirbudak, Pirdal, Pirdam, Pirdan, Pirgaib, Pirgan, Pirgayb, Pirhan, Piri, Pirihan, Pirim, Pirkan, Pirkubad, Pirkulu, Pirli, Pirmiran, Pirnazar, Pirsultan, Pirvani, Pirveli, Piryaman, Pirzad, Pirzend.*

1. 1. 2. Dini Anlam İçeren Adlar

16. yüzyılın başında kurulan Safevi Devleti ile uzun yıllar Anadolu'yu tesiri altına alacak olan Sünni-Şii etkisi kendini isimlerin kullanımında da göstermektedir. Bununla birlikte çalışma sahasında Ermeni, Gürcü varlığını düşünürsek Hristiyan inancın göstergesi olan isimlerin kayıtları da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla belli bir inanç ve kültürün içinden gelen bu adlara çalışılan bölgeye ait tahrir kayıtlarında çok sayıda rastlanmıştır. Bu adlar arasında Abdal, Derviş, Hacı, Keşiş, Seydi, Seyyid ve Şeyh bulunmaktadır.

1. 1. 2. 1. Abdal

“*Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü*’nde”, “Abdal” kelimesi, maddiyata olan bağlılığından kurtulup kendini Allah yoluna adayanlar şeklinde tanımlanmıştır. İsim olarak kullanımına ise daha çok Hazar Denizi kıyılarında rastlandığı ve bununla birlikte Eski Türklerde ve sonrasında Anadolu’da Abdalan inanç ve yaşam şeklinin görüldüğü belirtilmektedir.⁶³² Çalışmanın konusu olan

⁶³¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 23b.,

⁶³² Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Yayınları, Çev. Eren Ercan, Ankara 2003, s. 18. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Önler, “Tarihten Günümüze Abdal Sözcüğü”, Semih Tezcan Armağanı, İzzet Baysal Üniversitesi 2014, s. 1-6., Ezgi Tekin Arıcı, Orta Anadolu ve Ege

bölgenin bu inanç etkisi altında kaldığını düşünürsek Abdal isminin kullanımının da beraberinde geldiği görünür. Bölgede Abdal adının kullanımı daha çok Küçük Ardahan bölgesinde görülmüştür. 1588’de baba neslinde 3, oğul neslinde 4 kişide, 1595 yılında ise baba neslinde 1 oğul neslinde 4 kişide kayıtlıdır. Kars’ta ise sadece 1588 yılında oğul neslinde 3 kişi kullanmıştır.

1. 1. 2. 2. Derviş

Hangi kökten geldiği tam olarak bilinmemekle ve çeşitli anlamlara gelmekle beraber *Derviş* kelime olarak “muhtaç, yoksul ve dilenci” manalarına gelmektedir. Manevi hayata yönelen Müslümanlar Irak ve Horasan’ da iki ayrı kol halinde ortaya çıkmışlardır.⁶³³ Çalışılan bölgeye olan bu yakınlık her türlü etkileşimi de beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Derviş isminin kullanımı daha çok Küçük Ardahan Sancağı’nda görülmektedir. Özellikle 1588 yılında baba neslinde 2, oğul neslinde 4 ve 1595’ de de sadece oğul neslinde 6 kişinin kaydıyla Kars’tan fazladır. İsmi bir de Ali ismiyle birlikte sadece 1 defa kayıtlı olan hali ise Derviş Ali’dir. Bu da yine 1588’de Küçük Ardahan’da baba neslinde kullanılmıştır. Kars’ta ise 1588’ de baba neslinde 1 kişide bulunmaktadır.

1. 1. 2. 3. Hacı

Defterlerde kayıtlı kişilerin hangi dine mensup olduklarını tespit etmek mümkündür. Özellikle Hacı isminin hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Fakat çalışma sahamıza ait verilerde bu ismin sadece Müslümanlar tarafından kullanıldığını göstermektedir. Hacı ismi Küçük Ardahan’ da 1588’de oğul neslinde 2, 1595’ te ise yine oğul neslinde 1 kişide kayıtlıdır. Bununla birlikte yanına getirilen ikinci bir isimle de kullanımı vardır. Bunlar; Hacı Hızır, Hacı Kara, Hacı Nebi, Hacı Pervane şeklinde olup hem Kars hem de Küçük Ardahan sancaklarında bir defaya mahsus kullanılmıştır. Hacı

Abdal Kültürleri Arasındaki İlişkinin Müzikal Analiz Üzerinden Değerlendirilmesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne Sunulan Tez, Haziran 2017, s. 4.

⁶³³ Tahsin Yazıcı, “Derviş”, DİA, İstanbul 1994, C. 9, s. 188-190. Ayrıca Türkteş eserinde, “Uzun zaman çocuk sahibi olamayan kadınların kutsal mekân veya yatırlarda dua edip varsa buraların adlarını çocuklarına verdiklerini yoksa da Nazir, Eren, Dede, Derviş, Adak gibi adları çocuklarına verebilirlerdi.” der.

isminin ve bazı isimlerin gayrimüslimler tarafından kullanıldığını belirtmek amaçlı farklı yazılmıştır. Örneğin Hacı ismi “ha” harfi yerine “he” harfi kullanılarak yazılmış ve bu haliyle Müslüman olmadıklarını göstermek istemişlerdir.⁶³⁴ Defterlerde bu türden bir kayıt bulunmamaktadır.

Ermenilerin veyahut Hristiyanların çok sık kullandıkları “Haço” ve “Haçık” isimleri de benzerlik göstermektedir.⁶³⁵ Defterlerde bu isme daha çok 1588 yılı Kars’a ait kayıtlarda rastlanmıştır. Oğul neslinde 6 baba neslinde ise 1 kişi bulunmaktadır. Aynı tarihte Küçük Ardahan’da ise 1 kişide ve oğul neslinde vardır.

1. 1. 2. 4. Keşiş

Ad vermede birçok şeyin etkili olduğunu bilinir. Bunlar arasında yatırlar, peygamberler ve tarihi kahramanlar, coğrafi olaylar, hayvan adları vb. birçok kaynak gibi dini terimler de bulunmaktadır.⁶³⁶ Hristiyanlıkta ileri gelen din adamları “keşiş” olarak adlandırılmıştır. Bu din adamları dünyevi her şeyden uzak bir şekilde manastırda yaşamayı seçmişlerdir.⁶³⁷

Keşiş’ in isim olarak kullanımı da bölgede etkili olan Hristiyanlık inancıyla doğru orantılıdır. Defterlere baktığımızda Keşiş adı Kars’ta sadece 1595 tarihli defterde baba ve oğul neslinde birer defa kullanılmak suretiyle kayıtlıdır. Küçük Ardahan’ da ise 1588’ de baba neslinde 3 oğul neslinde ise 5 kişi varken bu sayı 1595’te sadece oğul neslinde 3 kişiyle sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan Keşiş adının başka bir adla da kullanımı görülmektedir.1595’te Küçük Ardahan’da kayıtlı *Keşiş Asum* ismi buna örnektir. *Melik Keşiş*, *Megali Keşiş*, *Varsim Keşiş* ise 1588’de Kars’ ta görülen isimlerdir.

⁶³⁴ Kurt, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesine Uygulanacak Metod”, s. 55.

⁶³⁵ İlhan, a. g. m, s. 50.

⁶³⁶ Türkteş, a.g.m, s. 38.

⁶³⁷ Öznur Gider, Budizm ve Hristiyanlığın Ruhbanlık Anlayışı Karşılaştırmalı Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 1.

1. 1. 2. 5. Seydi

Seydi adı özellikle 1588 yılında her iki sancakta da görülmektedir. Bu tarihte Kars'ta baba neslinde 3 oğul neslinde ise 2 kişide bulunmaktadır. Küçük Ardahan'da da veriler aynıdır. Fakat 1595 tarihinde sadece Küçük Ardahan Sancağı'nda baba neslinde 2 oğul neslinde de 6 kişi tarafından kullanılmıştır.

Diğer taraftan *Seydi* isminin ikinci bir adla kullanımı da söz konusudur. Yine Küçük Ardahan'da sayıca fazla kişi tarafından tercih edilen bir isim olan *Seydi Ahmed* buna örnektir. Bu isim Kars'ta sadece 1 kişide mevcuttur. Bir başka isim de *Seydi Süleyman*'dır. Küçük Ardahan'da 1588'de 1 kişi kullanmıştır.

1. 1. 2. 6. Seyyid

Sözlükteki manası “efendi, önder, faziletli vb.” olan Seyyid kelimesi aynı zamanda Kur’ân-ı Kerîm’de de geçmekte ve seçkin kişi anlamına gelmektedir.⁶³⁸ Bununla birlikte Peygamber soyundan gelenlerde Seyyid olarak adlandırılmıştır. Bilhassa 16. yüzyılda bu isme rağbetin artması hem devlet hem de gerçek seyyidler tarafından endişeyle karşılanmıştır. Dolayısıyla gerçek seyyidleri tespit etmek amacıyla *nakîbü’l eşrâflık* kurulmuştur.⁶³⁹ Defterlerde Seyyid isminin tek başına kaydına rastlanmamakla beraber *Seyyid Ahmed* ve *Mahmud Seyyid* Küçük Ardahan'da 1595'te oğul neslinde, *Seyyid Ali* şeklindeki adı ise 1588 tarihinde Kars'ta oğul neslinde bulunmaktadır.

⁶³⁸ Mustafa Sabri Küçükaşcı, “Seyyid”, DİA, İstanbul 2009, C. 37, s. 40.

⁶³⁹ Kurt, “Adana Sancağı Kişi Adları (1525)”, s. 143., Osmanlı Devleti'nde tıpkı diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin soyundan gelenler seyyid olarak adlandırılmıştır ve anne soyundan seyyidliği kanıtlanmış olanlar için de şerif ünvanı verilmiştir. Seyyid ve nakîbü’l eşrâflık kurumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Ayhan Işık, “Osmanlı Devleti'nde Nak’îbü’l Eşrâflık Müessesesi ve Meşihat Arşivindeki Nak’îbü’l Eşrâf Defterleri”, Alevilik Araştırmaları Dergisi, S.8, (2014), s. 216.

1. 1. 2. 7. Şeyh

Şeyh; sözlükteki manası “yaşlı kişi” ve Türkçe’de de eren, ermiş olarak bilinmektedir.⁶⁴⁰ Buradaki asli manası yanında şeyh, kendisinde manevi güçlerin bulunduğu inanan ve bu sayede kendisine itaat edilen kişidir.⁶⁴¹ Araplarda ise “emir veya bey” gibi daha siyasi anlamlarda kullanılmaktadır.⁶⁴² Bölgede farklı mezhep ve inanışların zaman zaman hâkimiyet kurduğunu düşünürsek dini muhteviyata sahip isimlerin kullanımı da kaçınılmaz olmuştur. Bundan dolayıdır ki şeyh kelimesinin bir isim olarak kullanımı 13 farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Şeyhin tek başına isim olarak kaydı Küçük Ardahan Sancağı’nda her iki tahrirde de baba neslinde bir defaya mahsus görülmektedir. Bundan başka Şeyh Ahmed, Şeyh Ali, Şeyh Eber, Şeyh Emir, Şeyh Hasan, Şeyh Hüseyin, Şeyh Kemal, Şeyh Mehmed, Şeyh Melik, Şeyh Musa, Şeyhdal ve Şeyhi olarak kullanımı mevcuttur. Bu isimlerden Şeyh Ahmed(2), Şeyh Hasan(5) ve Şeyh(1)oğul neslinde, Şeyh Eber(1) ve Şeyhi(6) ise baba neslinde Kars’ta kayıtlıdır. Diğer isimlerin Küçük Ardahan’daki kullanımı ise şöyledir; 1588’de baba neslinde Şeyh Ali(1), Şeyh Kemal(1), Şeyhi(1), oğul neslinde Şeyh Ahmed(1), Şeyh Hüseyin(1), Şeyh Melik(1), Şeyhi(1) şeklindedir. 1595’te ise baba neslinde Şeyh Ahmed(1), Şeyh Emir(3), Şeyh Hasan(1), Şeyh Musa(2), oğul neslinde ise Şeyh Ahmed (2), Şeyh Emir(1), Şeyh Hüseyin(1), Şeyh Mehmed(4), Şeyhdal(2) ve Şeyhi(1) olarak kayıtlıdır.

1. 1. 3. Meslek İhtiva Eden Adlar

Şahısların mesleklerine ait bu tür kayıtlar kimi zaman isimlerinin önüne (Aşçı Murad) kimi zaman da ismin devamında (Mehmed Çavuş) yazılmıştır. Mesleklerin araştırılmasına fırsat veren tahrir defterlerinin bazılarında şahıslar, hem meslekleri hem de baba veya oğul neslinden hangisinden olduğuna dair bilgiyle kaydedilmişlerdir. Fakat çalıştığımız defterlerde meslekleriyle birlikte

⁶⁴⁰ Reşat Öngören, “Şeyh”, DİA, İstanbul 2010, C. 39, s. 50.

⁶⁴¹ Mehmet Uyar, “Şeyh Kavramına Yönelik Eleştiriler Üzerine Bir Değerlendirme”, *OMÜİFD*, 2017, S. 43, s. 328.

⁶⁴² Kurt, “Adana Sancağı Kişi Adları (1525)...”, s. 144.

kaydedilen şahıslara ait baba veya oğul neslinden olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte mesleklerde çok fazla çeşitlilik olmamakla birlikte büyük çoğunluğu 1588 yılı Kars bölgesine aittir. Kaydı bulunan meslekler ise şunlardır; *Miralay, Sipahi, Çavuş, Demürci, Aşçı, Kâtib, Cami Hâtibi, Çelebi Dizdârzâde, Kethüda, Boyacı*. Az sayıdaki bu meslek gruplarının da ekseriyetle askeri ve idari sınıftan olduğu görülmektedir. Bu durum bölgedeki siyasi ve sosyal durumun göstergelerinden biridir.

1. 1. 4. Hayvan, Bitki ve Renk Bildiren Adlar

Bilindiği üzere Eski Türkler tabiata çok önem verirlerdi. Tabiatta bulunan her ayrıntı önemliydi ve bunlara hayatlarında yer verirlerdi. Hayvanlara ait isimlerin kullanımı da bununla paralel bir durumdur. Örneğin Arslan, Buğra ve Buka gibi adlar hükümdarlık sembolü olarak sayılırken⁶⁴³, Türklerde doğan, şahin gibi yırtıcı kuşlara ait ongunun kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁴⁴ Defterlerde Arslan adı (8), Baykuş adı (1), Doğan adı (3), Şahin adı (4), Karaca (4) defa geçmektedir.

Yaşanılan coğrafyanın insan üzerindeki etkileri isim koyarken kendini gösterir. Bu göstergelerden biri de çeşitli bitkilere ait isimlerin kullanılmasıdır. Çalışmamızda bu tür isimlerden en çok “Gül” ismi dikkati çekmektedir. Gül kelimesinden isimlere ön veya son ek şeklinde getirilmek suretiyle yeni isimler meydana getirilmiştir. Kars’ta kullanımına; Emirgül (baba-oğul) 2, Gülaziz (baba-oğul) 14, Gülman (oğul) 1, Gülnaz (baba) 1, Gülnazar (baba) 1, Gülsar (oğul) 1, İstepangül (oğul) 1, Yargül (oğul) 1 defa olmak üzere örnek olarak gösterilebilir. Küçük Ardahan’da ise; Bedrizgül (baba) 1, Davidgül (baba) 1, Destegül (oğul) 1, Gül Aslan (baba) 2, Gülali (oğul) 2, Gülaziz (baba-oğul) 13, Gülemir (oğul) 1, Gülhan (oğul) 1, Güselam (baba), Hangülü (baba) 1, Mirzagül (oğul) 1, Ravgül (oğul) 1, Vazizgül (oğul) 1 kişi olarak kaydedilmişlerdir. Bir başka bitki adı ise Kars’ta 1 kez oğul neslinde kayıtlı olan “Lalezar” ismidir.

Renk kavramının pek çok anlam çeşitliliği vardır. Bu çeşitliliğin sebepleri arasında evrenselliğinin yanında toplumlar için ne ifade ettiği yatmaktadır.

⁶⁴³ Abdurrahman, a. g. m, s. 128.

⁶⁴⁴ Kurt, “Adana Sancağı Kişi Adları (1525)”, s. 145.

Bununla birlikte psikolojik etkileri ve hatta kavramsal özellikleri bulunmaktadır. Örneğin; Yaradılış destanındaki Kara Han adı Tanrı'ya aittir.⁶⁴⁵ Öte yandan Uygurlara ait vesikalarda “kara” kelimesi ön ve son ek olmak üzere sıkça kullanılmıştır. Karahanlılarda da bu kullanımı oldukça yaygındır.⁶⁴⁶ Kara kelimesinin farklı coğrafyalarda ve zamanlarda kullanılmasının yanında Türklerde kullanımı oldukça yaygındır. Bununla birlikte kara kelimesinin yabancı isimlerle de kullanımı söz konusudur. Çalışmamızda kara kelimesi ile birlikte kullanılmış yabancı isimlere örnek olarak; Kara Mıgırdıç, Kara Mikel, Kara Petiğ, Kara Valis, Karapid, Karakas, Karasin, Karanik, verilebilir. Türkçe isimlerle kullanımı ise şöyledir; Kara Aslan, Kara Melik, Kara Yiğit, Karabey, Karagöz, Karahan, Karamelik, Karaoğlan, Karayiğit.

Eski Türkçe’de *sarıg* sözcüğünün karşılığı sarıdır. Sarı sözcüğünün yaygın bir şekilde lakap olarak da kullanımı söz konusudur.⁶⁴⁷ Bu haliyle defterlerde *Sarıbeg*, *Sarıdan*, *Saru Denik*, *Sarubey*, *Saruhan*, *Saruhi* şeklinde kaydedilmişlerdir.

1. 1. 5. Boy ve Millet Adları

Bölgede boy ve milletlere ait isimler şunlardır; Avar, Azeri, Bayat(d), Bayındır, Bulgar, Ermeni, Eymir, Kınık, Saruhan.

1. 1. 5. 1. Avar

Avarlar’ın kökeni üzerine birçok tartışma olmakla beraber, yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucu Avarların Türk oldukları kabul görmektedir. Avarlar, Avrupa’ya göçleri sırasında önce Kafkaslara doğru İranlı bazı kavimleri hâkimiyetleri altına aldılar.⁶⁴⁸ Tarih olarak çalışılan dönemden önce de olsa bölge olarak birbirine yakınlıktan ötürü bu ismin kullanılmasının

⁶⁴⁵ Yasemin Çürük, “Türk Dilinde Renk Adlarına Gelen Ekler”, *Renk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, s. 201-202.

⁶⁴⁶ Abdurrahman, a.g.m, s. 129.

⁶⁴⁷ İbrahim Şahin, “Saruhan Ve Saruanoğulları Adlarının Kökeni Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18, s. 221.

⁶⁴⁸ Ahmet Taşağıl, “Avarlar”, *MSGSÜ*, (2010), s. 1-3.

normal olduğu düşünülebilir. Defterlerde *Avar* adına ek getirmek suretiyle yapılmış olan *Avardan* ismi Kars'ta 1595 yılında 2 kişide olduğu görülmüştür. Bunlerden biri oğul diğeri de birâder olarak kaydedilmiştir.

1. 1. 5. 2. Azeri

Azeri adının menşei bilinmemekle birlikte, sayısız görüşe rağmen en genel tanımıyla 20. yüzyıldan önceki dönemde halk için değil coğrafi bölgeyi tanımlamak için kullanılan bir isimdir. Sonraki yüzyılda Azerbaycanlı ya da Azeri denilmiştir.⁶⁴⁹ Defterlerde 1588 yılında Küçük Ardahan'nın Güney Nahiyesi'ne bağlı Dörtkilise Köyü'nde oğul nesline kayıtlı 1 adet *Azeridi* adı bulunmaktadır.⁶⁵⁰

1. 1. 5. 3. Bayat

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't'te* de adı geçen ve Oğuz boylarından olan Bayatlar'ın isminin anlamı “devletli ve nimeti bol” anlamlarına gelmektedir. Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynadıklarını ve 15. ve 16. yüzyıllarda kırk iki yer adında görülen Bayat adını⁶⁵¹ düşünürsek çalışılan bölgede de karşımıza çıkması olağandır. Defterlerdeki kaydında kuvvetle muhtemel kâtip hatası veya kullanım şekli diyebileceğimiz şekli *Bayad'* dir. İsmi şahıs adı olarak geçtiği tek bir kayıt vardır. O da 1588 yılında Kars'ın Döşkaya Nahiyesi'ndeki Çebraz Köyü'nde oğul neslindedir.⁶⁵² Diğer kullanımı ise bir köy adı olarak her iki defterde Döşkaya Nahiyesi'ne bağlı *Bayad-ı Süfla* Köyü'dür.⁶⁵³

⁶⁴⁹ Şahap Budak, “Azerbaycan İsmi'nin Kökeni ve Anlamı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, Nisan 2016, s. 55.

⁶⁵⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 77b.

⁶⁵¹ Faruk Sümer, “Bayat”, *DİA*, İstanbul 1992, C. 5, s. 218-219.

⁶⁵²TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 24b.

⁶⁵³TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 11b., BOA. TD. NO: 669, s. 164. Bu isme yer adları bölümünde tekrar değinilmemiştir.

1. 1. 5. 4. Bayındır

Bayındırlar, Oğuzlar'ın bir koludur. 15. Ve 16. Yüzyıllara ait tahrir defterlerinde Anadolu'nun birçok yerinde *Bayındır* yer adı olarak geçmektedir.⁶⁵⁴ 1588 yılı tahririnde Kars'ta baba neslinde 4, oğul neslinde 2 ve birâder olarak ise 1 kişide *Bayındır* adı kullanılmıştır.⁶⁵⁵ 1595'te ise sadece baba neslinde 2 kişide *Bayındır* adı vardır.

1. 1. 5. 5. Bulgar

Bulgar adının bir dağ veya kavim adı olarak Mersin-Ereğli çevresinde⁶⁵⁶ sıkça görülmesinin yanında çalışılan bölgede şahıs adı olarak geçmektedir. 1588 yılında Kars'ta birâder adı olarak 1 kişide, aynı tarihte Küçük Ardahan'da ise oğul neslinde 1 kişide görülmektedir.⁶⁵⁷

1. 1. 5. 6. Ermeni

Adına ilk olarak M.Ö. 6. yüzyılda Pers Kralı Darius'un yazıtlarında rastlanılan Ermenilerin, Anadolu'ya M.Ö. 3000 yılında geldikleri sırada Doğu Anadolu hali hazırda "Armenia" diye anılan bir yerdir. Dolayısıyla "Ermeni" adının aslında zaten var olduğu ve bölgeye göç eden halkında bu adı sonradan aldığı sonucu çıkarılabilir.⁶⁵⁸ Çalışmamızda Küçük Ardahan'da yer adı olarak Ermeni kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. İlk kayıt "karye-i Ermeni" ikinci kayıt ise "karye-i Haytos nam-ı diğer Ermeni" şeklindedir.⁶⁵⁹ Bu köyler her iki tahrirde de bulunmaktadır. Şahıs adı olarak ise 1588 tarihli defterde Küçük Ardahan'nın Güney Nahiyesi Hava-i Küçük Köyü'nde baba neslinde 1 kişide rastlanmaktadır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁴ Faruk Sümer, "Bayındır", DİA, C. 5, (1992), s. 245-246.

⁶⁵⁵TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 6b, 22b, 23b, 25a, 35b, 47b, 51b, BOA. TD. NO: 669, s. 155-181.

⁶⁵⁶ Kurt, "Adana Sancağı Kişi Adları (1525)", s. 133.

⁶⁵⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 60b- 77b.

⁶⁵⁸ Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C. 7, (2005), s. 4.

⁶⁵⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 93a, 94a.

⁶⁶⁰TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 73a.

1. 1. 5. 7. Eymir

16. yüzyılda Sivas ve Tokat çevresi ile, güneyde Adana, Maraş ve Halep gibi yerlerde Eymir adının yer ve şahıs adı olarak kullanımı sayıca oldukça fazladır. Çalışma bölgemizde *Eymir*'in ad olarak kullanımı ise şu şekildedir; 1588'de Kars'ta oğul neslinde 2 baba neslinde de 1 kişide bulunmaktadır. Bununla birlikte yine aynı tarihte *Eymir Melik* ve *Eymirşah* baba neslinde, *Eymirzad* ise birâder olarak birer defa karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶¹

1. 1. 5. 8 Kınık

Selçuklu idaresinde söz sahibi olacak kadar büyük boy olan Kınıklar, Anadolu'nun Türkleşmesinde de önemli rol oynamışlardır. Öyle ki Anadolu'nun birçok yerinde Konok veya Kınıklılar adında yerleşim yerleri bulunmaktadır.⁶⁶² 16. yüzyıla ait tahrirlerde 81 adet Kınık isimli yerleşim adı bulunmaktadır.⁶⁶³ Çalışmamızda ise yer adından ziyade şahıs adı olarak 1588 yılında 1 kişide baba neslinde görülmektedir.⁶⁶⁴

Sonuç olarak bölgenin çok kültürlülüğü isimlere de yansımış durumdadır. Ermeni, Gürcü yanı sıra Türk, Arap ve Farsça kökenli isimler de yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan farklı din ve inanışların yansımaları olan isimler de bölgede çokça görülmektedir.

Bölgede Türk kültürünün etkisinin de yoğun olduğu açıktır. Bunun sebeplerinden biri de Bizans'ın Asya hudutlarına getirdiği Peçeneklerin ve daha öncesinde Anadolu'ya gelmiş ve yerleşmiş Türklerdir.⁶⁶⁵

⁶⁶¹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 21b, 22a, 24b, 51b, 53a.

⁶⁶² Hüseyin Çınar, "Kınıklar ve Kınık Yerleşmeleri", Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslar arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara 2015, s. 301.

⁶⁶³ Faruk Sümer, "Kınık", DİA, Ankara 2002, C. 25, s. 418.

⁶⁶⁴TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v70b.

⁶⁶⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Tarih, Felsefe ve İctimayat; Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 1, S. 2, (1943), s. 350.

2. YER ADLARI

Araştırma konumuz, belli bir zaman ve mekân dâhilinde yer adlarıyla ilgilidir. Çalışmanın bu bölümünde 1588-1595 tarihlerinde Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda kayıtlı nahiyeye, köy ve mezra adlarına ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır.⁶⁶⁶

2. 1. Ardahan ve Kars Adının Kökeni

Çalışma sahamızın çok uzun yıllar farklı kültürlerin hüküm alanı olduğunu düşünürsek isimlerdeki çeşitliliğin nedeni de ortaya çıkmış olur. Bilhassa yer adlarını incelerken coğrafyayı da beraberinde bilmek gerekir. Küçük Ardahan'a bağlı Kuzey ve Güney nahiyelerinin bugünkü Göle'yi sınırları içerisine aldığı daha önce belirtilmiştir. Mecit Doğru, Yukarı Kür Boyları diye adlandırılan bu bölge ile ilgili; “*Göleden çıkıp Hazer Denizine dökülen Kür Nehrinin Türkiye ve Ahıskada kalan kısmı ifade edilir*” der ve ekler “*Coğrafyamıza Gürcü telaffuzu ile 'Kura' diye geçmiş olan bu nehrin gerçek adı “Kür” olup Türkçedir.*”⁶⁶⁷ şeklinde tanımlar.

Öncelikli olarak “Ardahan” adının kökenine bakıldığında, konuyla ilgili farklı görüşlerin olduğu görülmektedir. Şehrin bulunduğu bölgenin, “Gogarene”, Ermeniler' e ait Gugark' ta bir yer veyahut Gürcüce “Şeytanlar Şehri” anlamındaki Kajta-Kalaki şeklinde adlandırıldığını belirtmek gerekir.⁶⁶⁸ Öte yandan bölgeye ait yer adlarına bakıldığında, Kür boyları ve çevresinin eski Türk kavimleri olan Kıpçak ve Kazakların etkileri görülür.⁶⁶⁹ Doğru, eserinde Ardahan adının geçtiği yerleri sıralamakta ve buraların; Malatya-Hekimhan'da, Giresun-Bulancak'ta ve Kuzey Kıbrıs'ta köy adı olarak geçtiğini belirtmekte ve Ardahan kelimesinin *Arda* ve *Han* şeklinde ikiye ayrıldığında birçok yerde kullanıldığına

⁶⁶⁶ Çalışmanın ikinci bölümü olan “Yerleşme” bölümünde köy adlarından istifade ettiğimiz Öztürk'ün çalışmasında, yer adları ile ilgili bir değerlendirme yapıldığından bu bölümde 527 numaralı defterdeki veriler kullanılmamakla birlikte zaman zaman bu çalışmaya atıfta bulunulacaktır.

⁶⁶⁷ Mecit Doğru, *Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerine Bir Çalışma*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1985, s. 3. Ayrıntılı bilgi için bkz: Kırzioğlu, a.g.e, s. 5.

⁶⁶⁸ Sami Patacı, “Arkeolojik veriler Işığında Türk Fetihlerine Kadar Ardahan Tarihçesi ve Ardahan Adının Kökeni”, Ardahan Kale ve Kuleleri, Ed. Sami Patacı, Ardahan 2016, s. 16.

⁶⁶⁹ Doğru, a.g.e, s. 3.

değınmektedir.⁶⁷⁰ Bu görüŖe binaen Yücel Öztürk alıŖmasında *Ardazi* adında Ardahan’ da bir köy olduğundan bahsetmektedir.⁶⁷¹ Fakat bizim alıŖtıđımız defterlerde bu isimde bir köy adına rastlanmamıŖtır. Buna ilave olarak Arda kelimesiyle de baŖlayan herhangi bir yer adı kaydı da bulunmamaktadır.

Mecit Doğru’nun Kıpçakların gelip yerleŖtiđine dair görüŖüne ek olarak Fahrettin Kırzıoğlu eserinde bu konuya geniŖ yer vermiŖtir:

“...1124 yılında **Oltu** ve **İspir** Bölgeleri ile Çoruk boyları Erzurum Emırlığı elinden ıktı. Kür ve Çoruk boylarından yeni alınan yerleri Müslümanlara karŖı gereği gibi koruyabilmek için yiğit Kıpçaklar aileleriyle gelip buralardaki kalelere yerleŖtiler. **Halep**’ten **Gence**’ye varınca uzayan yerlere hâkim bulunan **Halep-Mardin Emîri Artukluu Necmeddin İlgazi** (1095-1122) Sultan Mahmud’un emriyle baŖbuđ olarak gelip Gürcü-KıpaklarŖa savaŖı 1121 de yenilince, buralar Kıpçaklara yurt oldu. Bu sırada, Anı’ya mı, Erzurum’a mı tâbi bulunduğu bilinmeyen Cavaket, Ardahan ve Göle yaylaları da, 1080’ den beri hep Selçuklular ülkesinden ve Müslümanlar idaresinde iken, 1124 yazında **Kıpçak/Kuman Türkleri’nin** eline geçti. Buralardaki **Gogar/in-avat/Gagavan** (Oğuznâmelerde: “**Gogalet-Koca oğlu Ŗor Ŗamsoldin**” hanedanı adlı ve kilise an’anesince: Kır/Ak-Atlı, Ak-Bayraklı ilbeğleri) soyundan gelen eski **ortodoks-Hristiyan** yerlilerle bunlardan olup Müslümanlığı henüz iki nesil önce kabul etmiŖ bulunanlar da eski Hristiyan dinlerine döndürüldü. **Gogar** (Yukarı-Kür boyları) ve Taok (Çoruk boyları) ahalisi ile sarıŖın ve son derece güzel, ak-tenli, gök gözlü, uzun-boylu Kuman/Kıpçaklar karıŖı kaynaŖarak bugün daha çok “Çağatay/Kıpçak-türkçesi”ni andıran ve eski Türkçenin birçok hususiyetlerini saklayan “Ahıska/Gagavan-Ağzı”ni meydana getirmiŖlerdir.”⁶⁷²

Kırzıoğlu, Ermeni müelliflerin eserlerinden istifade etmek suretiyle elde ettiği bu verilerle bölgede eski Türklere ait izlerin varlığını ortaya koymuŖtur. Sami Patacı, bu görüŖe karŖı çıkararak Kıpçakların savaŖçı yapıya sahip olduklarını, Gürcü Krallığına ait sınırlarda yağma yaptıklarını ve bunun sadece ganimet amaçlı olduğunu, üstelik sınır bölgelerinin bu yıkıcı yapıya uygun yerler olduğunu belirtir. Bununla birlikte, M.S. 1118 tarihinde baŖlayan bu ikili iliŖkiler ve Gürcülerin güçlenmesinin ardından Kıpçakların büyük bölümü kuzeye yöneldiği fakat az sayıda bir grubun da Gürcü topraklarında kalıp yerleŖtikleri bilinmektedir.⁶⁷³ Buna ilave olarak Ardahan kelimesinin kökenine dair fikrini Ŗu Ŗekilde ifade eder:

⁶⁷⁰ Doğru, a.g.e, s. 9.

⁶⁷¹ Öztürk, a.g.t, s. 63.

⁶⁷² Kırzıoğlu, a.g.e, s. 377-378-379.

⁶⁷³ Patacı, a.g.e, s. 17-18.

“...Ardahan’ ın “Artaani” sözcüğünden Türkçeleştirildiğidir. Ardanuç’un gürcü Krallığı Dönemi’ ndeki eski adının “Artanuji” olduğu bilinmektedir. Yerleşimin Antik Dönem isminin Ptolemaios’ un belirttiği Artanissa olabileceği, kanıtlanamayan tipteki rivayetler arasındadır. Antik Dönem ismi bir yana, Artanuji Bizans kaynaklarında Ardanoutzi (Αρδανουτζί) olarak geçmektedir. Burada, Gürcücedeki “t” harfi Yunancada yumuşamıştır. Aynı durumda Artaani kelimesinin Türkçeleştirilmesinde de görülür ve “t” harfi “d” harfine dönüşerek “Arda” halini alır. Tıpkı, Kajta Kalaki’nin Kacta Kalak olarak telaffuz edilmesi gibi, sözcük sonlarındaki “i” harfi de okunmaz. Artaani kelimesinde “i” harfi düşerek “Ardaan” ve nihayetinde Ardahan ismi ortaya çıkmıştır”.⁶⁷⁴

Patacı’nın bu görüşüne karşın, çalışmanın kişi adlarını incelediğimiz bölümde eski Türklere ait olduğunu belirttiğimiz ve başka milletler tarafından kullanılması pek yaygın olmayan Eslemez, Ürkmez vb. isimlerin kullanımı bize Hristiyan Türklerin varlığını gösterir mahiyettedir.

Öztürk’ün çalışmasında değindiği ve çeşitli orta Asya Türk devletlerinde görülen yer adlarını çalışmamızda karşılaştıracak olursak 1573’te kayıtlı bazı köylerin 1588 ve 1595’te olmadığı görülür. Bunlardan bazıları Büyük Ardahan’ a daha yakın olmaları sebebiyle muhtemelen sonrasında oraya bağlanmışlardır. Örneğin; Beberek, Duduna, Gırdimal, Konk köyleri bulunmamaktadır. Öte yandan Revan’da bulunan Ağ-damal adındaki yerin bölgemizde değişerek “Erdamal” olarak bulunduğunu ifade etmektedir. Çalışmamızda ise Hoçuvan Nahiyesi’ne bağlı “Erdemile” Köyü olarak geçmektedir. Bahsi geçen bir diğer köy ise “Poladik”tir. Aynı bölgeye ait defterlerimizde geçen isim ise “Poladbey” şeklindedir. Farklı köy olduklarını ileri sürmek zordur fakat geçen kısa zarfında küçültme eki olan “ik” yerine isim olan “bey” getirilmek suretiyle yeni bir isim oluşturulmuştur. Yine Türkçede “su çekmek” anlamına gelen *Sağur* ile yapılmış “Sağur-seki” Köyü sonraki tahrirlerde de Hoçuvan Nahiyesi’nde bulunmaktadır. Aynı şekilde Divânü Lugâti’t Türkte “toqış” olarak yazılan ve “savaş-harb” anlamındaki kelime yerleşim yeri olarak adı defterlerde “Tokuş” şeklindedir. Bununla birlikte defterlerde Hoçuvan Nahiyesi’nde yer alan bu köyün adı zaman içinde değişime uğrayarak “Tikoş” olmuştur. Günümüzdeki adı ise *Dağcı*’dır.⁶⁷⁵ Kıpçaklara ait olduğu ileri sürülen “Salut” adı, çalışmamızda da bulunmaktadır.

⁶⁷⁴ Patacı, a.g.e, s. 18.

⁶⁷⁵ İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, a.g.e, s. 786.

Kuzey Nahiyesi'nde büyük/küçük ve orta *Salut* şeklinde 3 ayrı köy kayıtlıdır. Öztürk'ün çalışmasında bahsettiği bir başka köy ise “Türkeşen” Köyü'dür. Yazar çalışmasında köyün adının “Türkeş-en şeklinde okunabileceğinden, Farsça'da geçen ve *tirkeş(okluk)* ve çoğulu *tirkeşan* olabileceğinden ve son olarak da boy adı olan Türgiş ile alakası olabileceğinden” bahsediyor.⁶⁷⁶ Çalışmamızın ana kaynağı olan 1588 ve 1595 tarihli iki defterde Güney Nahiyesi'ne ait bu köy “Türkşan” şeklinde okunmuştur.⁶⁷⁷

Küçük Ardahan'a bağlı nahiyelerden biri olan “Germücek” kelime olarak; değirmenlerde taşın dönmesini sağlayan demir parçası anlamındadır.⁶⁷⁸ Hatta Mehmet Özmen'in eserinde kelimenin farklı varyasyonları olan “...*germiceyh*, *germişa*, *germücek*, *germüceyh*” şeklinde belirtilmiştir.⁶⁷⁹ Diğer bir nahije olan Hoçuvan/Hoçvan adındaki “van” eki çok yaygın olmamakla beraber Türkiye Türkçesinde yayvan kelimesinde görülmekte ve geniş, düz, dağınık anlamlarına gelmektedir. Azerbaycan Türkçesi'nde de hemen hemen aynı manaya gelen bu kelimenin Kırgız Türkçesi'ndeki anlamı yassı, dağ yaylası, eğimli, derin olmayan gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁸⁰ Bölge coğrafyasını göz önüne alacak olursak geniş düzlüklerin olmasından dolayı bu adın verilmiş olduğu düşünülebilir. Öte yandan “van” kelimesi Farsçada geçen bir çoğul edatıdır.⁶⁸¹ Hoçvan adı halen kullanılmaktadır.

Kars adının kökeni hakkındaki görüş ise, Gürcüce kapı anlamına gelen “kari” kelimesinin türemesi ve Kars'ın konumu itibariyle “kapıdaki şehir” diye adlandırıldığıdır.⁶⁸² Diğer bir görüş de M.Ö. 130-127 tarihlerinde Bulgar Türklerinin Karsak boyundan geldiği ve şehrin adının Türkiye'deki en eski Türkçe ad olduğudur.⁶⁸³ Kırzıoğlu, Kars adının kaynaklarda geçen manalarını ve ismin başka yerleşim yerlerinde de kullanıldığı bilgisini vermekte ve eklemektedir:

⁶⁷⁶ Öztürk, a.g.e, s. 62-63-64-65-66.

⁶⁷⁷TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 67b, BOA. TD. NO: 669, s. 78.

⁶⁷⁸Mehmet Cihat Üstün, *Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 184.

⁶⁷⁹ Mehmet Özmen, “Hatay-Erzin'de ve Genel Olarak Anadolu'da Değirmen ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler”, *Erdem*, S. 5/14, (1989), s. 480.

⁶⁸⁰ Erol Güngördü, “-van Ekinin Yapısı”, *Bellekten*, C. 54, S. 2, (2006), s. 42.

⁶⁸¹ Doğru, a.g.e, s. 75.

⁶⁸² Gündüz, a.g.m, s. 515.

⁶⁸³ Kırzıoğlu, a.g.e, s. 15.

“Türkçede birtakım kelimelerdeki “ka” sesinin zamanla “v” ve “f” ye çevrilmesini (Karsak-Farsak-Varsak, takuk-tavuk, takarcık-tağarcık-davarcık, karımak(kocamak)-tarımak, kogan-kovan, tak-tav, oklaku-oklava,...gibi) göz önüne alarak, Anadolu-Oğuz türkçesinde yok gibi görünen “karsak” adının, İstanbul ağzında “vaşak” ve Anadolu ağzında “varşak” denilen postu kürk için makbul ve karnı akçıl yırtıcı hayvan isminde yaşadığını anlıyoruz. Kars bölgesinde çok bulunup, bazen koyunları bile boğan bu yırtıcı hayvanı avcılar postu için çok avlarlar. Eskiden, şamanlık ve ongun (totem) edinme çağında dinî bir inanışla, hayvan adıyla anılan birçok tarihî Türk boy ve oymakları gibi, yukarıda anılan “karsak” veya “varşak” ongun saydıklarından “Karsak” diye anıldıkları anlaşılan Bulgar ve Kuman/Kıpçak boy ve oymaklarından, Tanrıdağlar’dan Akdeniz ile Macaristan ovalarına değin uzayan Türklük ölkelerinde “Kars”, “Karsak”, “Varsak” ve “Karsan” adıyla, hep aynı kökten gelen, 30 kadar çeşitli yer adı kalmıştır. Meselâ: KARS, Tanrıdağlarının batı yüzünde ve Isıkgöl’ün güney yanında Sırdırya (Seyhan) kaynak kollarından birisi üzerinde bir kasaba; Başkurdili (Orenburg vilâyeti)nde Ural ırmağı üzerinde bir kasaba; Güney-Azerbaycan’ın Maku bölgesinde ve Ağgöl yanında bir kışlak adıdır. Maraş, Adana ve Silifke’deki Kars adlı kasabalardan başka: Tortum, Tercan, Afyon, Bursa ve Bolu’da birer köy Kars diye anılmaktadır”.⁶⁸⁴

Kars’a bağlı nahiyelerden Döşkaya, adını Allahuekber Sıradağları’nın Kars’taki uzantısı olan ve Selim’de bulunan dağdan almaktadır.⁶⁸⁵ Diğer bir nahiye olan Virişan’a bakacak olursak, adındaki “şan” ekinin üzerinde durmak gerekir. Bilindiği üzere “şen” ile biten adların “şenlendirilmiş” olmalarından kaynaklandığı muhtemeldir. “Şan” şeklinde de yazılan bu ek Farsçada çoğul anlam ifade ederken Selçuklularda vali, Moğolcada ise kurt anlamlarına gelmektedir.⁶⁸⁶ Kars’a bağlı diğer nahiyeler olan Berdik ve Aridos’un isimlerinin nereden geldiğine dair bilgiye ulaşamamıştır.

Yer adlarının belirli kıstaslara göre verildiklerini bilmek ve buna göre yer adları üzerinde inceleme yapmak gerekir. Çalışmanın konusu olan sancakların isimlerine dair bilgileri yukarıda verdik. Bu sancaklara bağlı nahiyelerde yer alan köylere ait isimlere bakacak olursak bu isimleri belli başlıklara ayırmak gerekir. Çalışmanın bu kısmında sadece 1588 tarihinde kayıtlı yer adları esas alınacaktır. Akabinde yapılan 1595 tarihli tahrirde yer adlarında bir değişiklik olmamış yalnızca muhteviyatları değişmiştir. Bununla alakalı ikinci bölüme bakılabilir. Öte yandan bölgenin farklı inanç ve kültürlerin etkisine girdiğini yer adlarındaki çeşitlilikten de görebiliyoruz.

⁶⁸⁴ Kırzioğlu, a.g.e., s. 16.

⁶⁸⁵ Gürsoy Solmaz, “Akkoyunlular’ın Karakoyunlular’a Karşı Döşkaya Saldırısı”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 37, (2008), s. 241.

⁶⁸⁶ Doğru, a.g.e, s. 93-94.

2. 2. Coğrafi Özelliklere Göre Verilen Adlar

Bilindiği üzere Türkler, Anadolu'ya gelmeye başladıkça yeni bir coğrafya ile karşılaşmış ve bu coğrafyayı gözlemlemeye başlamıştır. Akabinde tabiattaki unsurlar yerleştikleri yerlere isim vermelerinde rol oynamıştır.⁶⁸⁷ Örneğin, toprağın rengi, yüzey şekilleri (dağ, tepe, dere, ova vb.), bir isim veya sıfatla birlikte kullanılanlar gibi.⁶⁸⁸

Çalışmamızda özellikle Kars'ta “pınar” ile yapılmış köy sayısı fazladır. Bunlar: *Pınarcığaz, Karapınar, Koşapınar, Gökpınar, Akpınar, Kırkpınar, Körpınar, Çukurpınar, Kayapınar, Gürcepınar* dır. Küçük Ardahan ise *Akpınar* ve *Koşa Akpınar* adları görülmektedir. Bu adlar verilirken yine doğadan ilham alındığı görülür. Örneğin renklerden veyahut çukur, kaya gibi yüzey şekillerinden esinlenilmiştir.

“Dağ” ile yapılmış isme Kars'taki *Gökçedağ*, “dere” ile yapılanlara *Sertdere* ve *Boğazdere* (aynı zamanda “boğaz” da coğrafi bir terimdir) ve “göl” ile *Göllüce Köyü* örnektir. “Çam” ile yapılan isim yine Kars'ta *Çukurçam, Kuruçam, Yalnızçam* ve Küçük Ardahan'da da *Çukurçam* görülmektedir. Burada belirtilmesi gereken bir husus da aynı ismin birkaç yerde verilmiş olabileceğidir. Çukurçam adı her iki sancakta ve aynı zamanda Küçük Ardahan' nın hem Hoçuvan hem de Kuzey nahiyelerinde bulunmaktadır.”Toprak” ile yapılmış *Toprakkale Köyü* Küçük Ardahan'da, *Dökmeztoprak Köyü* ise Kars'tadır. “Çayır” ile yapılmış tek bir köy vardır. O da Kars'taki *Kızılçayır*'dır.

“Kaya” ile yapılan yer adları Kars'ta *Kırankaya, Döşkaya, Gerdekkaya, Çivilükaya, Dişkaya, Kurudöşkaya*, Küçük Ardahan'da ise *Karakaya* olarak kullanımı görülmektedir. Bölge coğrafyasının yer adı vermedeki etkisi buradaki isimlerde kendini göstermektedir.

⁶⁸⁷Bahaeddin Yediyıldız, “Türkiye’de Yer-Adı Verme Usülleri”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s. 27.

⁶⁸⁸ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı’dan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, C. 76, S. 275, (2012), s. 147-148.

2. 3. Hayvan Adlarından ve Renklerden Yapılmış Yer Adları

Türk kültüründe hayvan adının önemli bir yeri vardır. Özellikle kuş adlarının yeri büyüktür. Çalışmamızda hayvan adlarına örnek olarak; Kars'taki *Kuğulu*⁶⁸⁹, *Bozkuş*, *Camuşlu*, *Karacakale*, *Balıklu*, *Şahinlü*, *Porsuk*, *Ördeklü Asboğa*, *Kargalık*, *Aygırgölü* ve Küçük Ardahan'daki *Bozdoğan*, *Kargabazarı* gösterilebilir.

Renklerden esinlenerek yapılan isimlerde doğadan da etkilenildiği bir gerçektir. Öyle ki bu renklerin tonları bile farklı anlamlar taşımaktadır. Bilhassa Eski Türkçede “ak, kara, boz, al, kızıl, ala kök” gibi renkler oldukça yaygındır.⁶⁹⁰ Bununla birlikte yer adlarında renklerin sıfat olarak kullanımı oldukça yaygındır. Çalışmamızda “kara” ile yapılan yer adları sayıca diğerlerinden fazladır. Bu şekilde hazırlanmış isimler Kars'takiler: *Karagöç*, *Karapınar*, *Karakurgan*, *Karakale*, *Karaağılı Karakilise*, *Karavank*, *Karahacı*, *Karahuç*, *Karaderbend*, *Habbeci Kara*' dır. Küçük Ardahan'dakiler ise *Karabağ*, *Karışut*, *Karakaya*, *Karakale*, *Karayığit*, *Karapid*' dir.

“Ak” rengiyle yapılan isimlerden Kars'ta: *Akpınar*, *Akmalu*, *Akviran*, *Akyar*, *Akçakale*, *Akçakilise*, *Akçavank*, *Akçakale*, *Aktaş*, *Akviran*, *Akkom*, Küçük Ardahan' da ise *Akpınar*, *Akkilise* yer adları örnek verilebilir.

Çinliler gibi Türkler de dört ana yöne renk adı vermişlerdir. Bunlar içinde kızıl güneysi ifade etmektedir.⁶⁹¹ Defterlerde “kızıl” rengiyle yapılmış yer adları Kars'ta; *Kızılçubuk*, *Kızılkilise*, *Kızılçayır*, *Kızılçakale*, *Kızılçakale*, *Kızılmağara*, *Kızılkünbed*, *Kızılca*, *Kızılçağşak*, Küçük Ardahan' da ise *Kızılkilise* tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. “Gök” rengiyle yapılan yer adlarına bakacak olursak, Kars'ta *Gökpınar*, *Gökçe*, *Gökçedağ köyleri* kayıtlıdır.

⁶⁸⁹TKGM. TADB. TTD. NO: 175, v 3b. Yer adlarıyla ilgili yapılmış çalışmalar arasında “Kuğu” adına daha önce rastlanılmamıştır.

⁶⁹⁰ Çürük, a.g.m, s. 204- 205.

⁶⁹¹ Çürük, a.g.m, s. 203.

2. 4. Kale/ Kilise/Köy/Köprü/Viran/Kom Ve Mağara Gibi Kelimelerle Yapılan Yer Adları

Hudutta yer alan bölgenin konumu itibariyle fetihten önce ve sonrasında dahi hareketli bir siyasi ortamın oluşu ve farklı kültürlerin hâkimiyetine girmiş olması yer adlarındaki çeşitliliğin de bir nevi sebebidir. Kars'ta “kale” kelimesiyle birleşik olarak yapılmış 14 tane köy adı vardır, bunlardan bazılarını renklerle ilgili kısımda yazmıştık. *Karacakale, Karakale, Çatalkale, Kızılacakale, Kızılkale, Koşakale, Virankale, Akçakale, Başkızılkale, Kurukale, Bozkale, Toprakkale, Kalekilise, Ribat-ı Kale-i Kars* bu isimlere örnektir. Küçük Ardahan'da ise *Rengeriç Kalesi, Başkarakale, Toprakkale, Karakale, Ribat-ı Kale-i Göle-i Ulya, Ribat-i Kale-i Germücek* şeklinde isimler bulunmaktadır.

Bilindiği üzere fetihten önce bölge Gürcü ve Ermeni hâkimiyetinde uzun yıllar kalmıştır. Fetihden sonra ise Hristiyanlardan kalma yapılarla karşılaştılar. Dolayısıyla içinde kilise adı geçen çok sayıda yapıya ad verdiler yahut var olanı muhafaza ettiler. Diğer bir husus da defterlerde Ermenice kilise anlamına gelen “vank” kelimesiyle yapılmış yer adlarının oluşudur.⁶⁹² Kelimenin “venk, fenk” gibi farklı şekillerde kullanımı da bulunmaktadır.⁶⁹³ Kars'ta kiliseve vank kelimeleriyle birleşik olarak yapılmış yer adı oldukça fazladır. Bunlar; *Ağcakilise, Koşakilise, Kiğvank, Kızılkilise, Harkilise, Çamlukilise, Yakutkilise, Yedikilise, Alkilise, Kapulukilise, Karakilise, Yalınzıkilise, Yıkıkkilise, Akçavank, Akçakilise, Karavank, Yarımkilise, Büyükkilise, Kızılkilise, Virankilise, Kalekilise, Ortakilise, Depakilise'dir.* Ardahan'da ise; *Özakilise, Berderkilise, Dörtkilise, Arslanlukilise, Kızılkilise, Alakilise, Kuzvank, Akkilise, Kirlükilise, Tekyecikkilisesi* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

“Köy” kelimesiyle yapılmış yer adlarına Kars'ta; *Başköy, Beyköy, Demürciköy*, Küçük Ardahan'da ise; *Küçükköy, Hotanköy, Otamköy, Kelirköy, Lalaköy* rastlanılmaktadır. “Köprü” kelimesiyle yapılmış fazla yer adı olmamaklar beraber Kars'taki *Köprüköy* ve *Kesikköprü*, “mağara” ile yapılmış yer adına ise *Mağaracık* örnekleri verilebilir.

⁶⁹² Yusuf Babür, “Refahiye'deki Bazı Yerleşim Birimlerinin Eski ve Yeni Adları Üzerine Bir İnceleme”, Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, *Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Ed. İsmail Hakkı Ünal, Mart 2019, s. 330.

⁶⁹³ Yılmaz Kurt, “XVI. Yüzyılda Adana Sancağı Yer Adları”, *Anadolu'da Kişi ve Yer Adları, Akçağ Yayınları*, Ankara 2020, s. 158.

Bilindiği üzere “viran” kelimesi yıkılmış köyler için kullanılmaktadır. Özellikle varlığı çok eskiye dayanan bölgelerde yeni kurulan yerleşim birimlerinde viran, ören gibi adlar kullanılmaktaydı.⁶⁹⁴ Çalışma sahamıza ait defterlerde özellikle Kars’ta bu yönde çok sayıda yer adı görmekteyiz. Bunlar; *Çatviran, Kurucaviran, Akviran, Karacaviran, Düzviran, Susuzviran, Virankale, Kaleviran, Dereviran, Kayaviran, Körviran, Kuzeyviran, Kolviran, Virankilise, Duzviran, Başviran, Karacaviran, Gölviran*’dır. Küçük Ardahan’da ise *Başviran, Büyükviran, Çatviran, Karacaviran* köy adları bulunmaktadır.

“Dik tepe” anlamına gelen “kom” ile ilgili Küçük Ardahan’da yer adı bulunmamaktadır. Kars’ta ise *Azadkom, Sulukom, Akkom* yer adları mevcuttur.

2. 5. Büyük/Küçük Ve Aşağı/Yukarı (süflâ/ulyâ) İhtiva Eden Yer Adları

Yer yön ifade eden bu kelimelerle yapılan yer adları Kars’a nazaran Küçük Ardahan’da oldukça fazladır. Özellikle büyük anlamına gelen “büzüg” kelimesiyle yapılan 14 adet yer adı bulunmaktadır. Bunlar; *Karabağ-ı Büzüg, Değer-i Büzüg, Sosan-ı Büzüg, Hava-i Büzüg, Sargun-ı Büzüg, Demürkapu-i Büzüg, Okam-ı Büzüg, Makro Kazak-ı Büzüg, Salut-ı Büzüg, Karşar-ı Büzüg, Lam Nişadır-ı Büzüg, Alaçernik-i Büzüg, Haviskar-ı Büzüg, Kaymadi-i Büzüg*’dür. Küçük kelimesiyle yapılanlar ise *Karabağ-ı Küçük, Hava-i Küçüki Sosan-ı Küçük, Küçük Magoliskav, Değer-i Küçük, Demürkapu-i Küçük, Okam-ı Küçük, makro kazak-ı Küçük, Salut-ı küçük, Karşar-ı Küçük, Mesis-i Küçük, Lambasavur-ı Küçük, Küçük Sargun, Alaçernik-i Küçük, Haviskar-ı Küçük, Hoçuvan-ı Küçük, Kaymadi-i Küçük, Nordesan-ı Küçük*’tür. Kars’ta sadece küçük kelimesiyle yapılmış *Küçük Berene, Salut-ı Küçük* köy adları kaydedilmiştir.

Süfla ve Ulya ile yapılmış yer adları yine Küçük Ardahan’da sayıca fazladır. Bunlar; *Göle-i Süfla, Matkis-i Süfla, Haviskar-ı Süfla, Çağırğan-ı Süfla, Kerapid-i Süfla, Ribat-ı Kale-i Göle-i Ulya, Uzun-ı Ulya, Matkis-i Ulya, Haviskar-ı Ulya, Kelbergu-i Ulya, Karapid-i Ulya, Çağırğan-ı Ulya, Arşuni-i*

⁶⁹⁴ Kurt, “XVI. Yüzyılda Adana Sancağı Yer Adları”, s. 160.

Ulya şeklindedir. Kars'ta ise; *Gecüd-i Süfla*, *Bayad-ı süfla*, *Kütüklü-i Süfla*, *Gecüd-i Ulya*, *Çatak-ı Ulya*, *Kütüklü-i Ulya* şeklindedir.

2. 6. Kişi/ Boy/ Millet ve Şehir-Ülke Adlarından Kaynaklanan Yer Adları

Şahısları ölümsüzleştirmek adına yerleşim yerlerine insan adı vermek doğal bir durumdur. Bunun şahıs adlarının bazen ek getirmek suretiyle bazen de yalın haliyle yer adı yapıldığı görülür.⁶⁹⁵ Çalışmamızda her iki türden hazırlanmış yer adları ve ayrıca kimileri isim+isim veya sıfat+isim şeklinde olmak suretiyle kullanılanlar da bulunmaktadır. Bu isimler arasında Türk ve yabancı isimler de yer almaktadır. İnsan adlarından oluşan yer adları Kars'ta *Maksudcuk*, *Marilos*, *Yaramış*, *Tamara*, *Mahmudcuk*, *Gökçe*, *Selman*, *Benlü Ahmed*, *Panik*, *Pirhasan*, *Ümidim Musa*, *Oğuzviranı*, *Mikail*, *Halid*, *Hacı Halil*, *Aşık Hüseyin* şeklinde iken Küçük Ardahan'da; *Süleyman*, *Canibey*, *Salih Ali*, *Haydarbey*, *Poladbey*, *Keşiş* olarak yer almaktadır. Burada bey, hacı, aşık yada keşiş gibi isimlerin olması bölgenin ileri gelenleri ya da önemli şahsiyetler olabileceği fikrini vermektedir.

Dikkat edilmesi gereken diğer bir konu da boy ve milletlere ait adların yer adı olarak kullanılmasıdır. Şahıs adları kısmında değindiğimiz boy ve şahıs adları ilişkisi burada da görülmektedir. Özellikle coğrafya üzerinde kalıcı etki bırakmak adına bu tür isimlerin verildiği düşünülebilir. Çalışmamızda bu türden ad verme usulüne pek rastlanmamakla beraber tamamen yok da diyemeyiz. Örneğin; şahıs adlarında örneğini verdiğimiz “Bayat” adı, Kars'ın Virişan Nahiyesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Nüfusu Hristiyan olan nahiyede Türk boylarına ait bir adın oluşu bölgede Eski Türklerin yaşadıkları fikrini desteklemektedir. Bunun yanı sıra yine Kars'ta *Arab*, *Macarşin*, *Gürcükıran* köyleri, Küçük Ardahan'da *Ermeni*, *Küradli*, *Kürdyazan* köyleri bu türden yapılmış yer adlarıdır.

Bölgenin hudutta olması zaman içinde çeşitli kültürlerin tesirinde kalmasına neden olmuştur. Köylere verilen farklı şehir ya da ülkelere ait yer adları bu duruma örnektir. Şöyle ki, Küçük Ardahan'da yer alan Hindistan Köyü ya da

⁶⁹⁵ Saim Sakaoğlu, “İnsan Adlarından Kaynaklanan Yer Adlarımız”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, (1984), s. 259.

Horasan, Vardistan, Elbistan, Macarşin, Karabağ, Germücek (hem nahiye hem de köy adı) ile Kars'ta bulunan *Kozan, Haleb, Döşkaya* (nahiye ve köy adı), *Tebrizcik* gibi adlar örnektir. Yer adlarındaki bu çeşitlilik, farklı inanç ve kültürlerin bölgedeki varlığına işaret eden, Alevi-sünni, Hristiyan inanç sistemlerine ait, Eski Türklerde, Gürcü ve Ermeni dil köklerinden gelen bu isimlerin bölgede kullanımlarına dair bilgiler yer almaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada Kars-Küçük Ardahan Sancakları'nın XVI. yüzyılın son çeyreğindeki genel durumlarını ortaya çıkarmaya çalıştık. Sancak ya da kaza bazlı yapılan çalışmaların son derece önemli bilgiler verdikleri açıktır. Fakat tek bir mekâna indirgenmiş çalışmalar artık özelliğini yitirmiştir. Bu sebepten ötürü çalışma belli bir güzergâh üzerinde hazırlanmıştır.

Ülkenin doğu hududunda bulunan ve zamanın en hareketli bölgelerinden birinde yer alan bu iki sancağın sınır olmalarına rağmen birbirlerinden farklı oldukları birçok nokta tespit edilmiştir. Çalışmada da vurgulandığı üzere, tahriri yapılan yerleşimlere bakıldığında bölgesel, yöresel hatta aynı yerin en küçük birimleri arasında dahi farklılık görülebilir. Çalışma sahamız bu duruma en doğru örnektir. Sonuç itibariyle çalışmada şu çıkarımlar elde edilmiştir:

Araştırma sahamıza ait nüfus verilerinde ciddi oranda bir düşüş tespit edilmiştir. Kars sancak merkezi ve Aridos, Kurudöşkaya ve Berdik nahiyelerine ait veriler 1595 yılı tahririnde bulunmamaktadır. Kars Sancağı'nın her iki tahrirde de kaydı bulunan Virişan ve Döşkaya nahiyelerinde ise durum farklıdır. Bu nahiyelere ait her iki tahrirde de kaydın bulunması nahiyeleri karşılaştırmalı olarak değerlendirme imkânı vermektedir. İstisnalar da olsa nahiyelerin nüfusun genel yapısı gayrimüslimlerden oluşmaktadır. İkinci tahrirde nahiyelerde azalan gayrimüslim nüfusun özellikle meslek erbabı olmaları ve askere alınmamaları gibi sebeplerden hareketle nüfusun büyük şehirlere göç ettikleri düşüncesi doğmaktadır.

Küçük Ardahan Sancağı'nda ise Kars Sancağı'na nispeten Müslüman nüfusun daha çok olduğu ve 1595 yılında bu sayının gayrimüslimler karşısında daha da arttığı görülmektedir. Tahrirler arası her iki sancağın genel nüfusunda düşüş yaşanmasının yanı sıra Küçük Ardahan Sancağı'nda nüfusun yapısının değiştiğini söylemekte beis yoktur. Özellikle 1595 tarihiyle birlikte Kuzey Nahiyesi'nde Müslüman nüfusta görülen artış bu duruma açık bir örnektir.

Tahrir defterlerindeki verilerle nüfusun yapısını, azalma ya da çoğalma durumlarını ortaya koymak mümkündür. Yapılan çalışmalarda tahrir defterlerindeki verilerin kullanımında göç olgusuna genelde değinilmediği ya da

bu olgunun hak ettiği değeri görmediği tespit edilmiştir. Oysaki göç kavramı içinde sosyo-ekonomik, dini, siyasi konuyu barındıran bir kavramdır. Kaldı ki 16. yüzyıl Osmanlı coğrafyası için de böyle olmuştur. Araştırma sahamızda görülen nüfus azalmasının en önemli sebebi göçle açıklanabilmektedir. Özellikle kırsaldan şehre, içten dışarıya doğru göçlerin bölgede ciddi oranda nüfus kaybına sebep olduğu ortadadır.

16. Yüzyılın sonlarına doğru köylerde ciddi oranda terk edilme ve boş kalma söz konusudur. Elbette nüfusa bağlı olarak değişen bu durumdan köyler de nasibini almıştır. Köylerin sadece boş kalmasında değil aynı zamanda sayılarında da azalma görülmüştür. Dolayısıyla buralara terk edilen ve ardından ortadan kalkan köyler demekte bir sakınca yoktur. Devletin bu konuyla alakalı bölgeye gönderdiği emirlerde sık sık bölgenin abâd edilmesi yönünde politika izlediği açıktır. Fakat bunun çokta etkili olmadığı görülmektedir.

Yerleşmelerle alakalı dikkat çeken bir başka husus da 1574 tarihli icmal defterinde ve bizim kullandığımız defterlerde kayıtlı köylerden Kars Sancağı için sadece Virişan ve Döşkaya nahiyelerine bakılmış ve 94 köyün tahrirlerde adının olduğu görülmüştür. Küçük Ardahan Sancağı'na bağlı nahiyelerde ise 107 köyün adı tespit edilmiştir. Bu rakamlar yerleşim yerlerinin sürekliliği bağlamında oldukça düşük rakamlardır.

Kars ve Küçük Ardahan Sancakları'nda nüfusun kır kesiminde yoğunlaşmasından ötürü köylü genelde arpa, buğday gibi ürünlerin ekimini yapmıştır. Bazı köylerde nüfusa dair kayıt bulunmasa da zemin ya da çiftlik kaydı tespit edildiğinden bu köylerde tarım yapıldığına kanaat getirilmiştir. Toprağın “zemin” adıyla küçük birimlere ayrılması büyük şehirlerde olduğu gibi nüfus artışından olmamı aksine nüfusun azlığından kaynaklanmıştır. Ayrıca koyun besiciliğinin de hemen her köyde yapıldığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Sınırlı sayıda arıcılık ve “hınzır” denilen domuz besiciliği de defterlerde kayıtlıdır.

Dirliklere aktarılan vergilerin oranlarına bakıldığında ise diğer vergilerde olduğu gibi düşüş gözlenmiştir. Padişah hassı ve mirlivâ hasları şeklinde kaydedilen bu vergilerin içinde bulunan şem'hâne, boyahane, bozahâne gibi sanayi faaliyetlerinin kayıtları her iki sancakta 1588 yılında bulunmakta fakat

1595 yılında yalnızca Küçük Ardahan Sancağı'nda kaydedildiğinden burası için bir kıyaslama yapma imkânı bulunmuştur.

Osmanlı Devleti, birden fazla toplumsal yapılanmayı bünyesinde barındırması bakımından “çokkültürlülük” kavramının karşılığını veren bir zihniyete sahiptir. Kültürel çeşitliliğin bir göstergesi olan çokkültürlülük modern devletlerin yanı sıra imparatorluklarda varlığını göstermiş bir olgudur. Üstelik ulus-devlet modelinde görülen farklı kültürlere kapalı varoluş şekli imparatorluklarda pek rastlanmayan bir durumdur. Merkezi otorite etrafında şekillenen ve çevreye doğru yayılmacı bir politika izleyen imparatorluklar farklı inanç, dil ya da ırktaki insanlara birlikte yaşama fırsatını vermiştir. Bu doğrultuda doğu-batı toplumları karşılaştırıldıklarında, doğu toplumlarının farklı kültürdeki insanlara karşı daha anlayışlı yaklaşımları görülmüştür. Bunun en iyi örneklerinden biri olan Osmanlı Devleti, farklı kültürdeki insanlarla bir arada yaşama anlayışını tesis etmiştir.⁶⁹⁶

Çalışmamıza hazırladığımız dördüncü bölümde şahıs ve yer adları incelenmiştir. Araştırma sahamıza ait kayıtlara bakıldığında son derece zengin bir isim çeşitliliğiyle karşılaşılmaktadır. Din, doğa ve kültürel manada kullanılmış bu isimlerin bölgedeki çeşitliliği anlamada etkilidir. Özellikle yapılmış çalışmalardan hareketle Anadolu coğrafyasında görülen isimlerin kökenlerine ya da hangi nesilde kullanıldığına bakılarak isimlerin verilişi hakkında genel bir fikir ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu minvalde tespit edilen isimlerden Türkçe kökenli ya da Alevi inancın getirisi olan isimlerin gayrimüslimler tarafından da çok fazla kullanıldığı, aynı zamanda Gürcü ve Ermeni isimlerinin de çok çeşitlilik gösterdiği belirlenmiştir. Özellikle Ali, Kulu, Zeynel, Pirsultan gibi isimlerle, Gökçe, Ürkmez gibi Türkçe isimler ya da Serkis, Kirakos gibi Ermeni kökenli isimlerin en çok kullanılan isimler olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma sahamızın Osmanlının doğu hududunda olması da bu çokkültürlülüğün her zaman canlı kalmasını sağlamıştır. Zira sık sık el değiştiren bir yerde homojen yapıdaki halkın birbirinden ayrılması imkân dâhilinde bile

⁶⁹⁶ Mehmet Anık, “Çokkültürcülük ve Osmanlı Devleti”, *Selçuk University Journal of Faculty of Letters*, S. 27, (2015), s. 118-119.

değildir. Bölgenin hududa yer alması ve sürekli el değıştirdiği bir coğrafya olmasından ötürü farklı kültürdeki insanların birbirinden etkilendiği görölmektedir.

KAYNAKÇA

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi Tapu Tahrir Defteri, Nu: 103 (eski defter nu. 111/yeni nu175) (TADB. TTD. Nu: 175)

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri, No: 669.

BOA A.DVNS. MHM. D 69

BOA A.DVNS. MHM. D 30

BOA A.DVNS. MHM. D 73

BOA A.DVNS. MHM. D 46

BOA A.DVNS. MHM. D 48,

KİTAP

AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2010.

AKDAĞ Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, Barış Yayın, Ankara 1999.

AKGÜNDÜZ Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 8/1. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri- 8/2. Kitap III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri, OSAV, İstanbul:1944.

AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (I), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1992b.

AKGÜNDÜZ, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 7/1. Kitap, Kanunî Devri Kanunnâmeleri (IV) ; 7/II. Kitap. II. Selim Devri Kanunnâmeleri, VI. Bölüm: *Gürcistan Eyaleti Kanunnâmeleri*, İstanbul 1994.

ARSLAN Hüseyin, *16.yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, Kaktüs Yayınları, İstanbul 2001.

AYDIN Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı-Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK, Ankara 1998.

BARKAN Ömer Lütfi- MERİÇLİ Enver, *Hüdâvendigar Livâsı Tahrir Defterleri I*, TTK Yay, Ankara: 1988.

BARKEY Karen, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altıok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

BENDİCEANU Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Teori Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1985.

- BRAUDEL Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Eren Yay. İstanbul 1989.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, İstanbul:2014.
- DOĞRU Mecit, *Yukarı Kür Boylarının Yeradları Üzerine Bir Çalışma*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayımları, İstanbul 1985.
- EMECEN Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara 2013.
- FAROQHI Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı Yayınları, 2006.
- GRISWOLD William J., *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- GÜMÜŞÇÜ Osman, DEMİR Alpaslan, ÖZÜNLÜ Emine Erdoğan, *Türkiye'nin Kayıp Köyleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 1994.
- GÜMÜŞÇÜ Osman, *XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, TTK Yay., Ankara: 2001.
- GÜNDÜZ Tufan, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009.
- İÇİŞLERİ BAKANLIĞI İLLER İDARESİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, *Köylerimiz 1981*, Yenigün Matbaası, Ankara 1982.
- İNALCIK Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1300-1600)*, Editör; Halil İnalcık ve Donald Quataert, Türkçeye Çev. Halil Berktaş, 1, (İstanbul:2000).
- İSLAMOĞLU Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- KAZICI Ziya, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003.
- KIRZIOĞLU M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. 1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
- KIRZIOĞLU M.Fahrettin *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Ankara, 1998.
- KONUĞU Enver, *Ardahan Tarihi*, Ajans-Türk Basın Basım, Ankara, 1999.
- KÜTÜKOĞLU Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul: 1993.
- ORTAYLI İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.
- PAMUK Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul:2006.
- PAMUK Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- PEÇEVİ İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1992.

- TABAKOĞLU Ahmet, *Toplu Makaleler 1 İktisat Tarihi*, İstanbul Kitabevi, 2005.
- URAL Selçuk, vd, *Kars Tarihi-Geçmişten Cumhuriyete*, Kafkas Üniversitesi Yayınları, 2011.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, I. Kısım, TTK Yay. Ankara, 1998.
- UZUNÇARŞILI İsmail H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1988.
- ÜNAL Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Paradigma yayıncılık, İstanbul 2013.
- ÜNAL Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara:1989.
- ÜNAL Mehmet Ali, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Ankara: TTK, 2014.
- ÜNAL Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 1997
- YEDİYILDIZ Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (155-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Beşinci Baskı, 1985.
- YILDIZTAŞ Mümin, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, Yayın No:2021-1, İstanbul 2021.

MAKALELER

- ABDURRAHMAN Varis, “Türklerin Ad Koyma gelenekleri Üzerine Bir İnceleme”, *Milli Folklor*, İstanbul, 2004, Yıl 16, S. 61, ss. 124-133.
- ACUN Fatma, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: *Defteroloji*”, *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, S. 1, İstanbul 2000, ss. 319-332.
- AGOSTON Gabor “A Flexible Empire: Authority And Its limits On The Ottoman Frontiers”, *Ottoman Borderlands Issues, Personalities and Political Changes*, Ed. Kemal H. Karpat-Robert W. Zens, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Wisconsin Üniversitesi, 2003, ss. 15-32.
- ALGEO John, ALGEO Katie, “Onomastics as an Interdisciplinary Study”, *Names*, S. 48, 3/ 4, (September/December), 2000, ss. 265-274.
- ALKAYA Ercan, “ Türklerde Ad Verme Geleneği Ve Kişi Adları”, *Türk Kültürü*, C. XXXIX, 459, 442-448, 2001, ss. 442-448.
- ANIK Mehmet, “Çokkültürcülük ve Osmanlı Devleti”, *Selçuk University Journal of Faculty of Letters*, S. 27, (2015), ss. 117-130.
- ARAS Özgü, “Ad Koyma”, *DİA*, 1998, C. 1, s. 333.

ARSLAN Hüseyin, “İktisadi ve Siyasi Etkenlerle Osmanlı’da Dış Göç: 16. Yüzyılda Mühimme Defterlerinde”, *Sosyoloji Dergisi*, S. 30, (2015/1) , ss. 397-424.

ARSLAN Hüseyin, “Osmanlı’da 1564-1611 Yılları Arasında İşgücü Göçü ve Nedenleri”, *Journal Economy Culture and Society*, S. 57, (2018), ss. 185-215.

AYHAN IŞIK, “Osmanlı Devleti’nde Nak’übü’l Eşrâflık Müessesesi Ve Meşihat Arşivindeki Nak’übü’l Eşrâf Defterleri”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, S.8, (2014), ss. 213-285.

BABÜR Yusuf, “Refahiye’deki Bazı Yerleşim Birimlerinin Eski ve yeni Adları Üzerine Bir İnceleme”, Refahiye Araştırmaları Sempozyumu, *Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Ed. İsmail Hakkı Ünal, Mart 2019, s. 330.

BARCAN Ö. Lütfi, “Çiftlik” TDV. İ.A. C. 3, s. 392.

BARCAN Ömer Lütfi, “Tarih, Felsefe ve İçtimayat; Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 1, S. 2, (1943), ss. 343-356.

BARCAN Ömer Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahripleri ve Hakan Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/ 2 (1940), s. 214-247.

BARCAN Ömer Lütfi, “Türkiye’de Toprak Meselesinin Tarihi Esasları”, Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul, (1980), ss. 125.-149.

BARCAN Ömer Lütfi “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, (1951-1953), ss. 1-25.

BATMAZ Eftal Şükrü, “XV-XVI. Yüzyıl Kanunnâmelerine Göre Osmanlı Devletinde Tahıl Üretimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 36, (2004), ss. 35-41.

BEKADZE Shota, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Ahıska Sancağı Kvablian Nahiyesi’nde Ekonomik Yaşam”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 1, (2013), ss. 479-489.

BEKADZE, “1595 Yılında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı’nın Otskhe Nahiyesi”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara, C. 8/11, (2013), ss. 81-98.

BEKADZE, “XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı Çeçerek Nahiyesi’nin Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Karadeniz*, S. 21, ss. 191-203.

BESLIJA Sedat, “Osmanlı Yönetim Felsefesi Çerçevesinde İstimâlet Tatbikâtı: 15-16. Yüzyıl Bosna-Hersek Örneği”, *Tarihin Peşinde*, S. 21, (2019), ss. 371-384.

BEYDİLİ Kemal, “Paris Antlaşması”, *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, ss. 169-172.

BUDAK Şahap, “Azerbaycan İsmının Kökeni Ve Anlamı”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9, S. 43, (2016), ss. 54-60.

CEVİZLİLER Erkan, ÖZYÜREK Mustafa, “Türk, Gürcü ve Ermeni tarihçilere Göre Ardahan’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. 12, S. 28, 2019, ss. 1223-1244.

CEYLAN Ayhan, “Osmanlı Devleti’nde Anayasal Bir Belge: Hücet-i Şeriyye”, *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, ed. Fethi Gedikli, İstanbul: 2012, ss. 589-598.

ÇAĞATAY Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyâdan Alınan Vergi Ve Resimler”, *DTCFD*, C. 5, S. 5, (1947), ss. 483-511.

ÇAM Mevlüt, “Ebu’l-Hasan Harakânî Zaviyesi ve Zaviye İçin Kurulan Sultan III. Murad Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, S. 45, (2016), ss. 121-142.

ÇELİK Celaleddin, “Bir Kimlik Beyanı Olarak İsimler: Kişi İsimlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Güz 2007, C. 10, S. 2, ss. 5-21.

ÇINAR Hüseyin, “Kınıklar ve Kınık Yerleşmeleri”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslar arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları*, Ed. Tufan Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara (2015), ss. 301-320.

ÇÜRÜK Yasemin, “Türk Dilinde Renk Adlarına Gelen Ekler”, *Renk Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi, ss. 231-230.

DEMİR Alpaslan, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *TAD*, C. 34, S. 58, (2015), s. 563-581.

DEMİR Alpaslan, “XV-XVI. Yüzyılda Turhal Kazası’nda Nüfus-Toprak İlişkisi”, *Otam*, S. 27/ Bahar, (2010), ss. 59-88.

DEMİR Mucip “Kars İlinin Nüfus Gelişimi ve Başlıca Demografik Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 34, Eylül 2015, ss. 129-156.

ELİBOL Numan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, Y.2007, C.12, S.2, ss. 135-160.

ELİBÜYÜK Mesut, “Türkiye’nin Tarihi coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler”, *Coğrafya Araştırmaları*, C. 2, S. 2, Şubat 1990, ss. 11-36.

EMECEN Feridun, “Ağnâm Resmi”, *DİA*, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 478-479.

EMECEN Feridun, “Bennâk”, *DİA*, İstanbul, 1992, C. 5, ss. 458-459.

ERDER Leila, “The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century”, *Middle Eastern Studies*, 11, (1975), ss. 284-301.

ERGENÇ Özer, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler”, *Belleten*, LII.203, (1988), ss. 667-684.

FAROQHİ Suraiya, “Anadolu İskânı ve Terk edilmiş Köyler Sorunu”, *Türkiye’de Toplum Bilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler*, ODTÜ Türk Halk Bilimi Yayınları, Ankara 1976, s. 289-302.

FEKETE L. “Osmanlı Türkleri ve Macarlar”, *Belleten*, C. XIII, s. 52, (1949), ss. 663-743.

FEKETE L., “Türk Vergi Tahrirleri”, *Belleten*, C. 11, S. 42, (1947), ss. 299-328.

GÖK Bilal, “Ebu’l-Hasan Harakânî’nin Menkıbevî ve Tarihi Şahsiyeti”, *Kafkas Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13, (2014), ss. 103-121.

GÖYÜNÇ Nejat, “Hâne”, *İÜEFTD*, S. 32, İstanbul 1979, s. 331- 348.

GÜMÜŞÇÜ Osman, “Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia”, *Journal of Historical Geography*, S. 30/2, (2004), ss. 231-248.

GÜMÜŞÇÜ Osman, DEMİR Alpaslan, “16. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler”, Geçmişten Günümüze Manisa Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları*, C. 1, (2018), ss. 221-227.

GÜMÜŞÇÜ Osman, Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti’nin “Resm-i Çift” Uygulamalarını Yeniden Düşünmek”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1, (2016), ss. 177-217.

GÜNDÜZ Tufan, “Kars”, *DİA*, İstanbul 2001, C. 21, s. 515.

GÜNEŞ Ahmet, “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 150, 2004, ss. 165-184.

GÜNEŞ Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış*, C. 8, S. 15, ss. 221-240.

GÜNGÖRDÜ Erol, “-van Ekinin Yapısı”, *Belleten*, C. 54, S. 2, (2006), ss. 41-50.

GÜRSOY Yılmaz, “Akkoyunlular’ın Karakoyunlular’a Karşı Döşkaya Saldırısı”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 37, Erzurum (2008), s. 241.

HALAÇOĞLU Yusuf, "Ardahan", *DİA*, İstanbul (1989), C. 3, s. 350.

İŞIKSEL Güneş, “16. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Safevi Sınırında Eşkiyalar: Bir Çözümleme Denemesi”, *Kebikeç*, S. 33, (2012), ss. 35-48.

İLGÜREL Mücteba, “Celalî İsyânları”, *DİA*, C. 7, (1993), ss. 252-257.

İLGÜREL Mücteba, “Osmanlı Devleti’nde İstimalet Siyaseti”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, C. 3, (1994), ss. 941-947.

İLGÜREL Mücteba, Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri”, *Tarih Dergisi*, S. 34, (2011), ss. 555-574.

İLGÜREL, “116-119/1704-1707 Tarihleri Arasında Balıkesir’e Ait Narh Düzenlemeleri”, *Osmanlı Araştırmaları XXIII*, İstanbul, (2003), ss. 11-21.

İLHAN M. Mehdi, “Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Bazı Örnekler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2006, C, 25, S, 40, ss. 41-58.

İLHAN M. Mehdi, “Tapu Tahrir defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar”, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, C 7/ S.19, s. 264.

İNALCIK Halil, “İspence”, *DİA*, C. 23, (2001), s. 177.

İNALCIK Halil, “Kanunnâme”, *DİA*, C. 24, (2001), ss. 333-337.

İNALCIK Halil, “Timar”, *DİA*, İstanbul (2012), C. 41, ss. 168-173.

İNALCIK Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş (Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, (1958), ss. 102-126.

İNALCIK Halil, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu”, *Belleten*, XXIII.92, (1959), ss. 575-610.

İNALCIK, “İspence”, *DİA*, C. 23, İstanbul, (2001), s. 177.

İPŞİRLİ Mehmet, “Beylerbeyi”, *DİA*, C. 6, İstanbul, (1992), ss. 69-74.

JENNINGS Ronald C., “On Altıncı Yüzyılda Anadolu’nun Kent Nüfusu: Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon Ve Erzurum Üzerine Bir İnceleme”, *Vakanüvis Uluslar arası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 5/ S. 2, (2020), ss. 1126-1183.

KALAYCI İsa, KIZILKAYA Oktay, “Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti Ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 18, (2012), ss. 361-378.

KARPAT Kemal H., “Comments On Contributions And The Borderlands”, *Ottoman Borderlands Issues, Personalities and Political Changes*, Ed. Kemal H. Karpat-Robert W. Zens, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Wisconsin Üniversitesi, 2003, ss. 1-14.

KAYAN Ahmet, “Verginin Tarihsel Gelişimi ve Sebep Olduğu Bazı Önemli Olaylar”, *Maliye Dergisi*, S. 135, (2000), ss. 80-87.

KAZICI Ziya, "Alay", *DİA*, C. 2, (1989) s.347.

KENANOĞLU M. Macit, “Osmanlı Kanunnâmeleri Neşriyatı Üzerine Bir Tahlil”, *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, C. 3, S. 5, 2005, s. 141-186.

KILIÇ Orhan, “XVI.-XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk Ermeni İlişkileri”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. 3, (2007), ss. 440-473.

KILIÇ Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Ankara, (1999), ss. 119-137.

KILIÇ, Orhan, “III. Murad Devri İcmâl Defterlerine Göre Tebriz Eyaleti’nde Timâr Düzeni”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (1999), ss. 1439-1460.

KILIÇ Remzi, “Kânunî Sultan Süleyman’ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan-Revân-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları”, *Journal of Universal History Studies*, 2020, ss. 191-215.

KOCAMAN Sinan, “Kars İli’nin İdari Coğrafya Analizi”, *International Journal of Social Science*, S. 29, 2014, ss. 271-292.

KOÇ Yunus, “İşkân”, *DİA*, C. Ek-1, (2020), ss. 649-650.

KOÇ Yunus, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, *Bilig*, S. 35, (2005), ss. 229-245.

KURT Yılmaz, “1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine”, *Anadolu’da Kişi ve Yer Adları*, Akçağ, Ankara 2020.

KURT Yılmaz, “Adana Sancağında Kişi Adları (1525)”, *Anadolu’da Kişi ve Yer Adları*, Akçağ, Ankara 2020, ss. 37-88.

KURT Yılmaz, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Onomastik Değerlendirilmesine Uygulanacak Metod”, *Osmanlı Araştırmaları- XVI.*, 1996, ss.. 45-59.

KURT Yılmaz, “Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanımı Ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S. 2, (1991), ss. 151-200.

KURT Yılmaz, “Sivas Sancağında Kişi Adları ”, *Anadolu’da Kişi ve Yer Adları*, Akçağ, Ankara 2020, ss. 531-579.

KURT Yılmaz, “XVI. Yüzyılda Adana Sancağı Yer Adları”, *Anadolu’da Kişi ve Yer Adları*, *Akçağ Yayınları*, Ankara 2020, s. 158.

KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri, “Seyyid”, *DİA*, C. 37, (2009), ss. 40.

KÜTÜKOĞLU Bekir, “Murad III”, *DİA*, C. 31, Ankara, (2020), ss. 172-176.

KÜTÜKOĞLU Mübahat, “Osmanlı’dan Günümüze Yer Adları”, *Belleten*, C. 76, S. 275, (2012), ss. 147-165.

MATTHEE Rudi, “The Safavid-Ottoman Frontier: Iraq-ı Arab As Seen By The Safavids”, *Ottoman Borderlands Issues, Personalities and Political Changes*, Ed. Kemal H. Karpat-Robert W. Zens, Türkiye Araştırmaları Merkezi, Wisconsin Üniversitesi, 2003, ss. 155-173.

MEMİŞ Ekrem, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C. 7, (2005), ss. 1-11.

ÖNLER Zafer, “Tarihten Günümüze Abdal Sözcüğü”, Semih Tezcan Armağanı, İzzet Baysal Üniversitesi 2014, s. 1-6.

ÖZ Mehmet, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları XVII*, İstanbul, 1997, ss. 77-90.

ÖZ, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, (1991), ss. 429-439.

ÖZCAN Doğukan, “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı’nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Karadeniz*, Y/ 6, S/ 24, ss. 71-87.

ÖZEL Oktay, “Osmanlı Anadolu’sunda Terkedilmiş /Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, Timaş Yayınları, İstanbul: 2015, s. 558-591.

ÖZBEY Kerem, “Bir Sosyolojik Olgu Olarak Sınır: Türkiye Gürcistan Sınırı Örneği”, *International Journal of Social Science*, 2017, S. 59, ss. 375-395.

ÖZER Küpeli, “İrak-ı Arap’ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies (Ortaoğu Özel Sayısı)*, (2010), ss. 227-244.

ÖZMEN Mehmet, “Hatay-Erzin’de ve Genel Olarak Anadolu’da Değirmen Ve Değirmencilikle İlgili Kelimeler”, *Erdem*, S. 5/14, (1989), ss. 463-502.

ÖZTÜRK Mustafa, “Osmanlı Devletinde Hayvancılığın İktisadi Boyutu”, *BELLEK/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi*, C. 1, S. 1, (2019), ss. 28-44.

PARMAKSIZOĞLU İsmet, “Kuzey Irak’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey’in Hatıraları”, *Belleten*, S. 143, (1973), ss. 191-230.

PATACI Sami, “Arkeolojik Veriler Işığında Türk Fetihlerine Kadar Ardahan Tarihiçesi ve Ardahan Adının Kökeni”, *Ardahan Kale ve Kuleleri*, Ed. Sami Patacı, Ardahan 2016, ss. 14-23.

POLATCI Türkan, BATMAZ Alican, “Doğru-Batı Gölgesinde Konstantinopolis ve Beç: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Habsburg İlişkileri”, *Akademik Bakış*, C. 6, S. 12, (2013), ss. 51-80.

SAĞIR Güner, “Kars’ta Ortaçağ’a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)”, *History Studies*, C. 10, S. 3, 2018, ss. 207-237.

SASTRE Moises Selfa, “About The Concept Of Onomastic Identity The Privileges' Parshments Of The City Of Balaguer (1211-1352)”, *Imago Temporis Medium Aevum*, S. 8, 2014, ss. 135-149.

SERTOĞLU Mithat, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri”, VI. Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim, Ankara, (1961), ss. 281-293.

SOLMAZ Gürsoy, “Akkoyunlular’ın Karakoyunlular’a Karşı Döşkaya Saldırısı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 37, (2008), ss. 241-246.

SÖNMEZ Selami, “Ortaçağ Türk ve İslam Dünyasında Kervansarayların (Hanlar-Ribatlar) Fonksiyonları”, KKEFD, 2007, S. 16, ss. 295-323.

SUBAŞI Ömer, “XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti”, *Turkish Studies*, S.8/5, 2013, ss. 705-731.

SÜMER Faruk, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Belleten*, C. 21. S. 83, (1957), ss. 429-447.

SÜMER, “Bayat”, *DİA*, C. 5, (1992), ss. 218-219.

SÜMER, “Bayındır”, *DİA*, C. 5, (1992), ss. 245-246.

SÜMER, “Kınık”, *DİA*, Ankara 2002, C. 25, s. 418.

ŞAHİN İbrahim, “Saruhan ve Saruhanoğulları Adlarının Kökeni Üzerine”, *Dil Araştırmaları*, S. 18, (2016), ss. 219-233.

ŞAHİN İlhan, “Sancak”, *DİA*, (2009), C. 36, ss. 97-99.

TABAKOĞLU, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, C. 43, (1987), ss. 111-150.

TAŞAĞIL Ahmet, “Avarlar”, *MSGSU*, (2010), ss. 1-9.

TEKİN Abdullah Sami, “Klasik Dönem Osmanlı İktisadi ve İçtimai Düzeninde Vergi Sistemi”, *ATAD*, C. 1, S. 1, (2019), ss. 52-71.

TEKİN Ferhat, “Sosyolojik Açından Sınır: Derecik Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, S. 28. ss. 27-48.

TÜRKTAS Mevlüt Metin, “Türklerde Ad Verme İle İlgili Bazı Tespitler”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2019, S. 17, ss. 34-44.

UCA Alaattin, “ Türk Toplumunda Ad Verme Geleneği”, *A. Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 23, Erzurum 2004, ss. 145-150.

UYAR Mehmet, “Şeyh Kavramına Yönelik Eleştiriler Üzerine Bir Değerlendirme”, *OMÜİFD*, S. 43, (2017), ss. 325-353.

ÜNAL Mehmet Ali, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı’nın Demografik Yapısı”, *Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992.

YAVUZ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, C. 55, S. 213, (1991), ss. 371-392.

YAZICI Tahsin, “Derviş”, *DİA*, İstanbul 1994, C. 9, ss. 188-190.

YEDİYILDIZ Bahaeddin, “Türkiye’de Yer-Adı Verme Usülleri”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, (1984), s. 27.

YEDİYILDIZ Bahaeddin, “Vakıf”, *DİA*, İstanbul, C. 42, 2012, ss. 475-479.

YİĞİT İlker – ORUÇ Esra, “Osmanlı Anadolu’sunda Eşkıyalık ve Mekân (1565-1566): 5 Numaralı Mühimme Defteri Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 29 (1), 2020, ss. 29-43.

YİĞİT İsmail, “Ribât”, *DİA*, İstanbul 2008, C. 35, s. 76.

YÖRÜK Doğan, “XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/1, 2014, ss. 637-655.

TEZLER

ABACI Nurcan, *Osmanlı Hukukunun Uygulanmasına Yönelik Bir İdari-Sosyal Tarih Araştırması: Bursa Örneği (1650-1700)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

AĞBABA Aysel, *XVI. Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars (1558-1637)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

ARICI Ezgi Tekin, *Orta Anadolu ve Ege Abdal Kültürleri Arasındaki İlişkinin Müzikal Analiz Üzerinden Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Haziran 2017.

ATAK Nazan, *45 Numaralı /989 (1581) Tarihli Mükimme Defteri ve Kars İle İlgili Hükümlerin Transkribi-Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

BİLGE Sadık Müfit, *Osmanlı Klasik Çağı’nda (1300-1600) Tarımın Vergilendirilmesi ve Vergileme İlkeleri Bakımından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

DEMİR Alpaslan, *XVI. Yüzyılda Samsun Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.

DEMİR Mucip, *Kars Kent Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

DEMİRTAŞ İnan, *19 Numaralı Sivas Tahrir Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

DUMLU Süreyya Emre, *Ardahan İli Meralarının Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemi Teknikleri ile Sınıflandırılması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

ERDOĞAN Emine, *Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri’nin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

GİDER Öznur, *Budizm ve Hristiyanlığın Ruhbanlık Anlayışı Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

KARATAŞ Osman, *3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984/Haziran-Ağustos 1576 (s. 176-351)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) , İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

KARAGÖZ Senem, *XV-XVI. Yüzyıllarda Deliorman-Tozluk Hattında Osmanlı Yerleşmesi (Fetih, İskân ve Nüfus)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2019.

KIRAYİT Yunus, *73 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (1-120)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

KÜPELİ Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, (Bu eser daha sonra yayımlanmıştır.), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

METİN Rafet, *XVI. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin Örneği)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.

MOHAMMEDNEJAD Hamidreza, *Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

MUTLU Feyyaz, *Kars Beylerbeyliği'ne Ait 813 ve 837 Numaralı Tapu Tahrir Defterleri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi, 2021.

OCAKLI Nuray, *Danubian Border In The Second Half Of The 16th Century: Revolution And Transformation, Tradition And Continuation On The Eve Of A New Era*, (Unpublished doctoral thesis), Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2013.

ORBAY Kayhan, *Osmanlı Çift-Hane Sistemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

POLAT Emrah, *Ardahan Merkez İlçesinin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

SAĞLAM Hürü, *H. 1287-1288-1290-1293-1294 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Kars Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

SELÇUK Hava, *Rumeli'de Osmanlı İskân Siyaseti (1299-1481)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

TATAR Sümevra, *48 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H.990-991/M.1582-1583) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 38.

TİMUÇİN Esra, *Selçukludan Osmanlıya Kadar Ardahan ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ardahan: Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021.

ÜSTÜN Mehmet Cihat, *Erzincan (Merkez) Ağzının Ses Bilgisi ve Söz Varlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

YARDIMCI Mehmet Emin, *Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre XV Ve XVI: Yüzyıllarda Bosna Livâsının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

YILMAZ Hasan Hüseyin, *XVI. Yy Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Şumnu Kazasının Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

YILMAZ Savaş, *III. Murad Döneminde Divân-ı Hümayûn Gündeminde Osmanlı Köyü ve Köylüsü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Ansiklopedi Maddesi

TDV. İslâm Ansiklopedisi, C. 25, Ankara, (2002), ss. 361-362.

İnternet Adresi

<https://www.tandfonline.com/journals/ynam20>

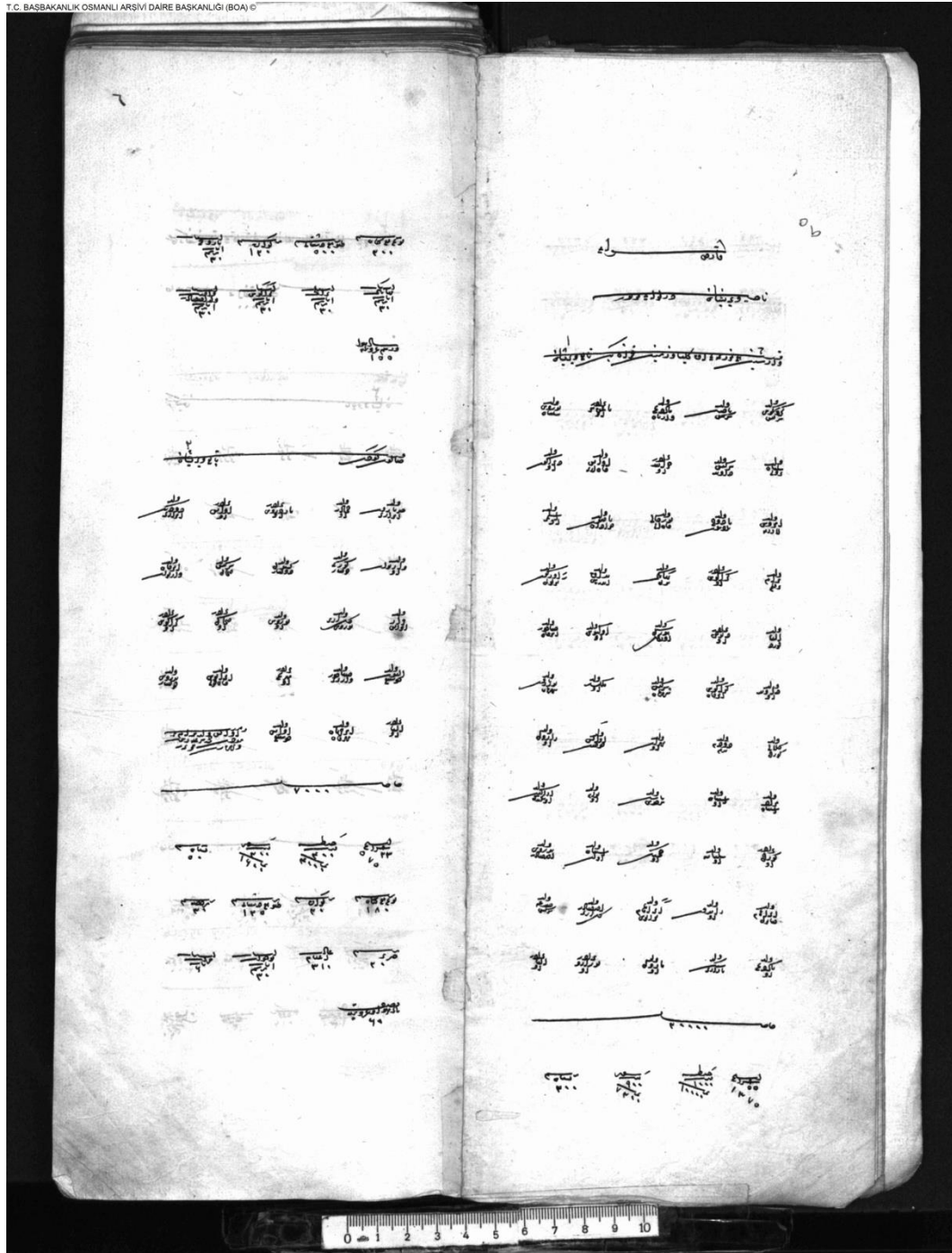
<https://nisanyanmap.com>

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Müjge	KARACA
Doğum yeri/Yılı		
Yabancı dil	İngilizce	
Eğitim durumu	Başlama-Bitirme Yılı	Kurumun Adı
Lise	1996-1999	Ardahan Anadolu Lisesi
Lisans	2000-2004	Çanakkale 18 Mart Üniversitesi
Yüksek Lisans	2004-2008	Atatürk Üniversitesi (Tarih A.B.D.)
Doktora	2014-2022	Bursa Uludağ Üniversitesi (Tarih A.B.D.)
Çalıştığı Kurumlar	Başlama-Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurum
	2008-2009	Yeniçağ Dershaneleri
	2009-2010	Aktif Eğitim Merkezi
Yayımlar		

EKLER

Ek-1. Belgeler

مدرسه تالیفات

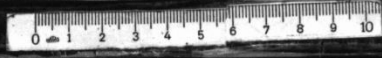
۹۷

بسم الله الرحمن الرحيم

مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات

ما

مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات
مدرسه	تالیفات	مدرسه	تالیفات

۱۶۰

تذکره دولتی در امور...

نعم دلورم فوریه و ملیکا تدریس...
وولانه زیمه و سپاهیان قوت ایشان...
ولایه ایضا صورتی که در...

وولایت...
وولایت...
وولایت...
وولایت...

تذکره دولتی...

تذکره دولتی...
تذکره دولتی...
تذکره دولتی...
تذکره دولتی...
تذکره دولتی...
تذکره دولتی...
تذکره دولتی...

Handwritten musical notation on a page with a double-line staff. The notation consists of rhythmic symbols (dots and vertical lines) placed above the staff. The page is divided into several systems of notation. At the top, there are four small diagrams or symbols. Below the main notation, there is a section with a single-line staff and a series of rhythmic symbols. At the bottom, there are several more systems of notation, some with small diagrams or symbols. A ruler is visible at the bottom of the page, showing a scale from 0 to 4.

۱۹۱
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۱۰۰۰۰

۱۹۲
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۲۰۰۰۰

۱۹۳
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۲۰۰۰۰

۱۹۴
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۱۰۰۰۰

۱۹۵
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۱۰۰۰۰

۱۸۵
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۱۸۰۰۰

۱۸۶
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۲۰۰۰۰

۱۸۷
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۱۰۰۰۰

۱۸۸
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

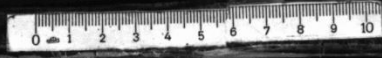
عاب
۲۰۰۰۰

۱۸۹
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۱۹۸۰۰

۱۹۰
قوت قلمه
خارج زعفران باغ قارص

عاب
۱۷۵۰۰

۱۰۹

میرزا...

...

...

...

...

...

...

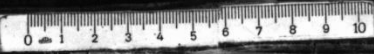

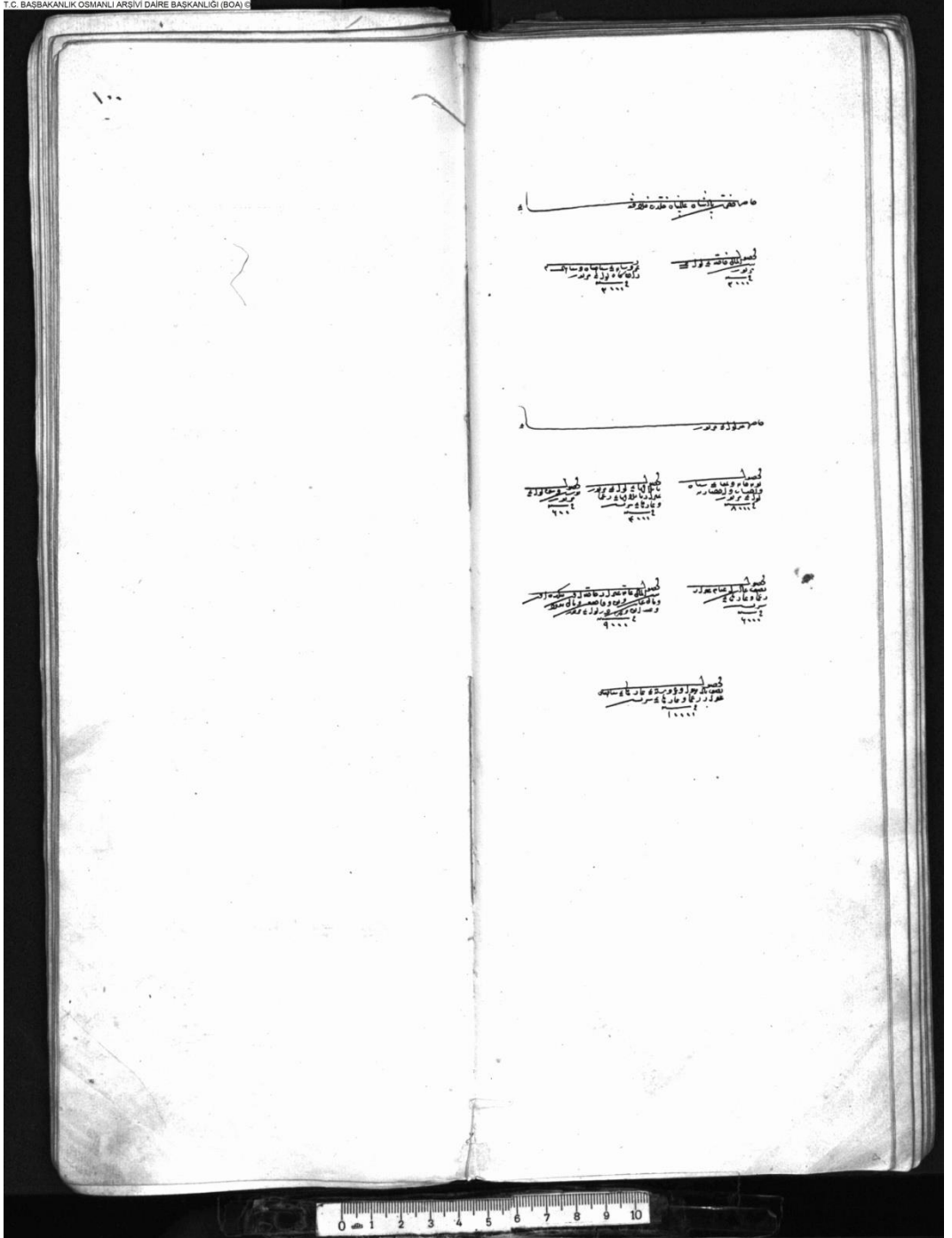
نمبر اول در اوله در اوله

50 نمبر اوله ۷۴۰۰۰	51 نمبر اوله ۱۰۰۰۰	52 نمبر اوله ۱۷۳۰۰	53 نمبر اوله ۱۰۰۰۰
54 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	55 نمبر اوله ۱۳۵۰۰	56 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	57 نمبر اوله ۸۳۰۰۰
58 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	59 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	60 نمبر اوله ۷۰۰۰۰	61 نمبر اوله ۱۰۳۰۰۰
62 نمبر اوله ۱۰۰۰۰	63 نمبر اوله ۱۷۵۰۰	64 نمبر اوله ۱۳۰۰۰	65 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
66 نمبر اوله ۴۰۰۰۰	67 نمبر اوله ۱۵۰۰۰	68 نمبر اوله ۳۰۰۰۰	69 نمبر اوله ۱۱۰۰۰
70 نمبر اوله ۷۰۰۰۰	71 نمبر اوله ۸۰۰۰۰	72 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	73 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
74 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	75 نمبر اوله ۷۰۰۰۰	76 نمبر اوله ۸۰۰۰۰	77 نمبر اوله ۷۳۰۰۰
78 نمبر اوله ۷۵۰۰۰	79 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	80 نمبر اوله ۹۹۰۰۰	81 نمبر اوله ۱۰۰۰۰
82 نمبر اوله ۱۰۰۰۰	83 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	84 نمبر اوله ۱۳۳۰۰	85 نمبر اوله ۱۷۰۰۰
86 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	87 نمبر اوله ۷۰۰۰۰	88 نمبر اوله ۱۰۰۰۰	89 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
90 نمبر اوله ۱۱۷۰۰۰	91 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	92 نمبر اوله ۷۵۰۰۰	93 نمبر اوله ۹۶۰۰۰
94 نمبر اوله ۹۳۰۰۰	95 نمبر اوله ۷۰۰۰۰	96 نمبر اوله ۱۳۰۰۰	97 نمبر اوله ۳۰۰۰۰
98 نمبر اوله ۹۹۰۰۰	99 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	100 نمبر اوله ۱۸۰۰۰	101 نمبر اوله ۱۳۰۰۰
102 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	103 نمبر اوله ۷۵۰۰۰	104 نمبر اوله ۹۶۰۰۰	105 نمبر اوله ۷۰۰۰۰
106 نمبر اوله ۸۰۰۰۰	107 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	108 نمبر اوله ۱۰۰۰۰	109 نمبر اوله ۱۱۵۰۰۰

نمبر اوله در اوله در اوله

1 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	2 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	3 نمبر اوله ۸۹۰۰۰	4 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
5 نمبر اوله ۱۵۰۰۰	6 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	7 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	8 نمبر اوله ۱۰۰۰۰
9 نمبر اوله ۱۵۰۰۰	10 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	11 نمبر اوله ۸۹۰۰۰	12 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
13 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	14 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	15 نمبر اوله ۷۵۰۰۰	16 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
17 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	18 نمبر اوله ۱۰۰۰۰	19 نمبر اوله ۷۰۰۰۰	20 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
21 نمبر اوله ۸۰۰۰۰	22 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	23 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	24 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
25 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	26 نمبر اوله ۸۰۰۰۰	27 نمبر اوله ۹۲۵۰۰	28 نمبر اوله ۱۰۰۰۰
29 نمبر اوله ۱۳۰۰۰	30 نمبر اوله ۱۳۰۰۰	31 نمبر اوله ۱۳۰۰۰	32 نمبر اوله ۱۳۰۰۰
33 نمبر اوله ۱۰۰۰۰	34 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	35 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	36 نمبر اوله ۹۰۰۰۰
37 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	38 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	39 نمبر اوله ۱۱۰۰۰	40 نمبر اوله ۱۱۰۰۰
41 نمبر اوله ۹۰۰۰۰	42 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	43 نمبر اوله ۵۰۰۰۰	44 نمبر اوله ۳۰۰۰۰
45 نمبر اوله ۱۹۰۰۰	46 نمبر اوله ۷۰۰۰۰	47 نمبر اوله ۱۱۴۰۰	48 نمبر اوله ۸۰۰۰۰
49 نمبر اوله ۱۰۰۰۰			

6

باسمہ تعالیٰ

تاریخ ۱۲۰۰ھ

۱۔ ~~...~~
 ۲۔ ~~...~~
 ۳۔ ~~...~~
 ۴۔ ~~...~~
 ۵۔ ~~...~~
 ۶۔ ~~...~~
 ۷۔ ~~...~~
 ۸۔ ~~...~~
 ۹۔ ~~...~~
 ۱۰۔ ~~...~~
 ۱۱۔ ~~...~~
 ۱۲۔ ~~...~~
 ۱۳۔ ~~...~~
 ۱۴۔ ~~...~~
 ۱۵۔ ~~...~~
 ۱۶۔ ~~...~~
 ۱۷۔ ~~...~~
 ۱۸۔ ~~...~~
 ۱۹۔ ~~...~~
 ۲۰۔ ~~...~~
 ۲۱۔ ~~...~~
 ۲۲۔ ~~...~~
 ۲۳۔ ~~...~~
 ۲۴۔ ~~...~~
 ۲۵۔ ~~...~~
 ۲۶۔ ~~...~~
 ۲۷۔ ~~...~~
 ۲۸۔ ~~...~~
 ۲۹۔ ~~...~~
 ۳۰۔ ~~...~~
 ۳۱۔ ~~...~~
 ۳۲۔ ~~...~~
 ۳۳۔ ~~...~~
 ۳۴۔ ~~...~~
 ۳۵۔ ~~...~~
 ۳۶۔ ~~...~~
 ۳۷۔ ~~...~~
 ۳۸۔ ~~...~~
 ۳۹۔ ~~...~~
 ۴۰۔ ~~...~~
 ۴۱۔ ~~...~~
 ۴۲۔ ~~...~~
 ۴۳۔ ~~...~~
 ۴۴۔ ~~...~~
 ۴۵۔ ~~...~~
 ۴۶۔ ~~...~~
 ۴۷۔ ~~...~~
 ۴۸۔ ~~...~~
 ۴۹۔ ~~...~~
 ۵۰۔ ~~...~~
 ۵۱۔ ~~...~~
 ۵۲۔ ~~...~~
 ۵۳۔ ~~...~~
 ۵۴۔ ~~...~~
 ۵۵۔ ~~...~~
 ۵۶۔ ~~...~~
 ۵۷۔ ~~...~~
 ۵۸۔ ~~...~~
 ۵۹۔ ~~...~~
 ۶۰۔ ~~...~~
 ۶۱۔ ~~...~~
 ۶۲۔ ~~...~~
 ۶۳۔ ~~...~~
 ۶۴۔ ~~...~~
 ۶۵۔ ~~...~~
 ۶۶۔ ~~...~~
 ۶۷۔ ~~...~~
 ۶۸۔ ~~...~~
 ۶۹۔ ~~...~~
 ۷۰۔ ~~...~~
 ۷۱۔ ~~...~~
 ۷۲۔ ~~...~~
 ۷۳۔ ~~...~~
 ۷۴۔ ~~...~~
 ۷۵۔ ~~...~~
 ۷۶۔ ~~...~~
 ۷۷۔ ~~...~~
 ۷۸۔ ~~...~~
 ۷۹۔ ~~...~~
 ۸۰۔ ~~...~~
 ۸۱۔ ~~...~~
 ۸۲۔ ~~...~~
 ۸۳۔ ~~...~~
 ۸۴۔ ~~...~~
 ۸۵۔ ~~...~~
 ۸۶۔ ~~...~~
 ۸۷۔ ~~...~~
 ۸۸۔ ~~...~~
 ۸۹۔ ~~...~~
 ۹۰۔ ~~...~~
 ۹۱۔ ~~...~~
 ۹۲۔ ~~...~~
 ۹۳۔ ~~...~~
 ۹۴۔ ~~...~~
 ۹۵۔ ~~...~~
 ۹۶۔ ~~...~~
 ۹۷۔ ~~...~~
 ۹۸۔ ~~...~~
 ۹۹۔ ~~...~~
 ۱۰۰۔ ~~...~~

تاریخ ۱۲۰۰ھ

۱۔ ~~...~~
 ۲۔ ~~...~~
 ۳۔ ~~...~~
 ۴۔ ~~...~~
 ۵۔ ~~...~~
 ۶۔ ~~...~~
 ۷۔ ~~...~~
 ۸۔ ~~...~~
 ۹۔ ~~...~~
 ۱۰۔ ~~...~~
 ۱۱۔ ~~...~~
 ۱۲۔ ~~...~~
 ۱۳۔ ~~...~~
 ۱۴۔ ~~...~~
 ۱۵۔ ~~...~~
 ۱۶۔ ~~...~~
 ۱۷۔ ~~...~~
 ۱۸۔ ~~...~~
 ۱۹۔ ~~...~~
 ۲۰۔ ~~...~~
 ۲۱۔ ~~...~~
 ۲۲۔ ~~...~~
 ۲۳۔ ~~...~~
 ۲۴۔ ~~...~~
 ۲۵۔ ~~...~~
 ۲۶۔ ~~...~~
 ۲۷۔ ~~...~~
 ۲۸۔ ~~...~~
 ۲۹۔ ~~...~~
 ۳۰۔ ~~...~~
 ۳۱۔ ~~...~~
 ۳۲۔ ~~...~~
 ۳۳۔ ~~...~~
 ۳۴۔ ~~...~~
 ۳۵۔ ~~...~~
 ۳۶۔ ~~...~~
 ۳۷۔ ~~...~~
 ۳۸۔ ~~...~~
 ۳۹۔ ~~...~~
 ۴۰۔ ~~...~~
 ۴۱۔ ~~...~~
 ۴۲۔ ~~...~~
 ۴۳۔ ~~...~~
 ۴۴۔ ~~...~~
 ۴۵۔ ~~...~~
 ۴۶۔ ~~...~~
 ۴۷۔ ~~...~~
 ۴۸۔ ~~...~~
 ۴۹۔ ~~...~~
 ۵۰۔ ~~...~~
 ۵۱۔ ~~...~~
 ۵۲۔ ~~...~~
 ۵۳۔ ~~...~~
 ۵۴۔ ~~...~~
 ۵۵۔ ~~...~~
 ۵۶۔ ~~...~~
 ۵۷۔ ~~...~~
 ۵۸۔ ~~...~~
 ۵۹۔ ~~...~~
 ۶۰۔ ~~...~~
 ۶۱۔ ~~...~~
 ۶۲۔ ~~...~~
 ۶۳۔ ~~...~~
 ۶۴۔ ~~...~~
 ۶۵۔ ~~...~~
 ۶۶۔ ~~...~~
 ۶۷۔ ~~...~~
 ۶۸۔ ~~...~~
 ۶۹۔ ~~...~~
 ۷۰۔ ~~...~~
 ۷۱۔ ~~...~~
 ۷۲۔ ~~...~~
 ۷۳۔ ~~...~~
 ۷۴۔ ~~...~~
 ۷۵۔ ~~...~~
 ۷۶۔ ~~...~~
 ۷۷۔ ~~...~~
 ۷۸۔ ~~...~~
 ۷۹۔ ~~...~~
 ۸۰۔ ~~...~~
 ۸۱۔ ~~...~~
 ۸۲۔ ~~...~~
 ۸۳۔ ~~...~~
 ۸۴۔ ~~...~~
 ۸۵۔ ~~...~~
 ۸۶۔ ~~...~~
 ۸۷۔ ~~...~~
 ۸۸۔ ~~...~~
 ۸۹۔ ~~...~~
 ۹۰۔ ~~...~~
 ۹۱۔ ~~...~~
 ۹۲۔ ~~...~~
 ۹۳۔ ~~...~~
 ۹۴۔ ~~...~~
 ۹۵۔ ~~...~~
 ۹۶۔ ~~...~~
 ۹۷۔ ~~...~~
 ۹۸۔ ~~...~~
 ۹۹۔ ~~...~~
 ۱۰۰۔ ~~...~~

۱۔ ~~...~~
 ۲۔ ~~...~~
 ۳۔ ~~...~~
 ۴۔ ~~...~~
 ۵۔ ~~...~~
 ۶۔ ~~...~~
 ۷۔ ~~...~~
 ۸۔ ~~...~~
 ۹۔ ~~...~~
 ۱۰۔ ~~...~~
 ۱۱۔ ~~...~~
 ۱۲۔ ~~...~~
 ۱۳۔ ~~...~~
 ۱۴۔ ~~...~~
 ۱۵۔ ~~...~~
 ۱۶۔ ~~...~~
 ۱۷۔ ~~...~~
 ۱۸۔ ~~...~~
 ۱۹۔ ~~...~~
 ۲۰۔ ~~...~~
 ۲۱۔ ~~...~~
 ۲۲۔ ~~...~~
 ۲۳۔ ~~...~~
 ۲۴۔ ~~...~~
 ۲۵۔ ~~...~~
 ۲۶۔ ~~...~~
 ۲۷۔ ~~...~~
 ۲۸۔ ~~...~~
 ۲۹۔ ~~...~~
 ۳۰۔ ~~...~~
 ۳۱۔ ~~...~~
 ۳۲۔ ~~...~~
 ۳۳۔ ~~...~~
 ۳۴۔ ~~...~~
 ۳۵۔ ~~...~~
 ۳۶۔ ~~...~~
 ۳۷۔ ~~...~~
 ۳۸۔ ~~...~~
 ۳۹۔ ~~...~~
 ۴۰۔ ~~...~~
 ۴۱۔ ~~...~~
 ۴۲۔ ~~...~~
 ۴۳۔ ~~...~~
 ۴۴۔ ~~...~~
 ۴۵۔ ~~...~~
 ۴۶۔ ~~...~~
 ۴۷۔ ~~...~~
 ۴۸۔ ~~...~~
 ۴۹۔ ~~...~~
 ۵۰۔ ~~...~~
 ۵۱۔ ~~...~~
 ۵۲۔ ~~...~~
 ۵۳۔ ~~...~~
 ۵۴۔ ~~...~~
 ۵۵۔ ~~...~~
 ۵۶۔ ~~...~~
 ۵۷۔ ~~...~~
 ۵۸۔ ~~...~~
 ۵۹۔ ~~...~~
 ۶۰۔ ~~...~~
 ۶۱۔ ~~...~~
 ۶۲۔ ~~...~~
 ۶۳۔ ~~...~~
 ۶۴۔ ~~...~~
 ۶۵۔ ~~...~~
 ۶۶۔ ~~...~~
 ۶۷۔ ~~...~~
 ۶۸۔ ~~...~~
 ۶۹۔ ~~...~~
 ۷۰۔ ~~...~~
 ۷۱۔ ~~...~~
 ۷۲۔ ~~...~~
 ۷۳۔ ~~...~~
 ۷۴۔ ~~...~~
 ۷۵۔ ~~...~~
 ۷۶۔ ~~...~~
 ۷۷۔ ~~...~~
 ۷۸۔ ~~...~~
 ۷۹۔ ~~...~~
 ۸۰۔ ~~...~~
 ۸۱۔ ~~...~~
 ۸۲۔ ~~...~~
 ۸۳۔ ~~...~~
 ۸۴۔ ~~...~~
 ۸۵۔ ~~...~~
 ۸۶۔ ~~...~~
 ۸۷۔ ~~...~~
 ۸۸۔ ~~...~~
 ۸۹۔ ~~...~~
 ۹۰۔ ~~...~~
 ۹۱۔ ~~...~~
 ۹۲۔ ~~...~~
 ۹۳۔ ~~...~~
 ۹۴۔ ~~...~~
 ۹۵۔ ~~...~~
 ۹۶۔ ~~...~~
 ۹۷۔ ~~...~~
 ۹۸۔ ~~...~~
 ۹۹۔ ~~...~~
 ۱۰۰۔ ~~...~~

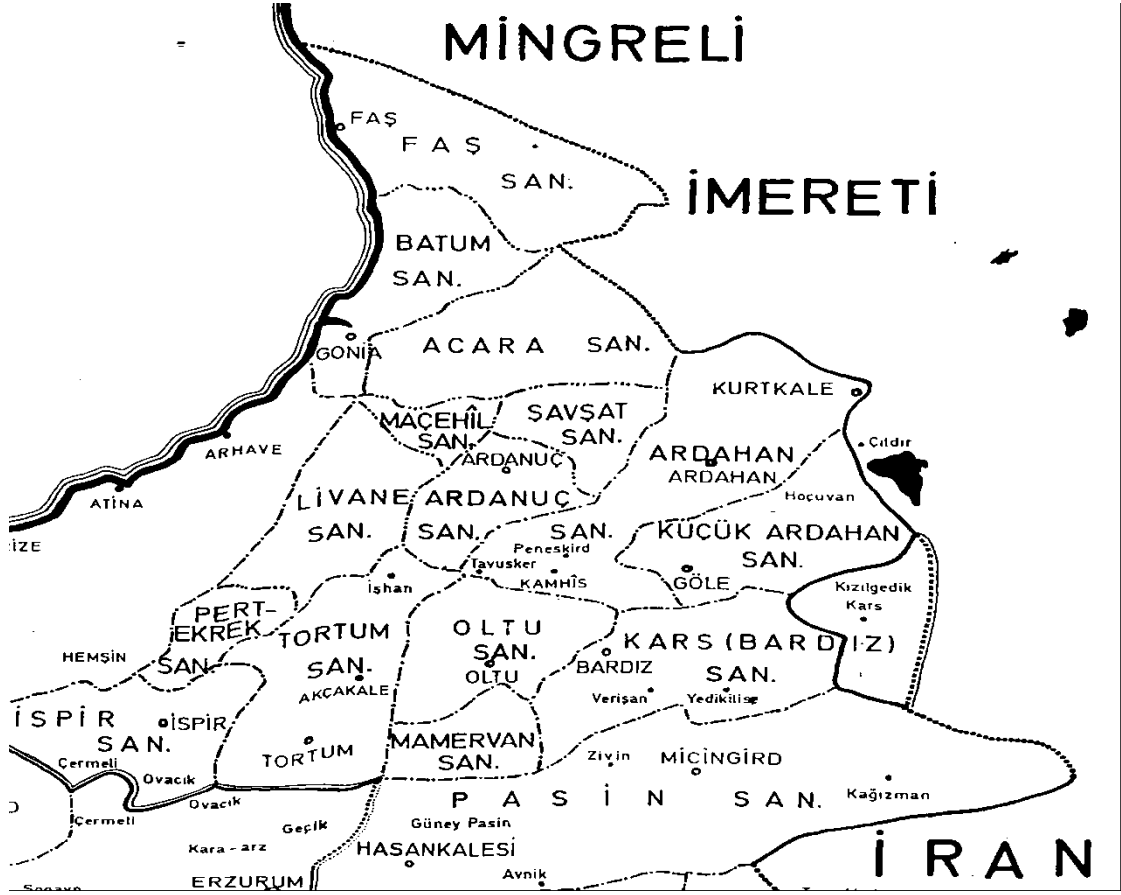
در ذیل مذکورہ ہے
 در ذیل مذکورہ ہے
 در ذیل مذکورہ ہے

در ذیل مذکورہ ہے
 در ذیل مذکورہ ہے
 در ذیل مذکورہ ہے

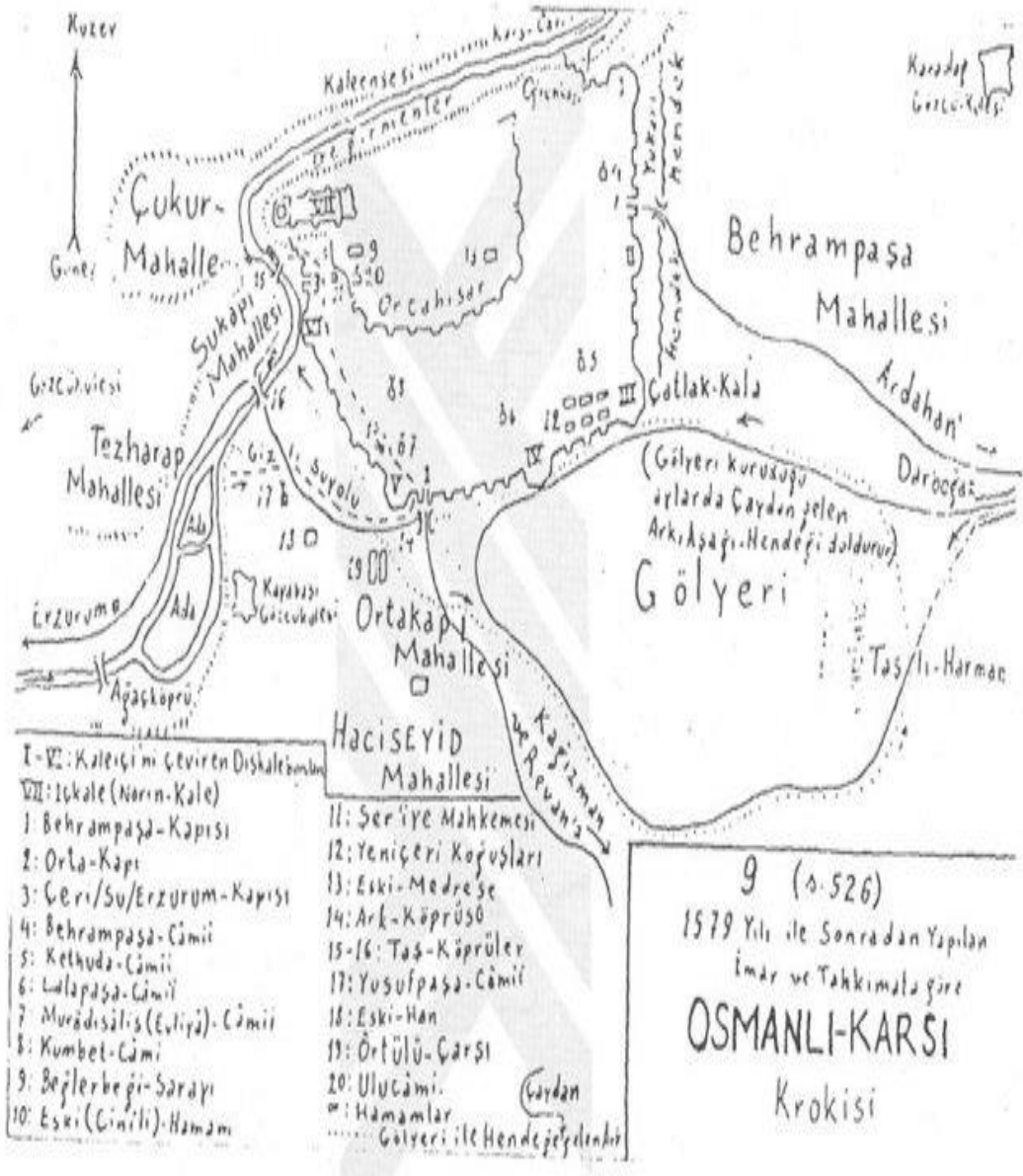
Ek-2. Haritalar

Kaynak: Ian Manners, M. Pınar Emiralioglu, *European Cartographers And The Ottoman World 1500-1750*, published 2007.

Kaynak: Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı-Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK, Ankara 1998.

Kaynak: M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, Işıl Matbaası, 1958.

Kaynak: Mümin Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, İstanbul Ticaret Odası Kültür ve Sanat Yayınları, Yayın No:2021-1, İstanbul 2021.

NO	İSİMLER	KARS				ARDAHAN			
		1588		1595		1588		1595	
		BABA	OĞUL	BABA	OĞUL	BABA	OĞUL	BABA	OĞUL
1.	Abayan								1
2.	Abbas		1			2	2		
3.	Abdal		3			3	4	1	4
4.	Abad				1				
5.	Abalı						1		1
6.	Abdi	2	3			1	1		1
7.	Abdul						1		
8.	Abdullah	24	6	2	1	29		27	6
9.	Abdullah İbrahim								1
10.	Abdullah Osman								1
11.	Abdurrahim								1
12.	Abdurrahman		1		1		2	1	1
13.	Abdurrezzak								1
14.	Abdülaziz								
15.	Abdülbari					1			
16.	Abdülğaffar	1		1					
17.	Abdülkasım						1		
18.	Abdurrezzak		1		1				
19.	Abraham	6	13	2	5	2	1	2	3
20.	Abrarad			1					
21.	Asban		1						1
22.	Adam	1							
23.	Adanaş					1			
24.	Adırnak							1	1
25.	Adik		12		3	7			1
26.	Adin		3		9		9		4
27.	Adira	1							
28.	Adkopik		1						
29.	Ador							1	
30.	Adranis					1			
31.	Adsir						1		
32.	Aga				1				
33.	Agob	6	15	2	3	1	1	1	2
34.	Agos		1				3		1
35.	Ağa	2	4			1			3
36.	Ağahan	1	1						
37.	Ağbonil					1			
38.	Ağca						1		
39.	Ağdar		1						
40.	Ağ1						1		
41.	Ağılovik						1		1
42.	Ağril	1							
43.	Ağzaz		1						
44.	Ahan	2							
45.	Ahmed	16	31		2	5	30	7	24
46.	Ahor	1							
47.	Ahoran	1							
48.	Ahrapid	1							
49.	Ahraz		1						
50.	Ahvalı						1		
51.	Akik	1							
52.	Ankendir				1				
53.	Alamir	1				1			
54.	Alasir						1		

55.	Aleks		1						
56.	Aleksan		1			1	1		
57.	Aleksandra						1		
58.	Aleksi		1				1		
59.	Aleşah		3			1			
60.	Alihan		1						
61.	Aliniyaz						1		
62.	Aliselam	1				1			
63.	Alisun						1		
64.	Aliyar		1				1		
65.	Ali	24	21	4	2	6	22	1	44
66.	Alihan							2	1
67.	Aleksi		1					1	
68.	Allahkulu	2	1						
69.	Allahvirdi	5	13		4	2	6	1	6
70.	Almadon							1	
71.	Almador								1
72.	Almar								1
73.	Alsun		1						
74.	Altun	2	1		1		2		2
75.	Alunur								1
76.	Amiros		1		1				
77.	Amuk					1			
78.	Anaban				1				
79.	Anbarcı						1		
80.	Andam	1							
81.	Andaşir								1
82.	Anderin		1						
83.	Anderis		2			1			
84.	Andernik		1						
85.	Anderyas	1							
86.	Andim					1			
87.	Andon	3	3	1	2	1	2		1
88.	Andernik		1						
89.	Andreyas					1	1		
90.	Angud		1						
91.	Anis		1						
92.	Annados				1				
93.	Anoki	1							
94.	Anosir				1				
95.	Antar						2	1	
96.	Anton	2							
97.	Apoki						3		
98.	Apokikis						1		
99.	Arab Nikel					1			
100.	Araben	1							
101.	Arad			1	2				1
102.	Aradon			1	1				
103.	Aragon								1
104.	Arakil	6	20		1		2		
105.	Arakin							1	
106.	Arandi				1				
107.	Aranid						1		1
108.	Aranik						1		1
109.	Aranil	1				1			
110.	Ararat	2							
111.	Araskis		1						
112.	Arasun		1		1				

113.	Ardadşe	1							
114.	Ardile		1						
115.	Armik	1							
116.	Aro		3						
117.	Aron		2		3	1			1
118.	Arslan	1	4			1	1		1
119.	Arsuvat	1							
120.	Atran		1						
121.	Arud						1		
122.	Arvan	1							
123.	Arvanis	1							
124.	Arzakir				1				
125.	Asak								1
126.	Asaman				1				
127.	Asarca		1						
128.	Asarla						1		
129.	Asarpid					1			
130.	Asayan					1			
131.	Asesan						1		1
132.	Asılbaron		1						
133.	Asis		1						
134.	Askendir								1
135.	Aslan	4	19	2	12	4	4	1	6
136.	Aslanbeg								1
137.	Aslanbey					1	1		
138.	Asman								1
139.	Aspar					1			
140.	Assador	14	19	2	7	1	5	1	3
141.	Asur Arador			1					
142.	Aşar						1		
143.	Ataçlı					1			
144.	Atanas						1		
145.	Atanik	3	8		3	1	5		1
146.	Ataser						1		
147.	Atin								
148.	Atranis					1	1		
149.	Atranos	1	2	1					
150.	Atravarid						1		
151.	Atrinik		1						
152.	Atun							1	
153.	Avadan				5				1
154.	Avadis	2	8			2			
155.	Avağ	1				1			
156.	Avak	1	8						
157.	Avan	9	15	3	7	7	3		
158.	Avana						2		
159.	Avanil						1		
160.	Avanişa		1						
161.	Avanşa	2	1	1					
162.	Avar				2				
163.	Avardan		2		2				
164.	Avaşin	1							
165.	Avatis	10	41	4	6	7	8	1	3
166.	Avatis Keşiş		2						
167.	Avayan		1						
168.	Avek		2						
169.	Aveknos		1						
170.	Averdan		2						

171.	Averdin					1			
172.	Avin					2			
173.	Avra	1				1			
174.	Avrakil	1							
175.	Avsa								1
176.	Aydar								1
177.	Aydin		2						
178.	Ayon								1
179.	Ayvad	4	3	1		2	1		
180.	Ayvadca	1							
181.	Ayvadşa	1	1	1					
182.	Azad	10	9		3	2		1	1
183.	Azadin					1			
184.	Azadol					1			
185.	Azador	1							
186.	Azamir		2						
187.	Azarin		1			1	1		
188.	Azarlu		1						
189.	Azeridi						1		
190.	Azirik	1							
191.	Aziz	9	7	1	3	2	3	1	
192.	Azizbey		3						
193.	Azizhan				1				
194.	Aziznik	1							
195.	Azovin	1							
196.	Babahan					1			
197.	Baban		4						
198.	Badas								1
199.	Badirik	1							
200.	Badiri						1		
201.	Badoh		1						
202.	Badol						1		
203.	Badon				3				
204.	Bados				1				
205.	Bağdaber	1							
206.	Bağıdan	1							
207.	Bağdaser						1		
208.	Bağdasor		3						
209.	Bağsan	1							
210.	Bahadır	2	4						
211.	Bahapid	2							
212.	Bahar					1			
213.	Bahaüddin		1			1			
214.	Bahşi						2		1
215.	Bahtiyar	1	6				2		
216.	Baladik					1	1		
217.	Balak						1		
218.	Balanik		1						
219.	Balason	1							
220.	Balason		1						
221.	Baldak						1		
222.	Bali	3	8			1		1	
223.	Baloş				1			1	1
224.	Balyon							1	
225.	Bandoz						1		
226.	Bansor		1						
227.	Banya Koca		1						
228.	Barah		1						

229.	Baranşa						1		1
230.	Barar								1
231.	Barason	1							
232.	Barovin		1						
233.	Barbey		1						
234.	Bargah	1							
235.	Bargar		1						
236.	Barindon		1						
237.	Baron	1	4		1	1			
238.	Baronvad		1						
239.	Baronvarid		2						
240.	Baronzad						1		1
241.	Barson								1
242.	Barsun					1			
243.	Basardav								1
244.	Basel						1		
245.	Basil		3		2		1		
246.	Başlamış	1							
247.	Bat					1			1
248.	Batasa								1
249.	Bayad		2		1				
250.	Bayezid					1	2	1	
251.	Bayındır	4	3	2		2	2	2	1
252.	Baykan					1			
253.	Baykuş	1							
254.	Bayos				1				
255.	Bayram	4	3	1		2	4	1	2
256.	Bayram Ali		1						1
257.	Bayram Koca								1
258.	Bazar		2				2		2
259.	Bebek					1			
260.	Bedir		1						1
261.	Bedkon						1		
262.	Bedo					1			
263.	Bedran					1			
264.	Bedre		1						
265.	Bedrik	2	3	1	2	2	3		2
266.	Bedros	5	10		3	2	4	1	3
267.	Bedrul	1							
268.	Begi				1				
269.	Behlül					2	1	4	6
270.	Behram	1	2				1		1
271.	Behser					1			
272.	Behzat						1		
273.	Beghan				2				
274.	Bekir		2					1	1
275.	Bekrisim						1		
276.	Beksir	1							
277.	Benarik						1		1
278.	Bendir					1	1		
279.	Bendon						1		
280.	Berad								2
281.	Beradan								1
282.	Berak						1		
283.	Beram								1
284.	Beranöl								1
285.	Berat	6	1			2	7		
286.	Berati	5	10	1		6	4		2

287.	Berdan						1		
288.	Berivan					1			
289.	Berk	3					1		
290.	Bermelim								1
291.	Beroni	14	1	1	1	8	2		2
292.	Berteros						1		
293.	Bertik	3							
294.	Beşaret	1		1			2		1
295.	Bey Aslan		1						
296.	Beye		1						
297.	Beyi		7				2		1
298.	Beyice		1						
299.	Beyihan						1		
300.	Beytullah		1						
301.	Bican	1							
302.	Bilesun		1						
303.	Bilik	1	2			1	1		
304.	Biyad							1	
305.	Bodan	1							
306.	Bodos	2							
307.	Bogos	4	5		1		1		1
308.	Borati				1				
309.	Bostan		2		2				
310.	Boyalu		3		3	1			
311.	Boyan	1							
312.	Budak	12	23		8	1	6	2	3
313.	Bukaril	1							
314.	Bulgar		1				1		
315.	Burak		1		2			2	
316.	Burç Ali	1							
317.	Bıroçani		1						
318.	Bünyad Bey		1						
319.	Cabril		1						
320.	Cafer	2	5			6	4	4	4
321.	Can Ahmed	1	2			1	3		
322.	Canik			1					
323.	Cebbarvirdi		1						
324.	Cebrail	1	1						
325.	Cemal	1	1	1				2	
326.	Cemar							1	
327.	Cemşid	1	3						
328.	Cengiz					1			
329.	Cevadan	1	1		1				
330.	Cihan	1	3		1				
331.	Cihangir	1							
332.	Cihanşah		1						
333.	Corci	1							
334.	Cüneyd	1							
335.	Çakındı		1						
336.	Çanşa					1			
337.	Çarık					1			
338.	Çatkulu		1						
339.	Çavuş		2						
340.	Çelebi		2						
341.	Çerak		1				1		
342.	Çobanik					1			
343.	Dadik				2				
344.	Dadin	1				1			

345.	Dadir						1		
346.	Dador	8	15		4	5	8	1	15
347.	Dahor			1					
348.	Dakis						1		
349.	Dakrek						1		
350.	Dakrepid						1		
351.	Damit		1						
352.	Dan	1	2			4			
353.	Dani	1				4			
354.	Danil	1				3			
355.	Damyan	1							
356.	Darid								1
357.	Darondon	1							
358.	Darovid					1			
359.	Datik		1				1		
360.	Davanik		1						
361.	David	5	20		1	5	9		4
362.	Davidgöl					1			
363.	Davidon					1			
364.	Davis				1				
365.	Davud	4	2		1	3	3	1	1
366.	Dayır	1							
367.	Daysan		1						
368.	Dede		5			1			1
369.	Dellal		1						
370.	Delos		1						
371.	Demendire						1		
372.	Demürçi	1	1		1	1			
373.	Denod						1		
374.	Derdik	1	1						
375.	Derihleb	1							
376.	Deriki	1							
377.	Derker						1		
378.	Derman		1						
379.	Derviş	1				2	4		6
380.	Derviş Ali					1			3
381.	Destegöl		1						
382.	Devadgeldi		1						
383.	Devlet	2	9	1		9		2	
384.	Devletyar	12	9		1	9	6	2	2
385.	Dırador		2		1				
386.	Dıragon		3	1					
387.	Dıragos	1							
388.	Dıraman	1							
389.	Dilan		2						
390.	Dilenci		5		2		2		2
391.	Dilik		1						1
392.	Dimitra						1		
393.	Dimitre	1		1	2				
394.	Dimitri	1	1		1				
395.	Dimra	1					1		1
396.	Dimsan								1
397.	Divane						1		
398.	Divanşah	1							
399.	Diyadin					1	1		1
400.	Diyal	1							
401.	Dodan				1				
402.	Dodik		2		2		1		

403.	Dodin	1						
404.	Dodiya		1					
405.	Dodoğ		1					
406.	Doduka		1					
407.	Doğan		3					
408.	Doğru	1						
409.	Dohak			1				
410.	Dohasi			1				
411.	Doki		2					
412.	Dolan			1				
413.	Doli			1				
414.	Dolik	6	12	2	2	1		
415.	Domanik			1				
416.	Domi		1					
417.	Dona	1						
418.	Donekre		1					
419.	Donik	3		1	2			
420.	Dorrin			1				
421.	Dosib					1		
422.	Doskanir			1				
423.	Dost	1	1		1			
424.	Dostin	1						
425.	Dostvar				1			
426.	Doşpar	1						
427.	Datik		1					
428.	Dovasar			1				
429.	Doymaz		2			1		
430.	Dozrin				1			
431.	Döki		1					
432.	Dönmez					1		
433.	Döşbeyi				1			
434.	Duhak			2				
435.	Duka	1						
436.	Dukranik		1					
437.	Dumanlu				1			
438.	Durak		1				1	
439.	Durali			1				
440.	Duran	1		1				
441.	Durhan				1			
442.	Durik		1					
443.	Durmuş	9	6	1		2		1
444.	Durud				1			
445.	Dündar	1	2					1
446.	Ebu Selam				1			
447.	Ebu Bekir		1					
448.	Ekber						1	
449.	Ekris					1		1
450.	Elevet					1		
451.	Elihan		2					
452.	Elisalem	1						
453.	Eliser					1		
454.	Elison		2					
455.	Elisos			1				
456.	Elisun							1
457.	Elmas							2
458.	Elnar						1	
459.	Elvan	1						
460.	Elved	1						

461.	Elvend	1							
462.	Emeki						1		
463.	Emem						1		1
464.	Emetdar					1			
465.	Emir Serkis	1	1		1		1	1	1
466.	Emin	1				1			2
467.	Emir	2			2	5	4	5	2
468.	Emir Ahmed					1	1		
469.	Emir Ali	1							
470.	Emir Aslan	1	2		1				
471.	Emir Azad		1						
472.	Emir Aziz	7	8	1	1	2			
473.	Emir Devlet		2						
474.	Emir Nazar		1				2		
475.	Emir Selman							1	
476.	Emir Varan	1							
477.	Emir Vared	1							
478.	Emirali	1							
479.	Emiran			2					
480.	Emiraziz	3	3	3			3	5	
481.	Emirazo		1						
482.	Emirbali		1						
483.	Emirce		1						
484.	Emircihan		1						
485.	Emirdad	1							
486.	Emireriş			2					1
487.	Emirgan		1						
488.	Emirgöl		1	1					
489.	Emirgün			1					
490.	Emirhan	11	6	2	1	4	1	1	1
491.	Emirhor					1			
492.	Emirhun	1	1						
493.	Emiril					1			
494.	Emirnazari	1	1						
495.	Emirpid	1							
496.	Emirşe					1			
497.	Emirvarit		1						
498.	Emirzade		1						1
499.	Emirze					1			1
500.	Emrad							1	
501.	Emredil					1		1	
502.	Enbiya						1		1
503.	Epik		1						
504.	Erdeşir	1							
505.	Erdoğdu	1							
506.	Erdoğmuş		1						
507.	Erenbeyi	1							
508.	Ergiros	1							
509.	Ermeni					1	2		2
510.	Esed					1			
511.	Esem	1			1				
512.	Esendağ				1				
513.	Eser		1						
514.	Eslemez	1	3				3		1
515.	Ester					1			
516.	Esdon							1	
517.	Evhat						1		
518.	Evrani		2				1		

519.	Evren						1		
520.	Eymir	3	2						
521.	Eymir Melik	1							
522.	Eymirşah	1							
523.	Eyyüb	1							
524.	Fareddin	1							
525.	Ferhad		1				1		1
526.	Ferruhsad	1							
527.	Gaban	1							
528.	Gabril		3		1	1	3		1
529.	Gaffar		1						
530.	Gaibkulu					1			
531.	Galşe	1							
532.	Garib	1				3			
533.	Garik	1							
534.	Garyan	2	1						
535.	Gasin	1							
536.	Gaspar	1							
537.	Gayoş				1				
538.	Gazanfer	1	1						
539.	Gazi						1		
540.	Gazrin	1							
541.	Gekçe					1			
542.	Giyah			1					
543.	Godarmir				1				
544.	Goleşa						1		
545.	Gorgi	13	11		6	12	4	1	1
546.	Goril	1		1					
547.	Gorki	1	5		3	1		7	9
548.	Gorkila	1	1	1	1				
549.	Gorli			2					
550.	Goryan						1		
551.	Göçbaran		1						
552.	Göçer	1							
553.	Göçi		1						
554.	Göçgün								1
555.	Gök		2						
556.	Gökçe	6	6		3	5	20		6
557.	Gökşe		1						
558.	Gözbeyi						1		
559.	Gürbeyi		1						
560.	Güdzend							1	
561.	Gül Aslan							2	
562.	Gülabi	1	3		2	2	2		1
563.	Gülabibeg				1				
564.	Gülabibey		1						
565.	Gülali								2
566.	Gülaziz	4	8	1	1	8	4	1	
567.	Gülemir						1		
568.	Gülhan								1
569.	Gülman			1					
570.	Gülnaz	1							
571.	Gülnazar	1							
572.	Gülselam							1	
573.	Gülsar		1						
574.	Günaziz			1					
575.	Günemir								1
576.	Gürban								1

577.	Gürcü	29	2	9	2	19	1	2	
578.	Gürcübey	1	1						
579.	Gürdal							1	
580.	Gürzanil						1		
581.	Güvendik	2	2						
582.	Güzel		1			2			
583.	Güzelbey		1						
584.	Habib					1	1		
585.	Habibullah						1		
586.	Habiki		1						
587.	Habil		1		1				
588.	Hacı						2		1
589.	Hacı Hızır					1			
590.	Hacı Kara					1			
591.	Hacı Nebi		1				1		1
592.	Hacı Pervane		1						
593.	Haçador	12	22	3	3	3			2
594.	Haçanit					1			
595.	Haçaniğ						2		
596.	Haçaris	1	1						
597.	Haçik	1	6				1		
598.	Hadaş		1						
599.	Hado				1				1
600.	Hadon				1				
601.	Hafend					1			
602.	Hakadin								1
603.	Hakim						1		
604.	Hakvirdi							1	1
605.	Halid		2		2			2	2
606.	Halil	4	10			6	4	7	9
607.	Halis			1					1
608.	Halkavat					1			
609.	Halo								1
610.	Hamaş				1				
611.	Hamat		1						
612.	Hamazar	1							
613.	Hami				1				
614.	Hamid								1
615.	Hamir				1				
616.	Hamlis								1
617.	Hamza	2	2			2	4	3	5
618.	Han	13	1	1	3	4	1	3	2
619.	Han Ahmed					1			
620.	Hanaziz	4	3	1	4	2	4		1
621.	Hanbeg			1					
622.	Hancihan	1				1			
623.	Hançomir			1					
624.	Handar						1		
625.	Handon	1							
626.	Haned					1			
627.	Hangülü							1	
628.	Hani	1	1					1	
629.	Hanik	1	1						
630.	Hankulu	4	3		4				2
631.	Hanpir	1							
632.	Hansevdi		1						
633.	Hansik		1						
634.	Hanvirdi								1

635.	Harablas		1						
636.	Haran	1				2			
637.	Harandon	1							
638.	Harança					1			
639.	Harapid	7	11		2	1	4	1	1
640.	Harasot		1						
641.	Harat					1	1		
642.	Haratşa						1		
643.	Haravedi	1							
644.	Harcanıg							1	
645.	Harczad	1							
646.	Hariden	1							
647.	Harik		4		1				
648.	Harisik		1						
649.	Harnik		1						
650.	Haro		2						
651.	Hasan	4	7	2	3	10	9	11	15
652.	Hasan Ali								1
653.	Hasanhan		1						
654.	Hasbey						1		
655.	Hasıl	1							
656.	Hasker						1		
657.	Hatem	1							
658.	Havalis					1			
659.	Havan					1	1		
660.	Havaniğ						1		
661.	Havasari								1
662.	Haver					1			
663.	Hayas		1						
664.	Haydar	3	1		1	1	13	4	7
665.	Hayim	2							
666.	Hayrbaron		1						
667.	Hayrbey	1					1		
668.	Hayrik		1						
669.	Hazarhan		2						
670.	Hekim		2						
671.	Hemazan		1						
672.	Heran		1	1				1	
673.	Hezarbey						1		
674.	Hezarnıg					1	2		
675.	Hezarşa					1			
676.	Hıdır						1		1
677.	Hızır	5	10		1	8	9	8	5
678.	Himmet	4	3		1	2	2		4
679.	Hobanar						1		1
680.	Hobyar	1				1	2	1	1
681.	Hoca Ahmed					1			
682.	Hocahan						1		
683.	Hocanik							1	
684.	Hoça	3	1						
685.	Hoça Aziz	2	2						
686.	Hoçaşar		1						
687.	Hodmin								1
688.	Hodula	1							
689.	Honpar				1				
690.	Horat						1		
691.	Horik			1					
692.	Hosar			1					

693.	Hosig	4	7			1	9		4
694.	Hosig Melik		2						
695.	Hosik	10	9	1	2				
696.	Hosin			1	1				
697.	Hosir							1	
698.	Hoşaski					1			
699.	Hoşbar				1				
700.	Hoşhan		1						
701.	Hoşmar				1				
702.	Hoşmir				1				
703.	Hoşnar								1
704.	Hoşnazar	1	1		1				
705.	Hoşyar			1					
706.	Hotanik	1							
707.	Hotik		2						
708.	Hovasar			1					
709.	Hurşid	1							
710.	Husig				1				
711.	Hüdabaşş		2						
712.	Hüdavirdi				1	2	2	1	
713.	Hünkar				1				1
714.	Hürmüz	2							
715.	Hürrem Melik	1	2		4				
716.	Hürremgeldi	1							
717.	Hüseyin					10	13	6	22
718.	Hüsrev				1		1		
719.	İbrahim				1	7	3	4	3
720.	İsfendiyar					1		2	
721.	İgnad					1			
722.	İgrad						1		
723.	İhtiyar					3		1	
724.	İlaron		1						
725.	İlbarar					1	5		1
726.	İlbeyi	1	1						
727.	İlhan		2						
728.	İlya			1		10	3	6	1
729.	İlyas			1		8	5	3	6
730.	İlyaşu				1				
731.	İlyaz	2							
732.	İmamkulu						1		
733.	İmran						1		
734.	İmraro	1							
735.	İmrazad	1							
736.	İmroz						1		
737.	İne						1		
738.	İne Hoca	1							
739.	İnebey	1							
740.	İnehan		1						
741.	İneki						1		
742.	İnel		1						
743.	İneşar		1						
744.	İnloz		1						
745.	İnlüce		1						
746.	İrakil	1							
747.	İrgar					1			
748.	İrman	2							
749.	İsa					1			
750.	İshak			1		1	1		1

751.	İskender					1			
752.	İskinid	1							
753.	İskor					1	1		
754.	İsladin						1		
755.	İslam								1
756.	İsmail						3		5
757.	İsrail		2						
758.	İstapan			1	2		9	1	3
759.	İstepangül				1				
760.	İvlaşa	1							
761.	İzad	1							
762.	İzzet				1		1		
763.	Kaçanig					1	1		
764.	Kaçarşin		1						
765.	Kaçranit						1		
766.	Kadem			1					
767.	Kadirkulu						1		
768.	Kagos						1		
769.	Kelam			1		1			
770.	Kalender						2	1	2
771.	Kalos			1	3	1	8	1	1
772.	Kamar			1		1			
773.	Kamarin			1					
774.	Kanber				2	1			
775.	Kanyas	1							
776.	Kara					6	3	3	
777.	Kara Aslan						1		
778.	Kara Melik					1	2		
779.	Kara Mıgırdıç		1						
780.	Kara Mikel								1
781.	Kara Petiğ		1						
782.	Kara Valis								1
783.	Kara Yiğit						4		
784.	Karabey						1		
785.	Karaca			2	3		1		1
786.	Karagöz				1		4		5
787.	Karahad		1						
788.	Karahan	1							
789.	Karaled					1			
790.	Karamelik	1							
791.	Karanik		1						
792.	Karankaz	1							
793.	Karaoğlan						1	1	
794.	Karapid	1	9			3	3	1	1
795.	Karasin			1					
796.	Karayığit					2			1
797.	Kerayim	1							
798.	Karigi		1						
799.	Karıkaz		1						
800.	Kariş					1	2	1	1
801.	Karinaziz		1						
802.	Karzid					1			
803.	Kasım					4	2	3	4
804.	Kosih		1						
805.	Kastan					1			
806.	Katib	1							
807.	Kav				1		1		
808.	Kaya					2	2		2

809.	Kayabey					2			
810.	Kaymas						3		1
811.	Kazan				2				
812.	Kazaros						1		
813.	Kazaz			2					
814.	Kazmir				1				
815.	Kazzaz					2	3		
816.	Kazzazrut					1			
817.	Kelambeg			1					
818.	Kelampir	1							
819.	Kelebey	1							
820.	Kemadik		1						
821.	Kemal					1	2	3	1
822.	Kendos				1				
823.	Kepura						1		
824.	Kerakos	1							
825.	Kerapid				1		2		2
826.	Kerar	1	1						
827.	Kerem					1			1
828.	Kerar	1	1						
829.	Kerut						1		
830.	Kesapir			1					
831.	Kesen			3			1		1
832.	Keshevar					1			
833.	Keskin		1						
834.	Kespastor					1	2		1
835.	Kespohi		1						
836.	Kespor						2		
837.	Kespostor		1						1
838.	Kestula						1		
839.	Kesupor								1
840.	Keşiş			1	1	3	5		3
841.	Keşiş Asum								
842.	Ketah		1						
843.	Ketor		1						
844.	Keysor						1		
845.	Kılıç								2
846.	Kımık					1			
847.	Kırad							4	4
848.	Kıran			2	3	3	2	1	2
849.	Kıtmar								1
850.	Kigor		1						
851.	Kigul		1						
852.	Kikos					1			
853.	Kilol		1						
854.	Kimres						1		1
855.	Kinalokos		1						
856.	Kirakos			3	9	11	13	3	6
857.	Kiranos					1			
858.	Kirapid			1			1		
859.	Kirkol			2	2		2	1	1
860.	Kirkola						1		
861.	Kirkor			1	8	5	6	1	3
862.	Kirman			1					
863.	Kirsi						1		
864.	Kisag		1						
865.	Kisor						1	1	
866.	Kisrevan						1		

867.	Koca							1	1
868.	Koç Ahmed					2	1		
869.	Koçi	1							
870.	Kaçık	1							
871.	Kodor		1						
872.	Kosdon		1						
873.	Koko	1							
874.	Kolavar						1		1
875.	Kolcu	1							
876.	Kolkoki						1		
877.	Kolom		1						
878.	Kolos		1						
879.	Kolsar						1		
880.	Komine					1			
881.	Konas				1				
882.	Kondar								1
883.	Kopar		1						
884.	Kordil		1						
885.	Korihal						1		
886.	Korkmaz			1	1				
887.	Kortük		1						
888.	Kosor				1				
889.	Kostador						1		
890.	Kostantin						1		
891.	Kosten						2		
892.	Koşa					1	1		1
893.	Koşpar	2							
894.	Kotik					1			
895.	Kostan						1		
896.	Kozbey	1							
897.	Kör Ali		1						
898.	Kubad					1	4	1	3
899.	Kudman							1	
900.	Kulhan								1
901.	Kulu				1	3			3
902.	Kulubey								1
903.	Kuluhan					1	2		
904.	Kurad								1
905.	Kuran					1	1		
906.	Kuruca				1				
907.	Kutla						1		
908.	Kutlu					1			
909.	Kutlubey					1			
910.	Kutluşa	1							
911.	Kuzan	1							
912.	Küçük				1				
913.	Külabi		1						
914.	Külanik			1					
915.	Küşad						7		
916.	Lal Kasım		1						
917.	Lalezar		1						
918.	Lamas								1
919.	Lamaz					1			
920.	Lasan								1
921.	Lasil						1		
922.	Lasor						1		2
923.	Lazar	2	1				3		1
924.	Lazarna	1							

925.	Lepadis		1					
926.	Lion					1		
927.	Livan	1	1		2	6		
928.	Livane		1		2	6		
929.	Lorpar		1	1				
930.	Lorsik	1		2				
931.	Losig							2
932.	Lumnik						1	
933.	Lusapid		1					
934.	Lusig							1
935.	Lusik		3			2		
936.	Lusiye					1		
937.	Luzhad		1					
938.	Mabuk						1	
939.	Macardan					1		
940.	Madarhan			1				
941.	Madosin						1	
942.	Madud						1	
943.	Maduros			2	3			
944.	Mağazaziz						1	
945.	Mahir			1				
946.	Mahmar			2				
947.	Mahmud	7	5		1	7	5	13
948.	Mahmud Seyyid							1
949.	Mako	1				1		
950.	Makoz					1		
951.	Maksud	8	7			1		1
952.	Maksum			1	1			
953.	Malik						1	
954.	Malkoç		1					
955.	Mamalı					1		
956.	Marpas	1	1		1			
957.	Mamaş			2				
958.	Mamida					1		
959.	Mandırallı					1		
960.	Manend				1			
961.	Mani						1	
962.	Manidar				1		1	
963.	Manik	2	4			2		
964.	Manil	1	1					
965.	Mankonos				1			
966.	Manol	3	6	4	3	3	2	1
967.	Mansur	2	2		4		1	
968.	Manudyan	1						
969.	Maradis		1		1			1
970.	Maralos				1			
971.	Mardiros	9	15	2	2	4		
972.	Mardoris	2	1		2	3		
973.	Mardoros	1						
974.	Mardos				1			
975.	Mardoz		1					
976.	Marduuros						1	3
977.	Marek					1		
978.	Mari	2	1			2		2
979.	Marilos		12			2		2
980.	Marindol	1						
981.	Markin				1			
982.	Markoris					1		

983.	Markos		1			1		1	
984.	Markoz	2							
985.	Marnol	1							
986.	Marol		1		1	1			
987.	Maroti		1						
988.	Marsula	1							
989.	Marsuvan							1	
990.	Matıǵalı				1				
991.	Matil				1	2			
992.	Matis		2		1	1			
993.	Mato		3						
994.	Matos		2						
995.	Matrel		1						
996.	Mazaros	1			1				
997.	Mazgirt		1						
998.	Mecnun	1			1				
999.	Megali Keşiş		1						
1000.	Mehman			1					
1001.	Mehmed	10	32	2		11	11	3	23
1002.	Mehmed Ali						1		
1003.	Mehmesan					1			
1004.	Mehrad		1						
1005.	Mehran					1			1
1006.	Mehraz			1					
1007.	Mehrig		1						
1008.	Mehrinç		1						
1009.	Mehşan	1							
1010.	Mekük						1		
1011.	Melik	7	5	1	3		3		2
1012.	Melik Keşiş		1						
1013.	Melikmülk				1				
1014.	Meliksid						1		
1015.	Melikson	1							
1016.	Melikşa	2		1			1		
1017.	Melikşe		1				1		1
1018.	Melikzad						1		1
1019.	Melkik		1		1				
1020.	Melsik		1						
1021.	Memed		1						1
1022.	Memi						1		
1023.	Memi Aǵa		2						
1024.	Memiş						1		
1025.	Mendin		1						
1026.	Mendine					1			
1027.	Menteş	1	1						
1028.	Merad							1	
1029.	Meram							1	1
1030.	Meran							1	
1031.	Merapid		1						
1032.	Mercan					1			
1033.	Merdak		1						
1034.	Merdan					1			2
1035.	Merisi					1			
1036.	Merkis							1	
1037.	Merluk					1			
1038.	Mervan						1		
1039.	Mesakoz							1	
1040.	Mesud			1					

1041.	Metin								1
1042.	Mezid	1							
1043.	Mezkar				1				
1044.	Mıgırdiç	17	30	1		5	8	1	
1045.	Mihitar	3	1		3		3		
1046.	Mihanur								1
1047.	Mihran	6	5		1	3	4	1	1
1048.	Mihranik						1		
1049.	Mihranil					4			
1050.	Mihranit					4	4		
1051.	Mihrican	1	2		2				
1052.	Mihriman	1							
1053.	Mihronit					1	1		
1054.	Mikail	2	3		1				
1055.	Mikel	2	2			2	2		3
1056.	Mikzad								1
1057.	Miloş							1	
1058.	Minas		2		1		1		
1059.	Mintaş		1						
1060.	Mirad				1				2
1061.	Miradak				1				
1062.	Miradhan								1
1063.	Mirador						1		
1064.	Mirados				1				
1065.	Mirali				1				1
1066.	Miran				1			1	
1067.	Mirandon				2				
1068.	Mirat						1		
1069.	Miraziz					1			
1070.	Mirban							1	
1071.	Mirhan		1					1	
1072.	Mirhar		1						
1073.	Mirig	2							
1074.	Mirihan	1							
1075.	Mirik		2				1		1
1076.	Mirkas						1		
1077.	Mirsad					1			1
1078.	Mirsor			1					
1079.	Mirza	3	5		2		1		
1080.	Mirzad					1			1
1081.	Mirzagül						1		
1082.	Mistra					1			
1083.	Mivan				1				
1084.	Modar					1			1
1085.	Modig	1							
1086.	Monla Şahan						1		
1087.	Maradis					1			
1088.	Morik		1						
1089.	Mosib	2							
1090.	Muhlis				1				
1091.	Muhsin					1			1
1092.	Mukbil		1						
1093.	Mumus								1
1094.	Munzur								1
1095.	Murad	11	14	1	4	4	9		2
1096.	Muradhan		5		1				
1097.	Muradşa	1	1	2					
1098.	Mursad								1

1099.	Musa	2	6		3		3	2	4
1100.	Musin								2
1101.	Mustafa	8	11			4	9	1	6
1102.	Mutali								1
1103.	Muzaffer		1						
1104.	Münir					1			
1105.	Mürşid		1						
1106.	Mürşidkulu						1		
1107.	Müsakker								1
1108.	Müstecab	1							
1109.	Nalband					1			
1110.	Nası					1			
1111.	Nasuh						1		1
1112.	Nazar	2	8			1	3	2	1
1113.	Nebi	2	4			1	4		1
1114.	Nekom	1							
1115.	Nevruz	3							
1116.	Nezikol					1			
1117.	Nezir		1						2
1118.	Nikos						1		
1119.	Nikrit						1		
1120.	Nilat						1		
1121.	Nilin		1						
1122.	Nilişan						1		
1123.	Nilit		1						
1124.	Nizam						1		
1125.	Noralı	1					2		
1126.	Noram	1							
1127.	Noran	1	1			2	2		
1128.	Noraziz					5	3	1	1
1129.	Nordan	1	1				4	1	1
1130.	Nordana	1	1				1		
1131.	Nordar		1						
1132.	Nordenik		1						
1133.	Nordik	2	8		1	3	1	1	
1134.	Nordin		1		1				
1135.	Nordis Keşiş								1
1136.	Nordonik		1		2				1
1137.	Norhad	2	2			1		2	1
1138.	Norivat		1						
1139.	Norkin						1		
1140.	Norsik					1			
1141.	Norsis	2	3			2			
1142.	Norsiz		1						
1143.	Norşin	2	1						
1144.	Norune					1			
1145.	Norvaron		1						
1146.	Nosgik	1							
1147.	Nosis		1						
1148.	Noşin	1							
1149.	Nozarak		1						
1150.	Nubil					1			
1151.	Numan								1
1152.	Nur					1			
1153.	Nuralı	2							
1154.	Nuran		1						
1155.	Nuraziz	8	2		1	1			
1156.	Nurbaron		2						

1157.	Nurdan	1	1		1				
1158.	Nurdor	1							
1159.	Nurhan		1		1				
1160.	Odan			1			1		
1161.	Odanis			1					
1162.	Odovin					1			
1163.	Odic								1
1164.	Odik						1		
1165.	Odin								1
1166.	Odkir								1
1167.	Odum							1	
1168.	Ogaros						1		
1169.	Ogaya		1						
1170.	Ogranit						1		
1171.	Oğarpid	1							
1172.	Ohan	5	3						
1173.	Ohanes		2						
1174.	Ohanos	1							
1175.	Okatis		1						
1176.	Okranil					1			
1177.	Okre		1						
1178.	Omarik	1							
1179.	Omaroz		1						
1180.	Ondan				1				
1181.	Ongun						1		
1182.	Onik					1			
1183.	Onil						1		
1184.	Onnis		1						
1185.	Onnis Kendik		1						
1186.	Orad					1			
1187.	Orakin				1				
1188.	Ordan	1	4			3	8	2	2
1189.	Ordubey		2						
1190.	Ordunik		1						
1191.	Orhan	1							
1192.	Orit					1			
1193.	Oruç	1	3						
1194.	Orvan						1		1
1195.	Osan		2						
1196.	Oseb		7		1		3		3
1197.	Osib						4	2	1
1198.	Osik		4						
1199.	Osira						1		
1200.	Oskeden	1							
1201.	Oskendik	2							
1202.	Oskendin		1						
1203.	Oskidik		2						
1204.	Oskidon		1						
1205.	Oskin			1					
1206.	Oskindik	1							
1207.	Osman	1	5	1	2		2	1	4
1208.	Otin					1			
1209.	Otranik		1						
1210.	Ovan			2	4				
1211.	Ovanes	1							
1212.	Ovanis			1					
1213.	Ovas								1
1214.	Ovaş				1				

1215.	Ovatis				1				
1216.	Ovit	1							
1217.	Oylad						1		
1218.	Ozat								1
1219.	Ömer	2	4				4		
1220.	Ömürbey		1						
1221.	Özbey		1						
1222.	Padada		1						
1223.	Padnik		1						
1224.	Pahanik		1						
1225.	Pamir							1	
1226.	Pan	4	1						
1227.	Panik	3	6			1	5	1	2
1228.	Paniyon	1							
1229.	Papasab						1		
1230.	Papid	1			2				
1231.	Papik					1			
1232.	Parinkos						1		
1233.	Parkaros		1						
1234.	Parmos							1	
1235.	Parnıç	1		1					
1236.	Parnik		1						
1237.	Pars		1		1		1		
1238.	Parsayan						1		
1239.	Patanig								1
1240.	Pedon	1							
1241.	Pekik	1							
1242.	Pervane		3				1		
1243.	Pesik	1							
1244.	Pesko						1		
1245.	Pidrav		1						
1246.	Pilib	2	2						
1247.	Piluş					1			
1248.	Pir Ahmed	1	1			1	3		
1249.	Pir Ali	2	1						1
1250.	Pir Emir		1		1				
1251.	Pir Gaib		2						
1252.	Pir Hasan	1		1			1		
1253.	Pir Kalem	1							
1254.	Pir Selman							1	
1255.	Pir Seyyid		1						
1256.	Pir Veli	1				6			1
1257.	Pirali								2
1258.	Piran	1		1		1			
1259.	Piraziz	7	13	1	3	8	4	1	
1260.	Pirbagan	1							
1261.	Pirbaron		1						
1262.	Pirbey					1	1		1
1263.	Pirbudak		1				1		
1264.	Pirdal			1					1
1265.	Pirdam								1
1266.	Pirdan	2							
1267.	Pirdona						1		
1268.	Pirgaib					1	2		
1269.	Pirgan				2				1
1270.	Pirgayb	2					1		1
1271.	Pirhan	1	2	1	2				
1272.	Piri		2				6		2

1273.	Pirihan	2	9			1	1		
1274.	Pirim	1							
1275.	Pirinvar	1							
1276.	Pirkan								1
1277.	Pirkubad						1		
1278.	Pirkulu	2	5	2	1	5	4	1	1
1279.	Pirli					1			
1280.	Pirmiran	2	1						
1281.	Pirnazar	2				2	1	1	
1282.	Piro					1			
1283.	Pirsid					1			
1284.	Pirsultan	1	3		2		1		2
1285.	Pirvani				1				
1286.	Pirveli							3	1
1287.	Piryaman					1			
1288.	Pirzad	1							
1289.	Pirzend					3	2	1	
1290.	Pitoki	1							
1291.	Pizaro			1					
1292.	Pohraz	1							
1293.	Polad					1	1	2	1
1294.	Posan		1						
1295.	Posik		1						
1296.	Poşaro		1						
1297.	Potarkis			1					
1298.	Potrevan	2							
1299.	Potsır					1			
1300.	Pozaro		1						
1301.	Prazo	1							
1302.	Rad						1		
1303.	Rada	1	1						
1304.	Rade		1						
1305.	Radik		7				4		1
1306.	Radil		1						
1307.	Rahan		1						
1308.	Ramazan	2	2			1	2		4
1309.	Randa						2		
1310.	Randon		3		1				
1311.	Randar						2		
1312.	Randik						1		
1313.	Ranil	2					1		1
1314.	Raron					1			
1315.	Rasim								1
1316.	Ravas		1						
1317.	Ravgül						1		
1318.	Ravid					1			
1319.	Raz		1		1	1			
1320.	Razşah		1						
1321.	Reda						1		
1322.	Rema						1		
1323.	Rendez		1						
1324.	Resul	5	3						1
1325.	Retre					1			
1326.	Revak Seydan						1		
1327.	Rosivan		1						
1328.	Rozodan	1							
1329.	Rubin					1	2		1
1330.	Ruşem						1		1

1331.	Rüstem	1	2			4		1	1
1332.	Saba		2				1		1
1333.	Sabador	10		1	1			1	
1334.	Sabakir								1
1335.	Saban	1	1		3	1			
1336.	Sabantır				1				
1337.	Sabar		1		1				
1338.	Sabaron			1					
1339.	Sabavun						1		
1340.	Sabir						1		
1341.	Sadaga	4		1			1		
1342.	Sadak		1		1		1		
1343.	Sadaman	1							
1344.	Sadavirdi			1					
1345.	Saderis	1							
1346.	Sadi	1					1		
1347.	Sadog				1				
1348.	Sadome						1		
1349.	Sadralı		1						
1350.	Sağat	1							
1351.	Sahak	7	4			2	1		1
1352.	Sahik	1							
1353.	Saho		1			1			
1354.	Said				1				
1355.	Sail					1			
1356.	Sakin								1
1357.	Salar						1		
1358.	Salih			1	1		1	1	1
1359.	Salitan					1			
1360.	Sasla						1		
1361.	Salsoya						1		
1362.	Salut		3		3		7		5
1363.	Samdik				1				
1364.	Samed								1
1365.	Samir						1		
1366.	Sane					1			
1367.	Sanıla						1		
1368.	Sanuh	1							
1369.	Sarasuğ		1						
1370.	Sarovin								
1371.	Sarbaron		1		1				
1372.	Sarıbeg								1
1373.	Saridan			1					
1374.	Saru Denik						1		
1375.	Sarubey		2						
1376.	Saruhan					1			1
1377.	Saruhi	1							
1378.	Sasık		1						
1379.	Sasor	1	3		4				
1380.	Saşu								1
1381.	Satı							1	
1382.	Satılmış	1	4			3			
1383.	Satik					1			1
1384.	Savlık					1			
1385.	Savun								2
1386.	Savur							1	
1387.	Sayfi	1							
1388.	Sebavun					1			

1389.	Sefer	1	1				3		2
1390.	Sehnar				1				
1391.	Sekir							1	
1392.	Selendik		1						
1393.	Selik		1						
1394.	Selim	1	1	1	2				
1395.	Selman	1	7		1		1	4	5
1396.	Senade						1		1
1397.	Senik		1						
1398.	Seno	1					1		
1399.	Senodor	1							
1400.	Sepamir				1				
1401.	Serahan			1					
1402.	Seraldin								1
1403.	Seramin				1				
1404.	Serdan		2						
1405.	Serhoş	2	1		1	1			
1406.	Serik	1	2			1			
1407.	Serikyan		2			1			
1408.	Serim	1							
1409.	Serkis	19	36	6	10	5	7	2	6
1410.	Sermiran	1			1	1			
1411.	Sevinç		1						
1412.	Sevindik		2				2		1
1413.	Sevlik						1		1
1414.	Sevrit						1		
1415.	Seydi	3	2			3	2	2	6
1416.	Seydi Ahmed	1				2		2	3
1417.	Seydi Süleymn					1			
1418.	Seyfüddin					1	1		2
1419.	Seyyid Ahmed								1
1420.	Seyyid Ali		1						
1421.	Sıdkı					1			
1422.	Sihak	2	3		1				
1423.	Sihan		1						
1424.	Sikopid					1			
1425.	Siman					1			
1426.	Simavun	2	3	1	2	1	3		1
1427.	Simavun Keşiş		1						
1428.	Simavuş							1	
1429.	Simon	8	8						1
1430.	Sinadin						1		
1431.	Sinan		1				2		1
1432.	Sirik						1		1
1433.	Sirob						1		
1434.	Siroz		3		3	1			
1435.	Sisasi						1		
1436.	Sivan					1			
1437.	Siyah	1	1	1	1				
1438.	Solog				2				
1439.	Sordan				2				
1440.	Sosik						2		
1441.	Sotik						1		
1442.	Sotra						1		
1443.	Sultan	1	6		3		6		3
1444.	Sultan Ahmed		2						
1445.	Sultankulu		1						
1446.	Sultaşa		2						

1447.	Sunkur		1					
1448.	Suradin						1	
1449.	Suyan						1	
1450.	Süphanvirdi		1					
1451.	Süddet							1
1452.	Südhan		1		1			
1453.	Süle						1	
1454.	Süleyman	2	6				2	4
1455.	Sülü					3		
1456.	Sürh					1		
1457.	Süvar		1			1	1	1
1458.	Şaban							2
1459.	Şacik	1						
1460.	Şağlı		1					
1461.	Şah	2	1			1	1	5
1462.	Şah Ali	1						2
1463.	Şah Aslan	1	1			1		
1464.	Şah Aziz	6	5	1	1	3		1
1465.	Şah Emir						2	1
1466.	Şah Hasan							2
1467.	Şah Hüseyin						1	1
1468.	Şah Mansur		1					
1469.	Şah Veli							1
1470.	Şahalı					1		
1471.	Şahali				1			1
1472.	Şahamint							1
1473.	Şahaslan						1	
1474.	Şahaziz	6	5	1	1	3		1
1475.	Şahbaron						1	1
1476.	Şahbay		1					
1477.	Şahbirik	1						
1478.	Şahbudak					1		
1479.	Şahin		3			1		
1480.	Şahkanber					1		1
1481.	Şahkubad					1		
1482.	Şahkulu	5	2			5	1	3
1483.	Şahmelik	1				1		
1484.	Şahmeran				1			
1485.	Şahmirat					1		
1486.	Şahnazar		3			2		1
1487.	Şahnezir	1						
1488.	Şahrüz					1		1
1489.	Şahsuvar				1			1
1490.	Şahveli	1				2	1	2
1491.	Şahvirdi		3	1	2	2	4	3
1492.	Şakir			1	2			
1493.	Şalru				1			
1494.	Şaman							1
1495.	Şargün							1
1496.	Şarlı					1		
1497.	Şahi		3			1		
1498.	Şayrevan						1	
1499.	Şefaaf						1	1
1500.	Şeymuz							1
1501.	Şehrıhan		1					
1502.	Şehrik	1						
1503.	Şehrıman	3	1	1	3	3		1
1504.	Şehran		1					

1505.	Şehruman				1			
1506.	Şehvar	2						
1507.	Şekadi							1
1508.	Şeker						2	3
1509.	Şemkaran		1					
1510.	Şems	1	1		1			
1511.	Şemsüddin				1			
1512.	Şenlibey					1		
1513.	Şenol							1
1514.	Şeref				2	2		
1515.	Şehran		2			1		
1516.	Şeyh				1		1	
1517.	Şeyh Ahmed		2			1	1	3
1518.	Şeyh Ali				1			2
1519.	Şeyh Eber	1						
1520.	Şeyh Emir						3	1
1521.	Şeyh Hasan		5				1	
1522.	Şeyh Hüseyin					1		1
1523.	Şeyh Kemal				1			
1524.	Şeyh Mehmed							4
1525.	Şeyh Melik					1		
1526.	Şeyh Musa						2	
1527.	Şeyhdal							2
1528.	Şeyhi	6	1		1	1		1
1529.	Şib	2						
1530.	Şihab					1		1
1531.	Şirapid		1		1			
1532.	Şirbedik					1		
1533.	Şirin		1		1	1		
1534.	Şirmerd		1			3		1
1535.	Şirvan					1		
1536.	Şirzend					1		1
1537.	Şuayb						1	
1538.	Şükre					1		
1539.	Şükür		1		1	4	2	2
1540.	Taceeddin						1	
1541.	Tacüddin					1		
1542.	Taç Ahmed					1		1
1543.	Tadar					1		
1544.	Tadik	2	1					
1545.	Tadin		1					
1546.	Tadoca					1		
1547.	Tadomed					2		
1548.	Tadone					1		
1549.	Tador		1			1	1	2
1550.	Tala				1			
1551.	Talos		2					1
1552.	Talu					2		
1553.	Taluk					1		
1554.	Tamaros				1			
1555.	Tamraz					1		
1556.	Taniş							
1557.	Tanıl	1			1			
1558.	Tanişa				1			
1559.	Tanil				1			
1560.	Tanrıvirdi	1	1					
1561.	Tanrıvirmiş		1		1	1		
1562.	Tarahik	1						

1563.	Tarak				1				
1564.	Tasor		1						
1565.	Tatil						1		
1566.	Tatis		1						
1567.	Tatos	5	6						
1568.	Tatovir						1		
1569.	Tavid	6	2		2				2
1570.	Tavsin						1		
1571.	Taytemur								1
1572.	Teberrük								1
1573.	Tekos	2		1	1				
1574.	Temur				1				
1575.	Tetos		1						
1576.	Tevat	1							
1577.	Tibad								1
1578.	Timur	1	8						
1579.	Timurhan		1		1				
1580.	Timurtaş		1						1
1581.	Tirador						1		
1582.	Todir	1							
1583.	Todona						1		
1584.	Todor		11		4				1
1585.	Toğman	1							
1586.	Tomanis						1		
1587.	Tomar				1				
1588.	Tomas	1	3						
1589.	Torado			2					
1590.	Turam					1	5		
1591.	Toranik	1							
1592.	Torazo	1							
1593.	Tordonik			1	1				
1594.	Torkos								1
1595.	Tormarun				1				
1596.	Toros		23		4				1
1597.	Torya					1			
1598.	Tozaro				2				
1599.	Tuharlı		1	1					
1600.	Tur Ahad						1		
1601.	Tur Ali						1		
1602.	Turac		1						
1603.	Turadi								1
1604.	Turak						1		1
1605.	Turali								2
1606.	Türam								3
1607.	Turdon				1				
1608.	Turdor						1		1
1609.	Turik	6	2						
1610.	Turmuş						1		
1611.	Turnik				1				
1612.	Turvas								1
1613.	Tusik	1				1			
1614.	Tuşirvan								1
1615.	Tutuk		1						
1616.	Ubudiyet								1
1617.	Ude						1		
1618.	Uğurlu	2	3						
1619.	Ulubey		1						
1620.	Uluhan		1						

1621.	Ulya								8
1622.	Umil					1			
1623.	Ürkmez		1						
1624.	Ürküt		1						
1625.	Üstücar					1			
1626.	Üveys	2	2						
1627.	Vahan	1	1						
1628.	Vaho								1
1629.	Valdan						1		
1630.	Vamil					1			
1631.	Vanhan				1				
1632.	Varat					1			
1633.	Varatis					1			
1634.	Vardoris						1		
1635.	Varit				2				
1636.	Varizad		1		1				
1637.	Varkanir						1		
1638.	Varkin						1		
1639.	Varla						1		
1640.	Varniğ						1		
1641.	Varol						1		
1642.	Varoz		2						
1643.	Varsığ		1						
1644.	Varsim	1		3	1				1
1645.	Varsim Keşiş	1		1					
1646.	Varsin				2				
1647.	Varta	1	1						
1648.	Varta Aziz		1						
1649.	Vartan		6		1				
1650.	Vartanik					1			
1651.	Vartayan					1			
1652.	Vartaziz		6		1				4
1653.	Vartik	2	1						
1654.	Vartin						1		
1655.	Varitan		2		2				
1656.	Vartvan		18		3				
1657.	Varuk						1		
1658.	Varuz	4							
1659.	Varzil	2							
1660.	Varzin	1							
1661.	Vasıl	4	3		3			2	4
1662.	Vasik				1				
1663.	Vaslan						1		
1664.	Vaso						1		
1665.	Vaziltoz						1		
1666.	Vazizgül						1		
1667.	Vazrin	1							
1668.	Veksan						1		
1669.	Velad							1	
1670.	Veled		3					1	2
1671.	Veled Sinan							1	
1672.	Veli	7	6					4	15
1673.	Velid							1	1
1674.	Velihan	1	4						
1675.	Verşan	1							
1676.	Vetrasis						1		
1677.	Viladin								1
1678.	Viran				1				

1679.	Yaban								1
1680.	Yablanık	1							
1681.	Yadigar	4	2						
1682.	Yağmur						1		1
1683.	Yahya	3	2						
1684.	Yakub	1	4						
1685.	Yalnız		4		1				
1686.	Yaman								1
1687.	Yanis		1						
1688.	Yanos		1						
1689.	Yar Ahmed		3					1	1
1690.	Yar Ali	2	1						
1691.	Yaramış		3		3				
1692.	Yaraziz	8	1	1				1	
1693.	Yargar		1						
1694.	Yargül		1						
1695.	Yarhan	2		2					
1696.	Yarla	1							
1697.	Yarlı								1
1698.	Yarşah							1	
1699.	Yaseb	1							
1700.	Yasef		1						
1701.	Yason		5		2				
1702.	Yayan				1				
1703.	Yayla		3						
1704.	Yaylabey		2						
1705.	Yayladın		1						
1706.	Yemeşe	1							
1707.	Yenihan	1		1					
1708.	Yeros		1						
1709.	Yiğit		3		1			1	
1710.	Yolkulu								1
1711.	Yarali								1
1712.	Yaraziz		1						1
1713.	Yordan								1
1714.	Yorgi	1	3						
1715.	Yovan	2	2						
1716.	Yumruca		2						
1717.	Yunus	1							
1718.	Yusuf	5	3					2	7
1719.	Zade		2						
1720.	Zador			1					
1721.	Zakar	4	7		1				
1722.	Zaki		1	2					
1723.	Zakir			1	4				6
1724.	Zakire		1						
1725.	Zalak	1							
1726.	Zaros	1							
1727.	Zarug		1						
1728.	Zeki			1					
1729.	Zerak	1							
1730.	Zeynel		3					3	
1731.	Zeyneldin							2	
1732.	Zimmi	2	1						
1733.	Zirek		1						
1734.	Zohrab	1	1						